સ્નેહમુદ્રા

અથવા

હૃદયમાં મુદ્રાંકિત થતા સ્નેહ—

કાવ્ય. ભાગ
)

રચનાર

ગોવર્દ્ધનરામ વિ. માધવરામ, ત્રિપાઠી,

બી. એ., ઍલ.ઍલ. બી., વકીલ-મુંબાઇ હાઇ કોર્ટ.

व्यतिपजति पदार्थानान्तरः कोपि हेतुः ।
न खलु वहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ॥

(भवभूतिः)

મુંબાઇ.

સ્નેહમુદ્રા

અથવા

હૃદયમાં મુદ્રાંકિત થતા સ્ને

કાવ્ય.

રચનાર

ગોવર્ધનરામ વિ. માધવરામ, ત્રિપાઠી,

બી. એ., એલ્.એલ્. બી., વકીલ-મુંબાઇ હાઇ કોર્ટ.

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोपि हेतुः ।
न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ॥

(भवभूतिः)

મુંબાઇ.

સંવત ૧૯૪૫. સન ૧૮૮૯.

મૂલ્ય રૂપિયો એક.

નિર્ણયસાગર યંત્રમાં મુદ્રાંકિત.

નીચે લખેલે ઠેકાણેથી આ પુસ્તક મળ

મુંબાઇ:	કાળકાદેવી રોડ ઉપર, રાધાબાઇની	
”	”	પંડિત જ્યેષ્ઠારા
”	”	ઈશ્વરદાસ દામોદર ઇશ્રેરીવાળા.
”	”	અગિયારીને રસ્તે મલ્હારરાવ વાડીમાં કર્તાની આફીસમાં.
”	કોટમાં	“ગુજરાતી” પત્રની આફીસમાં.

અમદાવાદ, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની આફીસ.
અને પ્રસિદ્ધ પુસ્તક વેચનારાઓને ત્યાં.

નિવાપાંજલિ.[1]

નહી "થયું" "નહીં થયું" થશે, નહીં "દીઠું" "ન દીઠું" થાશે,
જીવતાં મરતાં મોહ[2] ધર્યો તે, "નહી ધર્યો" નહીં થાશે. ૧
પડી ગયું પ્રતિબિમ્બ[3] ભુસાયું "નહી પડયું" નહીં થાશે,
ખરી ખોટી રતિ[4] ધરી ઉરે:—તો લજ્જા[5] તે શા માટે? ૨
જેનું જે તેને તે દેવું,[6] નવાઇ એમાં શાની?
ગયો જીવ જીવતે ઉર રહીં લે:—વાત એવી પળ માની.[7] ૩
કંઇક ભુલાયું, કંઇક રહ્યું, રહી ગયું ચમત્કૃતિ ધારે;[8]
વર્તમાનમાં ભૂતકાળના ભણકારા નહીં ભાગે. ૪
થયું, દીઠું, ધર્યું, ભુલાયું, ભણકારા શુણ્યો ચમકાયું:[9]
કાળક્રમે ધપતું આ નાટક[10] માયાએ ભજવાવ્યું! ૫

---

૧. શ્રદ્ધાથી થાય તે શ્રાદ્ધ. મરી ગયા દેખાતા, પણ શ્રદ્ધાથી જીવતા લાગતા, અમર જીવના તર્પણસારૂ એટલે એ જીવની તૃપ્તિસારૂ શ્રાદ્ધરૂપે ઉદક-અંજલિ અપાય તે નિવાપાંજલિ. સ્નેહ અથવા સંબંધ હોય ત્યારેજ આ શ્રદ્ધા અને શ્રાદ્ધનો સંભવ છે. ઇંગ્રેજીનાં "Inscribed to the memory of" એ આકારના ગ્રન્થાર્પણનું આ નિવાપાંજલિ રૂપાન્તર છે. નિવાપ એટલે તર્પણસારૂ આપેલું પાણી.

૨. ભોગ, શોક, ઇત્યાદિરૂપે જ્ઞાનનું આવરણ તે મોહ, સ્મૃતજન જીવતાં મરતાં થયેલો.

૩. સંબદ્ધ જીવ, સંસાર ઇત્યાદિના ભાનરૂપે સ્ફુરવા પામેલું.

૪. એક હૃદયની બીજા હૃદય સાથે રમવા રૂપી ગાંઠ; સ્નેહ. રતિ એ શબ્દનું મૂળ 'રમ્' ધાતુ છે.

૫. મનુષ્યવ્યવહાર વસ્ત્રોથી ઢંકાઇ ચાલેછે; અને હૃદય પોતાની ગુપ્તિ ઉઘડતાં સ્વાભાવિક રીતે લજ્જા પામેછે. એવી ગુપ્તિ ઉઘડવાનો અત્રે પ્રસંગ છે. (જુવો શ્લોક ૯.)

૬. સંબદ્ધ અવસ્થામાં મળેલા તર્પણને સાટે સંબંધ છુટતાં અપાતું પ્રતિતર્પણ તે જ નિવાપાંજલિ; તે જ એક ઋણથી મુક્ત કરે છે. તેમજ સંબદ્ધ જનથી રોપાયલા સ્નેહાદિ સંસ્કારનું બીજ, પદાર્થોથી પોષણ પામી, ગ્રન્થતરુ રૂપે વિકાસ પામી, પરોક્ષ થયેલા રોપનારનું પુષ્પફળવડે તર્પણ કરે તેથી ઝાડ ઉછેરનાર મૂળ રોપનારના ઋણમાંથી મુક્ત થાય છે.

૭. શ્રદ્ધાને લીધે. "પળવાર વિરહમોહમાં શ્રદ્ધા થઇ કે: પ્રેત જીવ જીવતા હૃદયમાં વસી આપેલું સ્વીકારે છે—માટે તેને તેનું લ્હેણું આપવું."

૮. કાળક્રમે કેટલુંક ભુલાતાં છતાં હૃદયમાં રહી ગયેલું (સ્મરણ-આદિ સંસ્કાર શેષ) ચમત્કૃતિને ધારે=ધારણ કરે, એટલે ચમત્કારનો ઉપલોગ કરે છે.

૯–૧૦. પ્રથમની લીટિયોમાં દર્શાવેલી ક્રિયાઓનો ઉપસંહાર ગુંથી આ લીટીમાં મુકેલોછે; તે સર્વ ક્રિયાઓ મળી થયેલું તે એક નાટક.

ભર્યો મોહરસ અંકે અંકે, વિવર્ત[૧૧] ભિન્ન દશાના;
ભુલ્યો નાટકતા નાટકની, ઉર[૧૨] ગ્રહે મોહ માયાના. ૬
એક મોહ-મણિ સ્વરૂપ જુજવાં ડાંક[૧૩] પ્રમાણે ધારે,
મણિ-કોયલાતણો અભેદ[૧૪] ન જોતી આંખ[૧૫] સ્વીકારે. ૭
આંખ હઠીલી, ઉર હઠીલું, ખસી ન ખોટી માયા;
કંઇક જાગતા સંસ્કારો પણ સ્વપ્નખાંડથી પાયા.[૧૬] ૮

---

૧૧ एको रसः करुण एव निमित्तभेदात्
भिन्नः पृथक्पृथगिवाश्रयते विवर्तान्
आवर्तबुद्बुदतरंगमयान् विकारान्
अंभो यथा सलिलमेव तु तत्समग्रम् ॥

એ ઉપરથી સૂચિત. નાટકમાં મોહરસ એક અને દશા જુદી જુદી. વિવર્ત એટલે ભેદ.

૧૨. માયા-કવિના રચેલા નાટકમાં 'ઉર' એ એક વેશધારી, તે માયાના "મોહરસ"માં નાટક ભજવતાં ભજવતાં તન્મય થાય છે અને નાટકતા ભુલી જાય છે.

૧૩. મણિની નીચે મુકેલી ડાંકના રંગ જેવો મણિનો રંગ લાગે છે. ડાંક, Foil. મોહ અને મણિનું સાદૃશ્ય એ કે ઉભય તેના દેખાતા તેજસ્વીપણાને લીધે પ્રિય અને મૂલ્યવાન લાગે છે. 'ડાંક' નું ઉપમેય દશા છે. દશા પ્રમાણે મોહનું સ્વરૂપ બદલાય છે. સંયોગ દશામાં ઉપભોગ, વિયોગમાં શોક, પરિકીય મૃત્યુ સમે સંબંધ પ્રમાણે મન ઉપર યમની છાયા, કાળ જતાં સ્મરણને ન છોડતું વિસ્મરણ-ઇત્યાદિ મોહના પ્રકાર છે. મોહસમે મોહ પ્રિય લાગે છે; જેમકે:—

O sorrow, cruel fellowship,
O Priestess in the vaults of Death !
O *sweet* and bitter in a breath !

એમાં' શોક ' ને ' મધુર ' ગણ્યો છે.

૧૪. મણિ અને કોયલાનું સત્વ એકજ " કાર્બોન " છે. કોયલાનું ઉપમેય:—મોહની નિ:સત્વતા.

૧૫. જોતી આંખ:-ચર્મચક્ષુ પોતાના અનુભવને સાચો માનેછે અને મણિને કોયલો માનવા-મોહને નિ:સત્વ માનવા-ના પાડેછે. જેમ કે કૃષ્ણનું સર્વવ્યાપી પરમાત્માસ્વરૂપ જાણી તેનો વિરહ નથી એવી ઉદ્ધવે આપેલી બુદ્ધિ ન સ્વીકારવાનું કારણ યશોદા આપેછે કે:-

" અમો અજ્ઞાનીનાં મન છે કાળો કામળો રે !
" તેને ચ્હડે ન બીજો રંગ કે પ્હેલી શ્યામતાને.
" ગુણહીણ ગોવાળિયા લોક જ્ઞાન નથી પામતા રે."—ભ્રમરપચીશી.

પ્રેમાનંદકૃત.

૧૬. તે સ્વપ્નસમયે કેટલાક 'જાગતા સંસ્કારો' પણ હતા. તે 'કંઇક' હતા એટલે તે અનિર્વચનીય અર્થાત્ કહી ન શકાય એવા હતા. પરંતુ તે સમયે તે સંસ્કારો પણ 'સ્વપ્નખાંડથી પાયા હતા' એટલે તેનો બાહ્ય સ્વાદભોગ સ્વપ્ન જેવોજ લાગતો હતો.

સ્વપ્ન સ્વપ્ન સમજાતાં[૧૭] જાગૃત તેય સ્વપ્નમય લાગે;[૧૮]
સ્વપ્નવાત ગ્રથતાં[૧૯] ભૂત-દેહલી ભણી[૨૦] ઉર દૃગ[૨૧] નાખે. ૯
ઉભેલી માયા[૨૨] ખસી ગઈ, ઉર-આંખે હઠને છોડી,
નિવાપ-બિન્દુ પડે ત્હોય વડી લજ્જા-ભય તરછોડી. ૧૦

---

૧૭. મોહ-સ્વપ્ન કાળવશાત્ ખસી જતાં સમજાયું કે અનુભવેલાં સ્વપ્ન તે સ્વપ્ન જ હતાં. જાગૃત અવસ્થાએ સ્વપ્નાવસ્થાની અસત્યતાનું ભાન આપ્યું.

૧૮. 'સ્વપ્ન સ્વપ્ન સમજાતાં' એટલે ભૂત-અનુભવ સ્વપ્ન જેવા લાગતાં તે જ જ્ઞાનબળે એવી બુદ્ધિ આપી કે એ જ ન્યાયથી જાગૃત લાગતું વર્તમાન પણ સ્વપ્ન જ છે.

૧૯. ગુંથતાં, ગ્રન્થરૂપે રચતાં.

૨૦. ભૂતકાળરૂપ મન્દિરના દ્વારનો ઉમ્મર; દેહલી=ઉંમરો, ઉમ્મર.

૨૧. દૃગ=દૃશ=દૃષ્ટિ, નજર. ભૂતદેહલીની માંહ્યલી પાસ હૃદય નજર નાખે છે.

૨૨. જે કારણથી મોહ-સ્વપ્ન ખસ્યું તેજ કારણથી અર્થાત્ કાળવશાત્ માયા ખસી ગઈ. એ માયા કઇ ? ખસતાં સુધી દૃષ્ટિ આગળ ઉભેલી હતી તે.

But oh ! how grateful to a wounded heart
The tale of misery to impart—
From others' eyes bid artless sorrows flow
And raise esteem upon the base of woe !

—*Shaw.*

And I too dreamed, until at last
  Across my fancy, brooding warm,
The reflex of a legend past,
  And loosely settled into form.

—*Tennyson's Day-Dream.*

So word by word, and line by line,
  The dead man touch'd me from the past,
  And all at once it seemed at last
The living soul was flashed on mine,
And mine in this was wound, and whirl'd
  About empyreal heights of thought
  And came on that which is, and caught
The deep pulsations of the world.

—*Tennyson's In Memoriam.*

My love has talked with rocks and trees ;
  He finds on misty mountain -ground
  His own vast shadow glory-crown'd ;
He sees himself in all he sees.

—*Ibid.*

સ્નેહમુદ્રા.

સ્નેહમુદ્રા

૧. પ્રસ્તાવના.

તજી કોષ[1] દ્વિજ[2] અવનિમાં ધરે નવો અવતાર,
ખાતાં ઉડતાં શીખીને તજે જનકનો સાથ. ૧
એકલડું આશા[3]વિષે ઉડે કરી કરી જોર,
ઉંચે જુવે તો આભ[4]માં ચળકે રમ્ય બપોર. ૨
જેમ જેમ ઉંચે ઉડે તેમ મન મ્હોટું થાય,
આશાના સાગરવિષે તરંગનો નહીં પાર. ૩
ઉત્સાહી[5] બહુ આગ્રહે પડી ઉડે બહુ વાર,
રુવે, હસે, ને વળી રુવે, પણ પુરી આશ ન થાય. ૪
સાગરમાં તરતાં પથિક કંઇક એકઠા થાય,
વાત કરે સુખદુઃખની; ઉર ઉરમાં લપટાય. ૫
એક દિશામાં જાય જે, તેના દૃઢ સંયોગ;
એક બને પક્ષી[6] હૃદય, ને રમે રતિ[7] બહુ ભોગ. ૬
જડ જાળે લપટાઇ ગયાં ચેતન અણુનાં વૃન્દ[8]
ઘોર નિશામાં એકલાં પક્ષ્યાં કરે આક્રન્દ. ૭
અંધારે સ્વર સાંભળી પુછે, "કોણ તું? ભાઇ?
"મુજપેઠે તું પણ રખે રહ્યો હોય રીબાઇ!" ૮
સમ-સ્થિતિ તેની સુણી પરિચય કરે અધિક,
શૂન્ય હૃદયમાં આખરે પ્રકટે સ્નેહપ્રદીપ. ૯
તે દીપથી જડ રાત્રિમાં અપૂર્વ થાય પ્રકાશ,
અન્યોન્યાશ્રયથી તરે સ્નેહી જનો સંસાર. ૧૦

---

૧. ઇંડું, ગર્ભનું પોષણ સ્થાન. ૨. બે વાર જન્મ પામનાર, પક્ષી, પુનઃ સંસ્કારવડે પ્રથમ ગર્ભાવસ્થા તજી નવી અવસ્થા લેનાર. ૩. આશા, દિશા. ૪. ક્ષિતિજ, આકાશ. ૫. ઉંચે જવાની બાથ ભીડનાર, Aspiring. ૬. મુસાફર. ૭. સ્નેહ. ૮. ટોળાં.

સુખદુઃખે સમભાગી તે એક જીવ થઇ જાય,
વિધિયે નિર્મી ભિન્ન તે ભિન્ન એકલી કાય. ૧૧
સમધર્મી સમરસ થયાં ભેદ ન દેખે ક્યાંય,
ડુબી, લપટાઇ, લદબદ થયાં ચેતન રતિરસમાંહ્ય. ૧૨
એ સંયોગ થકી બને ચેતનચિત્ર અપૂર્વ,
રતિરવિ હૃદયકમલોરને કરે રંગભરપૂર. ૧૩
સૃષ્ટિ રમ્ય તેનાથકી અવનવી પેદા થાય,
પણ તેમાં રમનાર વણુ અન્યથી ના દેખાય. ૧૪
હૃદયવીણાથી નીકળે રોતા હસતા રાગ,
સ્નેહી આંગળીથકીજ જ્યાં કંપે એના તાર. ૧૫
રોતા રાગ તણે બળે ત્રુટતાં કંઇ કંઇ તાર,
મધુરા કંઇ સ્વર નીકળે તેનો કરું અનુકાર. ૧૬

---

૨. રુરુદિષા.[૧] રોતા રાગની મૂર્છના[૨].

(કલાપક ૧–૩.[૩])–"દીસે આ શું સર્વ? તિમિર બધું આખા ભુવનમાં!
"ઉરે ભાર્યો અગ્નિ ભડભડ બળે! હાય! શું જ એ?
"નહી લાગે કાંઇ રમણીય, વળ્યો શોધી સઘળું,
"દીસે ખાવા ધાતું નયનવિષયે જે જગ વસે; ૧
"અંગે અંગે વિષમ પ્રકટ્યો શાથી આ દાહ ભારે?
"ભ્રાન્તિ પામી નયન ક્યમ આ જાય મીંચાઇ આજે?
"કમ્પું શાથી અવશ થઇને? શું થયું આ જ હોશે?
"શાથી આવા હૃદય નિશદી ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ નાંખે?" ૨
ઘણુંક જલ્પતો[૪] એવી રીત કો,
વનવિષે ભમે પાન્થ[૫] એકલો;

---

૧. 'રોવાની ઇચ્છા.' કાવ્યના વાર્તારૂપનો આ સ્થાનથી આરંભ થાયછે. ૨. ગાનને આરંભે પ્લુત "આ" જેવા ઉચ્ચાર ગવાય છે તે મૂર્છના. ૩. જે શ્લોકસમૂહમાં એકજ વાક્યનો સમાસ હોય તે 'કલાપક.' જે જે શ્લોકમાં કલાપકનો સમાસ હોય તેની સંખ્યા 'કલાપક' એ શબ્દની જોડે મુકી છે. ૪. બકતો, લવતો. ૫. પ્રવાસી, મુસાફર.

હ્રદયશૂન્ય તે કાંઇ ના જુવે,
નયન બ્હાવરું અન્ધ થઇ ફરે. ૩
ઉદક ત્યાંથી ના વહીં વહી ખળે,
કર શ્રમે રુવે લોહીં લોહીં તે;
લથડતો ઘણું આથડી પડે,
ચરણું ચાળણી કંટકે કર્યાં. ૪
ઉર-તુફાનમાં ઊર્મિ ઉછળે,
સ્હડી જ તેતણે શિર, એ પડે;
વણસુકાની ને નૌપતિવિના,
ભરતુફાનમાં નાવતુલ્ય એ. ૫
ઘડીક નીચું ને ઘડી ઉંચું જુવે,
ઉછળીને ફરી હસ્ત એ પડે;
નચવી-વાયુની-વૃષ્ટિના[1] સમા,
નહીં શરીરમાં ચ્હેન કો સ્થળે. ૬
દીઠો કોઇ ગિરિપતિ, સમય એ, માર્ગે ઉભો એકલો;
તેને પૂજ્યપદે મહાનદી દોડી વ્હેતી ઘણા જોરથી;
ખોળ્યું મૂળ નદીતણું, ગિરિતણી ટોચે મળ્યું તેય, ત્યાં
ધાર્યું "નેત્ર ઉંચે હશે જ નગનું[2] ત્યાંથી વહે વારિ આ." ૭
મન વિચારતો, "દુઃખ શું હશે
ગિરિપતિસમા રત્નનાથને?"
વળી વિમાસતો ચિત્ત-"એહને
"નહીં પ્રિયા દીસે, દુઃખી તેથી એ." ૮
શક વળી ધરે-"મિત્રહીન એ,
"સ્વજન ના દીસે પાસ એનો કો,
"શરણહીન એ તેથી એકલો
"મુજપદે રખે ગિરિપતિ રુવે!" ૯

---

૧. વાયુએ નચવેલી વૃષ્ટિના જેવા. ૨. પર્વતનું.

બકી આવું ઝાઝું, ગિરિશિખરકેરી ઉપર એ
ચ્હડયો ધીમેધીમે ડસડસોં રહેલા હ્રદયથી;
ન દેખે નેત્રો, ને બધિર શ્રવણો બે થઇ ગયાં,
ઉભો આવી જ્યાં રૂહે જલદપૃતના[1] છાવણીં કરી. ૧૦
વળી બેઠો ત્યાં તે ગુરુ મુકીં જ નિઃશ્વાસ મુખથી;
મુકયો માથે ડાબો કર, વળીં ભીંડયો વક્ષશું બીજો;
મીંચાઇ નેત્રો બે ઘડીક, પછીં પાછાં ઉઘડિયાં,
જુવે ઠાલે વ્યોમે–"સુખ કંઇ વસે કે દુખ જ સઉ?" ૧૧
વળી બોલે: "મ્હારા પ્રિય મન! શું છે દુઃખ તુજને?
"તુંને શાની ઇચ્છા? સમ મુજ તુને છે, કહીંજ દે;
"સઉ સૃષ્ટિમાં તું પ્રિયતમ મને સાર સઉમાં;
"કહે સાચું, કોણે દુભવિયું? મુકી દે શરમ તું. ૧૨
"સઉ સૃષ્ટિમાં તું ગુરુતમ! શું છે મ્હોટું તુજથી?
"નહી ત્હારા જેવું બળ ભુવનમાં કયાંય નીરખું;
"પ્રતાપી તું જેવો નહીં–નહીં–દીસે ભાવ[2] નયને,
"નિધિ રત્નોના વા સુખ સઉતણા તુજ જ વિષે! ૧૩
"અહો ત્યારે ત્હારે ન્યૂન શું જ? શું છે દૂર તુજથી?
"નહી કોમાં વાંકો તુજ બળ દીસે વાળ કરવા;
"કહે, આવે ઓછું અતિશય તુંને તો કયમ જ આ?
"મને યે એકાંતે કહીશ નહીં તો તું કહીશ કયાં? ૧૪
"થતાં અંગે વ્યાધિ, જન જઇ નમે વૈદ્યચરણે;
"નહી એવું ત્હારે, શરણ તું જ પોતાતણું દીસે;
"તું જો ત્હારી નાડી, નીરખીં પછીં આધિ કર કંઇ
"ઉપાયો, ત્હારામાં શું નથીં સઘળો ઔષધિનિધિ?" ૧૫

---

૧. જલદ એટલે વાદળાં તેની પૃતના એટલે સેના. ૨. પદાર્થ.

૩. અરણ્યરુદિત, જડમાં ચેતન.

[૧]એવું એવું બકીને ઘણું મુકી એણે તો દોટ,
શોકમાં મન ડુબતાં પડે વિવેકની ખોટ.— એવું૦ ૧
દોડ્યો દોડાયું તેમ એ, મન ઉંધી ગયું’ તું,
અશરણ અન્ધને. રક્ષવા નહીં કોઈ રહ્યું’ તું.— એવું૦ ૨
કેળ હતી એક પાસ ત્યાં તેને જઈને એ બાઝ્યો,
મડાગાંઠ સમી જ પડી દીસે; ભવ[૨] કઠિન જ ઝાઝો.—એવું૦ ૩
એકલડું વનમધ્ય એ ચેતન તો રીબાતું,
દેખી નહી જડ ભવતણું કાળજડું કપાયું!— એવું૦ ૪
હૈયે કિયે પારકાતણા દુઃખથી થાય હાય?
સઉ સઉનું જગમાં રુવે, પણ બ્હેરા જ કાન.—એવું૦ ૫
પારકે દુઃખે વળે ઘણી દાનવને તો હાશ!
બીજા કંઈ તો ન દેખતા, દેખી મીંચે વા આંખ.—એવું૦ ૬
પારકા દુઃખને જાણતી એકલી રતિ રાણી,
પરદુઃખ પોતાનું ગણી આંખે આણતી પાણી.—એવું૦ ૭
ચેતનને જડપર રતિ, રતિ જડને ન હોય,
એક પાંખે ઉડતી રતિ પડે પાછી જ ભોંય.—એવું૦ ૮
ચેતન–પથિકતણી રતિ ઉછળી એવું જોઈ,
હૃદય તજ્યું મુખદ્વારથી પોકનું રૂપ લેઈ.— એવું૦ ૯
ઉચ્ચસ્વરે હુઠવો મુક્યો, જડ-હૃદય ચીરાયું,
દીપ પ્રકટિયો ત્યાં સ્નેહનો, તેજ જળહળ જાગ્યું.—એવું૦ ૧૦
ચેતન સમ જડ ભવ બની અનુકંપવા લાગ્યો,
પરદુઃખ જોઈ એના અંગમાં રતિરસ મ્હસ જાગ્યો.—એવું૦ ૧૧
શીતપવન મન્દ નીકળી ચુમ્બે પંથિકનું અંગ,
પેશી પેશી રોમકૂપમાં કરે હૃદયનો સંગ.— એવું૦ ૧૨
ઝરમર ઝરમર મેહુલો અભિષેક[૩] કરાવે,
શીર્ષે ટપકતાં બિન્દુનો સ્વર કર્ણ ઉઘાડે.— એવું૦ ૧૩

---

૧. સુખદુઃખ મનમાં ન આણિયે—એ રાગ. ૨. જગત્; Nature. ૩. સ્નાન.

પુષ્પોતણો જ પરાગ, ને ગન્ધ ગન્ધવતી[1]નો,
પેઠો જઇ નાસિકાવિષે—જયકેતુ[2] રતિનો.— એવું૦ ૧૪
શીતળ ને મૃદુ કેળનો સ્પર્શ પેઠો ત્વચામાં,
અંગે શીતળતા પથિકને પ્રસરી જ બધામાં.—એવું૦ ૧૫
તાપ શમ્યો જ હૃદયતણો એથી એક ઘડીમાં,
દુઃખતિમિર નાશ પામિયું, સુખ ઉગ્યું ભૂમિમાં.—એવું૦ ૧૬
રતિદીપ જેવા જડતણો ચિત્ત ઉંચું ઉડિયું,
એના બળથી કમાડ ફડાક જ લોચનનું ઉઘડિયું.—એવું૦ ૧૭
સ્નેહશિખા આખી સૃષ્ટિમાં સ્પર્શી સર્વ ઇન્દ્રિયે,
પોતે પણ પાછી ગ્રહી જ્યોત પોતાની ચિત્તે.—એવું૦ ૧૮

---

૪. ઉત્સવ, પ્રમોદ, નિઃશંક અને નગ્ન હૃદય.

[3]ઝળળળ વિશ્વે જ્યોત જ પ્રકટી જોઇ જોઇ ચેતન રાચે રે !
રતિ પણ હૃદયે પાછી આવી થેઇ થેઇ છન્દે નાચે !
ચેતન રાચેરે ! ૧
કુંકુમથાપા હૃદયદ્વારપર દઇ ઝટ માંહે ચાલી રે;
'ઉત્સવ! ઉત્સવ!' સર્વ શરીરે; રમ્ય રચીજ દીવાળી.—ચે૦ ૨
નયનયુગલમાં જઇને ઉભું તેજ અપૂર્વ પ્રકાશી રે;
પલક પલક મલકાતે મુખડે દિવ્ય રમા[4] કંઇ રાજી.—ચે૦ ૩
ગલ્લસ્થળને ખંજન કંઇ કંઇ રંગવિલાસ રમાડે રે;
ભવ્ય લલાટે અવનવું કાંકજ, નામ ન સ્મરણે આવે.—ચે૦ ૪
હૃદય ફુલ્યુંજ ને ફુલે તેથી ધડક ધડક ઉર થાયે રે;
હોય નહી ત્યાં વધતો વધતો આનંદાબ્ધિ સમાયે.—ચે૦ ૫
બાકી રહ્યું હજી કાંઇ હોય તો ચરણ અને કર નાચે રે;
રોમ રોમ આનંદરાજનાં દુન્દુભિ મનહર વાજે.—ચે૦ ૬

---

૧. પૃથ્વી. ૨. જયધ્વજ (ગંધર્વ).
૩. धीरसमीरे यमुनातीरे वसति वने वनमालीरे એ ઢાળ છે.
૪. લક્ષ્મી.

ચેતનપથિકની હૃદયવાટિકાવિષે વસંત જ ફાલ્યો રે;
સકળ અંગ ચેતનમય કરીને સ્નેહ વિલાસી મ્હાલ્યો.—ચે૦ ૭
પથિક ઓચારો કંઇ નવ સમજે, વિસ્મિત બની વિમાસે રેઃ—
"શોક અકારણ શો જ હતો? શો હર્ષ અકારણ આ છે?"—ચે૦ ૮
ઘણુંક વિચારી વિચારી નાઠો, જઇ બેઠો ગિરિતીરે રે;
ચાર દિશા, નભ, ભૂ, ને હૃદયે આનન્દલહરી હીસે[1].—ચે૦ ૯
વિશ્વ હતું જે ખાવા ધાતું, ઘોર હતી જે આશારે;
રમણીયતા વર્ષી રહી ત્યાં, ને નાચે રતિ મુકી માઝા.—ચે૦ ૧૦
મિત્ર થયુંજ ભુવન સઉ ભાસે, ચેતન બહુ આનન્દે[2] રે;
પ્રથમ રીસાયો હતો જ ભવ તે પ્રણયકલહને ફન્દે.—ચે૦ ૧૧
સમજ્યું ચેતનઃ "સંતાકુકડી રતિ એ તો રમતી હતી રે;
"એમ ન જો, તો કેમ ભુવનમાં લક્ષ્મી દીસે ફરી ફરતી?"—ચે૦ ૧૨
"ઓ રતિ! ઓ રતિ! આ તું દીસે! આ પદપંક્તિ[3] જ ત્હારી રે!
"તું વણ કોપર[4] આમ જાય મુજ હૃદય, કહે, કદી વારી?—ચે૦ ૧૩
"ઘણા કાળથી શોધી તુજને, વિયોગ ઝાઝો સાલ્યો રે;
"પ્રિયે! વેશ પરિહાસતણો કદી ક્રૂર ન આવો ભાળ્યો.—ચે૦ ૧૪
"રે, સ્મર! સ્મર! પ્રિય પ્રાણસમી! શો તુજ પાછળ એકાંતે રે
"ભમ્યો નવોઢા[5] હતી તું જ્યારે મુગ્ધવેશ તે વારે?—ચે૦ ૧૫
"યુવાવસ્થ હું, યુવતિ, તુજને રાખી હૃદયે રાચ્યો રે;
"સ્વર્ગસુન્દરી! મોહાસવ મ્હેં ત્હારો ત્યારે ચાખ્યો.—ચે૦ ૧૬
"પિતામાતના સ્નેહની છાયે ન્હાનપણે હું છવાયો રે;
"મિત્રવર્ગને હૃદયે મુજને ધાઇ ધાઇ ઝાઝો સ્હાયો.—ચે૦ ૧૭
"પ્રિયાસાથ હું મદનઅશ્વપર બેસી ઘુમ્યો રતિરાજ્યે રે;
"પળ પણ સુખથી વિરામવા મ્હેં દીઠી ન એકે ત્યારે.—ચે૦ ૧૮
"રહ્યો થઇ થનથન રતિરંગે જનહિતસારૂ કેવો રે?
"પ્રિય દેશી જનને, મન ધાર્યું, ચખાડું રતિનો મેવો.—ચે૦ ૧૯

---

૧. हृष् ઉપરથી લગ્નાદિ પ્રસંગે ગીતમાં વપરાતો શબ્દ. ૨. આનન્દ પામે.
૩. પગલાંની હાર. ૪. કોના ઉપર. ૫. નવી પરણેલી.

“આમ કરી, વળી આમ-વિચાર્યું-દુખ સઉ તેનાં ટાળું રે;
“ઉર મુજ તેના સુખથી સુખી ને દુખથી થતું દુખવાળું.—ચે૦ ૨૦
“હે રતિ! ત્હારૂં હૃદય અને રૂપ આમ કરી કરી પીધું રે;
“હાય! હાય! પણ કદી મન ઇચ્છયું નહીં આલિંગન લીધું!—ચે૦ ૨૧
“યૌવનમદિરા પીને તુંમાં આશ ધરી મ્હેં ઝાઝી રે;
“જાણી તુજને પડિયો હું તો શૂન્યાકાશશું બાઝી!—ચે૦ ૨૨
“વ્હાણું વાતાં આ મુજ સ્નેહી નલિની[1]ને કરજાળે રે;
“વિકસાવું-વિકસાવું-પળમાં વ્યોમશિર ચ્હડી કાલે:[2]—ચે૦ ૨૩
“યૌવનરાત્રે એવું એવું બહુ મ્હેં સ્વપ્ને ઝાંખ્યું રે;
“આંખ ઉઘાડી પણ નિદ્રાવશ રહી ઘણું ગાંડું ભાખ્યું.—ચે૦ ૨૪
“જાગૃત જન શુણી શુણી સઉ હસતા, દયા ધરી વળી બોલેરે:—
“અંડ તજ્યાવણ બાળ શી રીતે જગત ખરેખરું તોલે?—ચે૦ ૨૫
“સુખ ત્રિયા ને મિત્રતણાં સઉ ચંચળ ચપળા[3] જેવાં રે;
“તેમાં સ્નેહ ધર્યે સુખ ક્યાંથી? મૃગજળ સાચાં કેવાં?—ચે૦ ૨૬
“**જનહિત! જનહિત!**—શું આ કરતો? ભૂત ભરાયું શાનું એ?
“સુખદુખ ભોગવવું એ તો પડયું જેશું જેને પાનું.—ચે૦ ૨૭
“સઉ સઉની સંભાળો, ભાઇ, પારકી પીડ શી વ્હોરો રે?
“થશે આપણો પ્રવાસ સર્વે પુરો હવે ઘડી સોરો.”—ચે૦ ૨૮
“શુણી સર્વે આ હસતો હું ને કાન ઉપર નહીં લેતો રે;
“પણ વિધિયે કીધ બોલ તેમનો ઉપર, મને મુકી વ્હેતો.—ચે૦ ૨૯
“સ્નેહીજનોનાં સુખ જોવાને બદલે દુખ મ્હેં જોયાં રે;
“રતિરૂપ હસવાને બદલે સઉ હૃદય ચોરી ચોરી રોયાં.—ચે૦ ૩૦
“દુઃખ દુઃખ સઉ પાસે વર્ષે, રાત્રિ ઘોર બની ગાજે રે;
“નિષ્ફળ લોચન થઇ ગયાં, ને હૃદય પડયું મુજ ત્રાસે.—ચે૦ ૩૧
“હૃદયધમણથી “હાય! હાય!” એ એક શબ્દ સંભળાયરે!
“સંચો સર્વે પડયો ધીમો ને અંગારા હોલાય!—ચે૦ ૩૨

૧. કમલિની. ૨. બોલનાર પોતે સૂર્યની ઉપમા લેછે. ૩. વીજળી.

"દુ:ખ નહી પોતાનું મુજને, પણ સ્નેહીનું સાલે રે;
"દેખી શકું નહી અશ્રુધારા મુજ પ્રિયજનને ગાલે.—ચે૦ ૩૩
"પ્રીતિ પણ મુજ સઉ ચેતનપર, સ્નેહી, સબન્ધી,[1] દેશી રે,
"ને પરદેશીનાં સુખદુ:ખો રહે મુજ ચિત્ત પ્રવેશી.—ચે૦ ૩૪
"દૂર સ્થળે ને કોક અજાણ્યો હોય સુજન કદી દુ:ખી રે
"તો તેને સુખ દઈ સુખ લેવા રતિ મુજ થાતી ભુખી.—ચે૦ ૩૫
"દુ:ખી જગત નીરખી નિરુપાય હું ચિત્ત વિષે બહુ દાઝું રે;
"બીજું દુ:ખ પણ જે મુજ ચિત્તે, હાય! તેય પણ ઝાઝું.—ચે૦ ૩૬
"કોની આગળ પણ તે બોલું? સાંભળનારૂં કોણ રે?
"અસુર દીસે સઉ ચિત્ત જ આજે, રતિરત તેમાં કોણ?—ચે૦ ૩૭
"વિચાર મ્હારા સર્વે સમજે, અભિલષે મુજ પેઠે રે;
"રતિમન્દિરમાં જઇને નાચે લીનહૃદય વણવેઠે.—ચે૦ ૩૮
"મિત્ર નહી કો એવું દેખું હું તો સકળ ભુવનમાં રે;
"તો શું બધિર જગતમાં બોલું? રાખી મુકું દુખ મનમાં.—ચે૦૩૯
"પણ આજે કંઇ અવનવું ભાસે, રતિ પ્રકટી જડ ભવમાં રે;
"મિત્ર થયું સઉ વિશ્વજ મ્હારૂં, દુ:ખ ઉછળિયું પળમાં!—ચે૦ ૪૦
"કોઇની આગળ નહીં ક્‌હેતો તે બકી દીધું જડ પાસે રે;
"**એ જડમાં પણ ચેતન ભાસે, રતિ મુજ ત્યાં ઉલ્લાસે!**—ચે૦૪૧
"**રતિ રતિ** વણુ હું કંઇ ના દેખું, **રતિ** માંહ્ય ને બ્હાર રે;
"હસતી હસતી લક્ષ્મી આજે વિશ્વવિષે નહીં માય."—ચે૦ ૪૨
શોકસાગરે ડુબતાં ચેતન જડસાથ સ્નેહ કરી જ તરે,
તો પછી સમરસ ચેતનતણે હૃદય લપટાઈ શું ન કરે?—ચે૦ ૪૩

---

૫. લક્ષ્મી, રતિ, સાત્વિક આનંદ, અને તન્મય વિશ્વ.

લક્ષ્મી જોઇ જડ-ચિત્ત ઉશ્કેરે, ભોગલંપટ પડી જ મોહમાં,
લક્ષ્મીવાસ[2] પર ગુંજતો અલિ, સ્નેહ ધારી, ભમતો ઘણું ઘણું. ૧

---

૧. સમાન બન્ધથી બંધાયલાં, દયા સ્નેહઆદિથી બંધાયલાં. ૨. કમળ. સૃષ્ટિ પણ લક્ષ્મીવાસ છે.

લક્ષ્મી જોઇ જડ સૃષ્ટિમાં ઘણી, ભુલી ભાન, ભુલી અન્ય સૃષ્ટિને,
સ્નેહપાશવશ પાન્થ ચેતન રાચી રાચી જડસૃષ્ટિને સ્તવેઃ—
(કટાવ) "ધન્ય ધન્ય ઓ ચિત્ત મુજ તું! ભાગ્યશાળી ના
તું જેવું કો મ્હેં તો દીઠું; ભમી ભમી દુખ-
પારાવારે[1], દુસ્તર વીચિ[2] ઘણી તરીને,
દિવ્ય દેશને કાંઠે આખર આવ્યું છે તું;
રાચ! રાચ!-રતિ સજી રે! વિશ્વમાં રતિ ઘણી હજી રે!
"ગિરિવરકેરે શૈલે શૈલે, વૃક્ષમાત્રને
પત્રે[3] પત્રે, ઊર્મિ[4] ઊર્મિ ઉપર નદીની,
લહરી લહરી સાથ વાયુની, પશુપક્ષીને
અંગે અંગે—શબ્દે શબ્દે, મેઘમાળને
ખંડે[5] ખંડે, અંશુનાથ[6]ને કિરણે કિરણે,
નાચે લક્ષ્મી વિવિધવેશથી વિવિધરંગમાં
ચંચળ ચપળા હાવભાવ કરી રમણીય કેવા?
જોની જોની–રતિ સજી રે! વિશ્વમાં૦ ૪
"વ્યોમ[7]હૃદયપર દિનમણિ[8] નિર્મળ વિલસે છે આ
સૌમ્યકાન્તિ[9] બની; અર્ધ બિમ્બ આ મેઘશકલ[10]માં
છવાયું, અર્ધું બ્હાર લટકતું, મન્દહાસ્ય કરી
મધુર રાજતું સ્નેહથકી સઉ હસતી સૃષ્ટિપર;
પરિવેષ[11] આ આસપાસ જો! પ્રસરે કેવો?
વારિરાશિમાં કટાક્ષ શશીના પ્રસરે તેમ જ
સૂર્યતેજ પણ સકળ સૃષ્ટિમાં પ્રસરે સ્નેહે;
ભ્રાન્તિ પમાડી સલિલગર્ભ આ મેઘ નયનને
દેખાડે આ બે ત્રણ બિમ્બો[12] તેજકુંડનાં
ન્હાનાં મ્હોટાં તરલ[13] અતિશય; આસપાસ આ

---

૧. મહાસાગરમાં. ૨. મોજુ. ૩. પાંદડે. ૪. મોજું. ૫. કડકાપર. ૬. સૂર્ય. ૭. આકાશ. ૮. સૂર્યરૂપે દિવસનો મણિ. ૯. જોઇ શકાય એવા શાંત તેજ વાળો. ૧૦. મેઘનો કડકો. ૧૧. (સૂર્યની) આસપાસ દેખાતો તેજગોળ. Halo. ૧૨. પર્વત શિખર આગળ જળથી ભરેલા મેઘમાં સૂર્યનાં પ્રતિબિમ્બ પડે છે. ૧૩. ચંચલ.

તેતણોં, ચળકે સ્ફટિકતીર સમ વ્યોમ અનંત જ;
સ્નેહરાજનો પ્રભાવ એ સઉ, કહે કોણ ના?
રાચ, જીવ, રતિ સજી રે! વિશ્વમાં૦ ૫

“સ્નેહતણો આવ્યે ઉમળકો નભ-નારી ગઇ
ભુલી ભાન ને સંભ્રમવશ[1] થઇ, તેથીજ એના
અર્ક[2]બિમ્બરૂપ ગૌરસ્તનથી સરી પડયું જરીં
સ્તનોત્તરીય[3] શું કરચલીવાળું થઇને ઝાઝું
સૂક્ષ્મ જાળીનું ને વળી ઝીણું સુપારદર્શક
મેઘરૂપ આ? કેટલું રાચું? કેટલું નાચું
જોઇ જોઇ સઉ—
હા! હા! હા!—રતિ સજી રે? વિશ્વમાં૦ ૬

“વળી અગાડી પેલા મેઘો—કંઇ સોનેરી,
કંઇ રૂપેરી, શ્વેતવર્ણું કંઇ હીરા જેવા,—
ચળકે; ને કંઇ લાલ લાલસમ, અકીક જેવા
કંઇ વળી ભાસે, કૃષ્ણમૂર્તિસમ સ્નિગ્ધકૃષ્ણ[4] કંઇ,
કંઇક ગુલાબી, કંઇક મોગરાપુંજ[5] સમાન જ;
વિવિધ રંગ એ, સૂર્યકિરણ ને વારિ સાથ રતિ
કરી, ગ્રહેલા,—ઘડીમાં ઘેરા, ઘડીમાં આછા
થાય, ઘડીમાં ફેરવાય, વળી પાછા આવે,
એકબીજાશું જાય ભળી વળી, જુદા થાય ફરીં;
એ સઉ વિલાસ કરતી લક્ષ્મી, સ્નેહતણા ગ્રહી
હાથ, ફુંદડી ફરતી શી આ! બહુ બહુ રાચું!
હવે શું જાચું? રાચું કેવો
રતિ હૃદે સજી રે! વિશ્વમાં૦ ૭

“અહો! રતિ જડ જળધરગણમાં શી આ દેખું—
નહી ચેતનમાં જે કદી દીઠી! ઉંઘુંછું કે

1. ઉતાવળ તથા ગભરામણને વશ. 2. સૂર્ય. 3. કાંચળી. 4. પાણીને લીધે ચળકાટ મારતા અને કાળાશવાળા. ભામિનીવિલાસમાં કાળી રામમૂર્તિને યમુના સાથે સરખાવી છે તે આ જ કારણથી. 5. મોગરાનો ઢગલો.

જાગુંછું આ? વિવિધ રૂપ લઇ વારિપુન્જ એ,—
કંઇ હાથી બનીં શુણ્ડ ઉછાળી ગંભીર ગાજે;
વ્યાઘ્રાકારી પુચ્છ પછાડી દોડે પેલો;
માનવરૂપ ઉભો હય ઉપર હાથ લેઇને
બરછો, પણ એ નથી મારતો કોને નક્કી;
પણે કેશરી કેશર ઉંચી કરી ઉભો છે;
હરિણ હરિણી સાથ રમે એ; આ વળી નગ[1] સમ—
પણ છે શાથી ગતિમાન એ? પક્ષધારી શું
પર્વત ઉદધિ તજી ઉડયો ફરી? પણે સર્પ સમ
સ્રીની કેડે વીંટાઇ ચુમ્બે સ્તનચૂચુક, પણ
ઝેર લાગતું નથી શું એને જે એ હસતી
હસતી ચાલી પેલી દિશામાં? ચાપબાણ લઇ,
ગદાધારી વળી રાક્ષસસેના એ આ આવે
ઘણા બરાડા પાડતી, ત્હોયે રમે સર્વની
સાથ સ્નેહથી; પણે બ્રાહ્મણો યજ્ઞ કરે શું
જે ધુમાડાતણા ગોટ આ નભ સઘળુંએ
વ્યાપી લે છે? સભા મેઘની સર્વાકારી,
અહો, બની શી? એક બીજાશું હળી મળી, કંઇ
તાળી પાડતી, કંઇ નાચતી, કંઇ બાઝતી
સુરતહર્ષમાં, કંઇ ચક્ર બની ગરબા ગાતી,—
બીજી ક્રિયા પણ કેટલી કરતી અવનવી !! નક્કી,
રતિ વર્ષતી સઉને ચિત્તે! રહે શોક શો
તો મુજ ચિત્તે? નહીં રહું હું; હસી હસી ઘણું,
ઓ રતિ! તુજને આ આલિંગન મ્હેં તો દીધું!
તું પણ મુજને ગાઢ બાઝજે! શિથિલ પડીશ માં!
સ્મિત કર, પ્યારી! ઉભાં રોમ આ
થયાં રતિ સજી રે! વિશ્વમાં૦ ૮

1. ગતિહીન; પર્વત.

"વળી પણે શી સુન્દર જાળી શ્વેત મેઘની
પડી રહી છે! વળી અગાડી ધીર સમીરે[1]
સરવર ઉપર રમ્ય રચેલી નાજુક લહરી
વાંકીચુંકી એકબીજાની આગળ પાછળ
કંઇ સંધાતી, કંઇ ત્રુટતી, ધીમે ધીમે
પ્રસરે, તેવીજ પાડી મેઘમાં ભાત શી દીસે
લ્હેરિયાંની આ! સ્તમ્ભ સમાંતર મ્હોટ મ્હોટ બની
વ્યોમઘુમટને ધરી રાખવા પણે રહ્યા છે,
પણ એ પાછા ગતિમાન આ થયા જ દીસતા
રવિરાજની પાસે આવે ગજગતિથી ગજ–
ચરણસમાન શું? પણ અંધારૂં આગળ આ શું
થતું દીસેછે? હાં હાં—એ તો સલિલભારથી
શ્યામ ચળકતો, મૃદંગ સ્વર્ગનો–નોકર રતિની—
બની ગાજતો મન્દ્ર[2] મનોહર, પવનપીઠપર
બેસી દોડે સાર્થ[3] પયોધર, બીજા મેઘને
ભેટી કરતો લીન સ્વહૃદયે, થાકી ગયેલા
ઉષ્ણરશ્મિને[4] ખભે સુવાડી, વધ્યો અગાડી,
દિગન્ત સર્વે દીધા જ છાઇ! મેઘ સર્વ, રવિ,
તારા, ને નભ, સર્વ આજ રતિ હૃદયે ગ્રહીને
એકરૂપ જે થયાં જ તેનું દિગન્તવ્યાપી
શરીર જળધર કૃષ્ણવિષ્ણુરૂપ આ છે નક્કી!
સ્નેહ એકલો એને ચિત્તે–સ્નેહ એકલો
એને ચિત્તે–તે જ સ્નેહને દેખી મ્હારા
ઉરથી ઉછળ્યો સ્નેહ નક્કી આ! સ્નેહ, લક્ષ્મી, ને
આનંદની આ ત્રિપુટી આજે એકબીજાને
બાઝીને વા એકબીજામાં લીન થઇને
એક બીજામાં શીવાઇ[5] જઇને આજ રહી છે!

૧. વાયુએ. ૨. ગંભીર, ઉંડું. ૩. સાર્થક, અર્થવાળો; પયોધર એટલે પાણી ધારણ કરનાર એ અર્થ સાર્થક કરનાર મેઘ. ૪. સૂર્યને. ૫. लीनेव × × स्यूतेव प्रिया ઇત્યાદિ માલતીમાધવમાં છે ત ઉપરથી.

નથી હૃદય મુજ ભુવનથી જુદું, નથી ભુવન વ
મુજથી જુદું! એક, એક, આ સર્વ ભુવન છે.
ભુવન, લક્ષ્મી, આનંદ, એકઠાં ગાનયોગમાં
લીન બની જશ રતિના ગાતાં! નહીં હું પણ કંઇ
મુજને દેખું! અન્ધ બની રતિ-કીર્તિ ગાઉછું!
ગાઉછું રતિ સઅેરે! વિશ્વમાં૦ ૯
"વળી વીજળી એ જ મેઘમાં શી આ રમતી?
મુજ ચિત્તમાં ઘડી શોક, ને ઘડી હર્ષ, ઉઠી,
સકળ ભુવનને નિજ રંગથી રંગે તેમ જ,—
ચપળા[1] આ પણ, રસધરઉરમાં તિરોહિત થઇ,
અંધકાર ભરી ઘોર દશે દિશ, વળી અચિન્તિત
કરી ચમકારો, મેઘકોયલા પર ભભકાથી
સળગી ઉઠી, દિશાસગડીમાં રમણીય ભડકો
બની અધઃશિખ[2], મેઘતિમિરથી રાત્રિ થયેલી
તેનો મધ્યદિવસ કરી નાંખી, તથાપિ રવિ હજી
અસ્ત નથી ને કિરણ તેતણાં રસળે ભુવને
તેથી ઝાંખી દિવસચંદ્રની પેઠે દીપતી,
શાન્ત થઇ ગઇ શી એ પળમાં! તિમિર સાથ એ
આલિંગન દઇ નકી પેઠી હૃદય તેતણે!
જો! જો! જો! આ ત્રુટી પડયો શો મેઘ જોરથી
નભકટિપરથી[3], પ્રસારી લાંબા ધારાકરને
ધરતીને ઝટ બાઝી પડવા! અહો પવન પણ
વચમાં આવી સુ સુ સુ સુ કરતો ઝટ ઝાપટી
ગભરાવી લઇ લેઇ બાથમાં ધારાપટને
શો આ દોડે હા હા હા હા કરીને હસતો

૧. વીજળી. ૨. અગ્નિની શિખા—જ્વાળા—ઉંચી જાય છે; અત્રે નીચી છે. ૩. આકાશરૂપી ધાત્રીની કેડઉપર વર્ષાદરૂપી બાળક બેઠેલું તે ધરતીરૂપ માતાપાસે જવા હાથ લાંબા કરે, છે. તેને એ માતાને સગો પવન વચમાંથી ઉપાડી દોડી જાય છે અને જરા રમાડી તે બાળકને પાછું ધરતીઉપર મુકી દે છે, એ અલંકાર આ અને પછીની લીટિયોમાં છે.

ઉચ્ચ સ્વરથી! અરે, મુકી આ પાછો દેઇ
તેને ચાલ્યો અવર દિશામાં માતરિશ્વ[1], ને
મન્દ ઝાપટું પડી ગયું ને રુમઝુમ રુમઝુમ
રુમઝુમ કરતું થાકી હાંફતું હળવે હળવે
પાછું પડી એ જાય ભૂમિભણી. જીવતો ર્‌હેજે!
જીવતો ર્‌હેજે અગણિત વર્ષો વિષે તું રસધર!
સ્નેહગર્ભ તું ત્‌હારી પેઠે, જોને, આજે
ભુવન સર્વ છે, અમીદૃષ્ટિ તે ઉપર કરી તું
રાચ! રાચ રતિ સજી રે! વિશ્વમાં૰
"પડી રહ્યો એ મેઘ એટલે શાં ખેચર[2]નાં
ટોળે ટોળાં સ્વતંત્ર થાતાં સ્વસુખ[3]કેરા
અંક[4] વિષે ફરી કલ્લોલથી કોલાહલ કરતાં
આવે પાછાં! હર્ષ-પ્રમત્ત બનીને આવે
એક બીજાને અંટીવાળે, ઉડે ઉપર ને
નીચે પાછાં! ચક્રગતિ કરી, રાસ રમી, ગીત
મનહર ગાઇ, આણી મુક્યું વૃન્દાવન આજે
વિષ્ણુપદ[5]માં શું આ પાછું? અહો! પણે પણ,
જોને, અધિક જ કૌતુકકર્ષિ થાય શું પેલું?
સ્નેહવિષ્ણુરૂપકૃષ્ણમુકુટશિખીકલાપકેરી[6]
કમાન સુંદર! આછી આછી દિવસદીપસમ
પ્રથમ ભાસતી! વધ્યો પ્રકાશ! વધ્યા વર્ણો રંગ!
વિલાસી બન્યા રતિમૂઢ કરાકર[7] સૂર્યતણા
જલદોદરમાં પ્રસરી નવરૂપ ગ્રહે અતિસુંદર;
નામ કહે જન "અમ્બુદચાપ",[8] મને પણ લાગતી
સ્નેહકમાન વીંટી સઉ ભૂમિ અને નભને
લઇ લેતી સ્વગોળવિષે જયિની; મન જો! મન જો!

૧ પવન, "ધરતી (માતા)માં શ્વાસરૂપ." ૨. પક્ષી. ૩. પોતાનું (સ્વ, ખેચરનું) શોભાવાળું (સુ) આકાશ (ખ). ૪. ખોળો. ૫. આકાશ. ૬. સ્નેહ એ વિષ્ણુ, તેનો કૃષ્ણાવતાર તેના મુકુટના મોરપીછની. ૭. કિરણસમાજ. ૮. મેઘધનુષ્ય.

રતિ રંગ કરે ઇતરેતરશું બહુ આજ સઉ;
નીલ, લાલ, પીળો, વળી ચાર બીજા, રમી એકબીજા—
તણી સાથ રહ્યા; કરઅશ્વઉપર રવિ બેસી ફરે,
મુખ સપ્ત ધરે [1]હય તે જ! તું તે, મન જો! મન જો!
ફરી જો! ફરી જો! પણ એ ભળી ગઇ નિજ મૂળવિષે
રતિ ગાઢ ધરી:–પ્રભુ સ્નેહતણી અકળિત લીલા
મન ત્હેં પરખી,–નીરખી લઇ લઇ– નીરખી પરખી
લીધ! લીધ રતિ સર્જે વિશ્વમાં૦" ૧૧

---

૬. પ્રફુલ્લ હૃદય, સમાધિ, જીવત્સાયુજ્ય.

[2] "રતિરાણી! રમી લે વિલાસો ભવનાથ સાથે એક વાસો! (ધ્રુવ)
"ભૂનભના અન્તરાળ પ્રદેશે ઘાલી અન્યોન્યને બાથે
સૂર્યપ્રભા ને સતતગતિ[3] બે હીંચે હીંદોળે સંગાતે! રતિ૦ ૧
સામે પણે દૂર જોઉં તો શરમથી ધરતી સંતાતી ખોળી ખૂણો
ઇચ્છે છાનું કંઇક કહેવા, તે ધરતો શ્રવણ નભ-નાથ સલૂણો! રતિ૦ ૨
રજનિ ત્યાં આવી પ્હોચી દીસે છે, કહે "દિવસ, તું ચાલ, હું આવી,
"ભેદ મ્હારો ત્હારો લોક ન દેખે એમ દઇએ સ્વવર્ણ મેળાવી!" રતિ૦ ૩
ઉંચી નીચી ને આગળ પાછળ હારો આ તરુવર કેરી
સ્નેહરાજની જાન થઇ ઉભી વસ્ત્રો વિવિધરંગી પ્હેરી. રતિ૦ ૪
સાજન[4] જોવા એ ઉભરાતાં તરવર તરવર થઇને
ખગટોળાં કીટગણસમ ન્હાનાં ભાસે ઘણાં દૂર હોઇને રતિ૦ ૫
નાંખી નીચે ના પ્હોચે ને જાય જ દૃષ્ટિ હારી,
પરિમાણ ના જ કશાનું બરાબર થાય જોતાં ધારી ધારી! રતિ૦ ૬
વારિપટ[5] આ કરચલીવાળો ક્યાં પેલી પાસ ખેંચાયે?
નીરનિધિભણી સ્નેહથી દોડે નક્કી ઉતાવળથી એ. રતિ૦ ૭

---

૧. સૂર્યનો અશ્વ સાતમુખીછે—સૂર્યના કિરણનું પૃથક્કરણ સાતરંગી છે. ૨ રાગ હોરી. ૩. પવન. ૪. વરની સાથેનાં માણસ; સહજન. ૫. પર્વત નીચે નદી હતી તેના પાણીનો પટ.

પ્રતિબિમ્બવેશે સરિતાહૃદયમાં પેંશી ગયું વ્યોમ આખું,
ચળવારિમાં[1] એ નાચતું ચલિત જ ! વધુ સ્નેહની શક્તિ શી ભાખું? રતિ૦ ૮
પત્થર પરથી પત્થરપર ધસી પડતો આ સલિલનો પિંડ,[2]
ફાડી રસાતળ, શતધા ભાગી, જાય ઉરાડતો ફીણ ! રતિ૦ ૯
શીકર[3]-વૃષ્ટિ ઉડીને ત્યાંથી, સ્નેહ ધરી નિજ તત્વે,
પાછી પડે રચી રમ્ય કમાનો બિન્દુમાળા તણી રમ્ય રીતે-રતિ૦ ૧૦
રાજહંસ આ ધસતો નીચે વ્યોમ થકી ઉતર્યો, જો,
ચંચૂ ભરતાં રસમાં શો આ વારિ સાથે ઘસડાયો ! રતિ૦ ૧૧
પણ શૂરવીર અરે તું સાચો, સામો તરી પાછો આવ્યો,.
તરતો સાટોપ જયાડંબરથી સ્હડ પેઠે પ્રસારીને પાંખો- રતિ૦ ૧૨
વળી આ હજારો શૈલથી ઝરતું વારિ દીસે ! શું એ સાચું ?
કઠિન હૃદય પણ સ્નેહ ઝરે એ કેમ હવે નહીં માનું ?- રતિ૦ ૧૩
શૈલ ઉપર જડ શૈલ રહ્યા આ અગણિત સ્નેહ ધરીને,
તે સઉને શિખરે હું નાચું ચેતન રતિરસ પીને! રતિ૦ ૧૪
મુજ ઉર પર લોચન આ નાંખું, તે યે સ્નેહથી નાચતું દીસે !
રતિમય હું ને રતિમય ભુવન જ ! આનંદ આનંદ હીસે[4]. રતિ૦ ૧૫
આનંદમાં આ ડુબ્યો ! આ ડુબ્યો ! દેખતો નથી કાંઇ બીજું.
નીકળવું નથી અહીંથી મ્હારે ! યોગ[5]-નિદ્રાવશ રીઝું. રતિ૦" ૧૬

પૂર્ણાનંદે ડુબીને રતિમય થઇ લઇ યોગનિદ્રાસમાધિ,
સુઇ કાન્તાર[6]મધ્યે જડનયન મીંચી એકલાં શૈલ-શીર્ષે,
લીધું સાયુજ્ય આખા ભુવનશું પથિકે આત્મમાં; આત્મલીન
જોઇ શું એ શકે કંઇ નહીં કંઇજ રહ્યાં ભિન્ન જ્યાં દૃશ્ય દ્રષ્ટા ? ૧૭

કરતી કરતી ક્રીડા નાથ સાથે રસીલી,
સુરત-શિખર પામી આખરે, દિવ્ય બાળા

---

૧. ચળવારિ=કંપતું પાણી. ૨. મૂળ આગળ પર્વતપરથી ધસી પડતા નદીના પાણીનો પિંડ. ૩. છાંટા. ૪. હીસવું: हृष् ઉપરથી. ૫. योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ॥ કોઇ યોગી બ્રહ્મમાં યુક્ત થાય, કોઇ સ્નેહવિષયમાં યુક્ત થાય; પરંતુ ઉભયનો યોગ જ છે. ૬. જંગલ, વન.

રતિ ઘણીં ઘણીં થાકી મોદમાં લીન થાતી
શિથિલ બની સુનેત્રો મીંચતી મન્દ મન્દ. ૧૮
સકળ જગત ઘેરી લીધું અન્ધાન્ધકારે;
રતિ ભવ-વર સાથે પ્હોડી ગઇ ગાઢ બાઝી;
પળ પળ સુખસ્વપ્નો થાય તેથી જ રમ્ય
સ્મિત સમું લસી આવે શાન્તિ ભેદી કંઇક. ૧૯
બહુ બહુ બહુ એવા ઉત્સવો નિત્ય થાજો !
રતિ ઉર લપટાઇ વિશ્વ રોમાઞ્ચ પામો !
રતિરસવશ સર્વે નિત્ય ઉન્મત્ત થાજો !
રતિસુરત સહુને શાન્ત આનંદ પાજો ! ૨૦

૭. નિશામાં દીપ.

પ્હેરી ઉભી મલિન વસનો[1] સ્વૈરિણી[2] સર્વ આશા;
સુતાં વેચી સકળ નયનો કુટ્ટિની[3] રાત્રિ ગાજે;
ઉલૂકાદિ[4] અધમ ભડવા નીકળ્યા સર્વ ટોળે;
ચાલ્યો વંઠી મરજી પડી ત્યાં ત્રાસ અશ્લીલ[5] ગાતો. ૧
ઓચિન્તી ત્યાં ચળકી ભયની વૈરિણી કોક એવે,
રક્ષા કાજે રતિરસ તણી જન્મ લઇ, દીપમાળા
ધીરે ધીરે અધર ઉડતી પક્ષીમાળાની પેઠે
કાપી સર્વે તિમિરનિધિની વીચિ, દેદીપ્યમાન[6]. ૨
આવી પ્હોચી હજી નથી જ તે; તેટલામાં જ આવી,
દોડી દોડી મુકી કંઇ પુઠે મન્દ નિઃશબ્દતાને,
કો વાણીએ,– પકડી પથિના કર્ણને, હાંકી હાંકી,–
ચિત્તે એને, મધુર રૂપ લઇ, ઝટ્ટ કીધો પ્રવેશ.[7] ૩
ચુંબી ચુંબી પુનરપિ પુનઃ, ગાઢ આલિંગી ઝાઝી,
નિદ્રામાંથી ઝટ લઇ દીધો જીવને જે જગાડી

૧. વસ્ત્રો. ૨. વ્યભિચારિણી. ૩. કુટણી. ૪. ઘુવડ વગેરે. ૫. અપશબ્દ, કુત્સિત. ૬. પ્રકાશમાન. ૭. કોઇ વાણીએ...પથિકને ચિત્તે પ્રવેશ કીધો.

તે વાણીએ–રસિક હૃદયે સ્નેહની શક્તિ તેને
જાણી માંડયું કુતૂહલ થકી શોધવા મૂળ તેનું.[1] ૪
નેત્રદ્વારે રમણીય દીઠી દીપની હાર તેણે;
દોડે "શું આ!" કરી કરી ઘણું નેત્ર ને શ્રોત્ર બંને;
"આ અંધારું સકળ ભુવને પ્હેરીને મૌન ધાર્યું,
"તેમાં ક્યાંથી મધુર સ્વર ને દીપ દીપ્યા અચિંત્યા?" ૫
ત્યાં તે વાણી વદી ઉઠી "સખી, મિત્ર ત્હેં ક્યાં નીહાળ્યો?
"આ અંધારે કંઇ થયું રખે હોય તેને અનિષ્ટ!"
નેત્રે દીઠા ગમન કરતા માનુષાકાર, એવે
બોલી ઉઠ્યો "યુવતિગણ આ ક્યાંથી?" એવું જ પાન્થ. ૬
આવી પ્હોંચ્યું લલિત લલના કેરું કો વૃન્દ તેવે,
ધીમે ધીમે શ્રવણપુટમાં વાત અન્યોન્ય ક્હેતું.
અગ્રે ધારી કર લટકતાં કાચધામો[2] સલીલ.
જ્યાં સંતાઇ તિમિરમમયે ર્‌હે રવિના[3] જ રશ્મિ. ૭
[4]સ્વર કર્ણે જતાં જ અધુરો રે કંઇ સંસ્કાર જુનો
ઝટ જાગી ઉઠ્યો ઉરમાંહે રે સુતો સુધી આજ સુનો. ૮
કોક આવી ઉભું નિજ પાસે રે પ્રકાશથી દીપતણે
નયને કંઇ જોયું ન જોયું રે ચ્હડયું ઝટ તે જ સમે ૯
નીર શિર ધરી રતિની ત્યાં રે હૃદય થકી આણ કંઇ;
સ્વર કંઠ સુધી ચ્હડી આવ્યો રે ઘણું ઘણું જોર કરી. ૧૦
વદને કંઇ આતુર મુદ્રા રે ફરે વળી આમ ત્યમ;
સઉને ફરી ફરી કુતૂહલથી રે પુછે મન "છે જ કયમ?" ૧૧
ઉર તોડી નીકળવા ઇચ્છે રે રતિ અકળાતી ઘણું:
સ્થિતિ ચેતનની થઇ ગઇ એ રે હું તે વધુ શું જ ભણું? ૧૨

---

૧. વાણીએ જીવને જગાડયો; એવું જગાડવું એ સ્નેહશક્તિ છે એમ સમજી હૃદયે તે શક્તિનું મૂળ શોધ્યું—આ શક્તિનો આધાર કિયું માનવી છે તે શોધ્યું. ૨. ફાનસ. ૩. "આકાશના જ્યોતિની દીપ્તિ રાત્રે ભૂમિના જ્યોતિમાં આવેછે." સમયબળે તિમિરનું રાજ્ય થતાં તેજને સંતાઇ ર્‌હેવું પડે છે. ૪. "મ્હારો કર ગ્રહો કેશવરાયરે, માયાદળથી મુકાવો" એ ઢાળ.

જાગોઁ નિદ્રા થકી મોહમાંહે રે પડી ગયું ચેતન એ;
એવોઁ સંસૃતિનું કંઇ કારણુ રે રતિ વણુ કોણુ કળે ? ૧૩

---

૮. સ્વાગત, વિરહાન્ત.

[1]એવામાં યુવતિગણુમાંથી આગળ એક જ આવી રે
દીપ ધરી મુખ પથિકનું જોઇ ચિત્ત હોંસે કંઇ રાચી રે. ૧
ફરીઁ ફરીઁ ન્યાળી વધુ વધુ રાચી આખર બોલી એ ઉઠી રે,
"એ જ સખા મુજ! એ જ સખા મુજ! બ્હેનોઁ! મટી તું જુઠી રે". ૨
એમ કરી ઝટ પથિકની પાસે બેસી, પડી એને બાઝી રેઃ–
"ઓ મુજ વ્હાલા! ઓ મુજ વ્હાલા મિત્ર! અંહી તું ક્યાંથી રે? ૩
"આવીઁ દશા ધરી હૃદય તું વીંધે, એનું કારણુ શુંય રે ?
"આંખ ઉઘાડી છે પણુ નવ બોલે! એ તે શું? આવીછું હું ય રે. ૪
"મ્હારીઁ સખિયે સંતાઇ ને શુણ્યું હૃદય-રુદિત ઘણું ત્હારુ રે,
"ત્યાંથોઁ જ તુજને ઓળખ્યો છે મ્હેં; મુખ દીઠું તે તો વારુ રે. ૫
"તુજવણુ કોનું હૃદય ભુવનને ઉરશું આવું ચાંપે રે ? .
"તું વણુ કોને આવાં દુઃખો રોવરાવી સંતાપે રે? ૬
"ઉઠનોઁ વ્હાલા, ઉઠનોઁ વ્હાલા, સ્મિત કરીઁ કરની વાત રે;
"સ્વામીઁ મ્હારા તુજ જોઇ જોઇ વાટ, દુઃખ ધરે દિન રાત રે. ૭
"ત્હારે કાજે, મ્હારા હૃદય! ધર્યું મ્હેં દુઃખ તેનું તે શું બોલું રે ?
"ત્હારા હૃદયની આગ વધારવા શાને હવે કાંઇ ખોલું રે ? ૮
"વિજન વને ભમતાં આ રીતે કો દી કર્યો ત્હેં વિચાર રે?
"એવું શું ઓછું આવ્યું મ્હારા વીરા? પડિયાં અમેયે વિસાર રે. ૯
"ક્યાં ગઇ મ્હારી વ્હાલી તે જેનો ઝાલ્યો ત્હેં તે દિન પાણિ રે?
"બોલનોઁ વ્હાલા, બોલનોઁ વ્હાલા, ક્યાં ગઇ મ્હારી એ શાણી રે ?" ૧૦
એમ કહી કહીને એ યુવતિ નેત્ર ભરે બહુ નીર રે,
ગદ્ગદ કંઠે થઇ ઘણું રોતી મિત્રનું ન્યાળે શરીર રે. ૧૧

---

૧ "ઉમૈયા તો આક્રંદ કરેછે, શાને માર્યો મ્હારો બાળરે:" એ રાગ ઓખાહરણમાંથી.

ઉર સરસો ધણું ચાંપી તેને મુખપર મુખ મુકી રોતી રે,
"બોલ તું બોલ" એ બોલ જ જપતી આંસુ વારેવારે લ્હોતી રે. ૧૨
સાથ સખીનો ટકટક જુવે, આંસુ ગરે પ્રતિનેત્ર રે,
ઘોર નિશામાં સ્નેહનો દીવો પ્રકટયો ચેતનને ઘેર રે. ૧૩
રોદન કર્ણ પથિકને જાતાં ઉઠયો અચિંત્યો એ જાગી રે,
એને હ્રદય પળમાંહે પ્રકટી અવનવી આગ કો લાગી રે. ૧૪
કણ્ઠ સખીને હાથથી ટેકી રોવા એ લાગ્યો અપાર રે,
કુણ્ઠિત વાણી કરી દીધી રતિએ ને ઉછળે હ્રદય વારવાર રે. ૧૫
વાણી જીતી આખરે બોલી ઉઠી;
ડાબી હૈયું અશ્રુને ખાળી રાખ્યાં;
મુકી ઉંડો એક નિઃશ્વાસ બોલ્યો
ધીમે ધીમે સ્નેહમાં લીન પાન્થઃ ૧૬

---

૯. ઉભરા, રસવમન.

[૧]"આજ રાજ્યપર હું છઉં બેઠો, ચેતન મિત્ર મળ્યું મુજને !
રાત્રિ આખી રોઇ રોઇ તિમિરમાં સૂર્ય જોઇ નયનો વિકસે. ૧
મિત્ર ! આજ હ્રદયે ગ્રહી તુજને થનનન પાછો નાચુંછું
દુઃખ સર્વ મુજ દેઇ વિસારી રતિરસવશ બહુ રાચુંછું. ૨
મિત્ર કરે મુજ શું તુજ સ્વામી ? આશપતિ થઇને વર્તે ?
લોક તણાં દુઃખ દળવા રાખી હોંસ વિધિ સઉ તેની પૂરે? ૩
સ્નેહ તમારો કેવો રહ્યો છે ? માયા તેની મંગળ છે ?
રાજ્ય કરો તમે જેહ પ્રજાપર ત્યાં સુખશાન્તિ નિરન્તર છે ? ૪
સાંભરેછે કે તે જ સમો તુંને પ્રિય ઉપવન જે આપણું ત્યાં
મધ્ય રાત્રિએ બેઠાંતાં ત્રણ આપણ ને શશી ઉગ્યો ત્યાં ? ૫

---

૧ "અચળ રાજ્ય રહો તખતસિંહજીકો" એ આરંભવાળું ભાવનગરના મહારાજના ગવાઈઆએ જોડેલું પદબંધ છે તેનો ઢાળ.

આવીઁ પ્રિયા[1] મુજ પ્રિય સખી તુજ તે પછી ચક્ષુ સલિલ ધરી;
પુછયું ફરી ફરીઁ ત્હોય કથે નવ કારણ દુઃખનું કાંઇ જરી. ૬
ત્હેં પછીઁ હૃદયે ચાંપી ત્યારે આખર એ બોલી અબળાઃ
"અહો પ્રભુ! મને હૃદય દીધું તો શાને નથી કરનો સબળા? ૭
"રંગભવન મુને નથી ભાવતું, નથી રોચતી અલંકૃતિ;
"આમ દેશીઁજન દુઃખીઁ થાય ને અહું સુખ શું હું જ રતિ? ૮
"ઉઠો, ઉઠો, તમે શૂરવીર બે, દુઃખ કાપોને દેશીનાં!
"ભોગ ચમન તજીઁ ઘુમો ઘુમો ઘણું હૃદય કરી શૂર કેશરીઁનાં. ૯
"સરસ્વતી તમે બહુ આરાધી ને આરાધ્યો યુદ્ધપતિ[2];
"સમો થયે નહીઁ કામ આવશે શું તેમાંનું કોઇ રતિ? ૧૦
"શોધો, શોધો, વસુંધરા કયમ વસુ નથી દેતી લોકોને?
"તિમિર લોકનાં મનનાં ટાળી જ્યોતિ બધે પ્રકટાવોને! ૧૧
"બુદ્ધિઅભ્ર તમ મનમાં ગાજે તો તેને વરસાવોને!
"દુષ્ટ અસુર બહુ ફરે ફાટીઁ, તે બાહુભાર દર્શાવોને! ૧૨
"જુવો જુવો ઘર બ્હાર નીકળી-અસુર ફાટીઁ ફરતા કેવા?
"રંક લોકને દળી દળી બહુ રગદોળે ભૂમિ ભેગા! ૧૩
"અરે તમે ઘડીઁ ઘડી પુછોછોઃ "ક્‌હેનીઁ તું જ કરવું શું તે?"
"નહી પ્રશ્ન એ ચાલે-ઉત્તર તમે લ્યોનીઁ શોધી પોતે. ૧૪
"ઉગ્યો ભાણુ વિદ્યાનો તમમાં, પુછો પછી બીજાને શું?
"નહીઁ ચાલે એ-નહીઁ ચાલે એ! રોઇ રોઇ આખર મરશું!" ૧૫
વચન સાંભરે આ સખીઁ, તુજને? મ્હે ને પછી તુજ સ્વામીએ
શાં વ્રત લીધાં તે તું સંભારે! કાળ વીઁત્યો બહુ તે જ વીઁત્યે!" ૧૬

---

૧. આ સ્ત્રી ગ્રંથની નાયિકા છે; તેનામાં દેશવત્સલતા અને લોકવત્સલતા ગુણઃ મુકયાછે; પતિની હૃદયવૃત્તિ ઉપર સ્ત્રીનું રાજ્ય છે; સ્ત્રી પતિને ઉશ્કેરે છે—શાંત કરેછે; સ્ત્રી "અભિલાષ કરનારી" છે અને પતિનો ધર્મ સ્ત્રીના અભિલાષ પૂરવાનો અથવા અભિલાષ અયોગ્ય હોય તો "બુદ્ધિદ્વારા" શાંત કરવાનો છે. "દેશવત્સલ સ્ત્રીના અભિલાષ અત્રે એ વત્સલતાજન્યછે." "સ્ત્રીનું રસવમન પતિને પ્રવૃત્તિમાન કરેછે. કારણ પ્રિયજનના વામેલા રસનું પાન કરવું અને તન્મય થવું એ સ્નેહલક્ષણ છે." ૨. યુદ્ધના અધિપતિ દેવની આરાધના કરી; યુદ્ધકળાના પારંગત થયા.

શુણી સખી આ અભિનન્દ્ય વાણી
બોલી ઉઠી હર્ષથી ઉભરાઇ;
•વિલોચનો દીપો સલિલ સારે,
કમ્પે સ્તનો, જાગીજ રોમરાજિ: ૧૭

૧૦. રસપાન, ચૂર્ણન.

[1] 'એ તો સાંભરે સખા સઉય વાત;
'ભુલી એ તો કયમ જવાય? હૃદયમાં જડી સદાય,
'કહાડી ન નીકળે કદાય, સંસ્કાર એના અનિશ જાગે જાગે-
કર્ણમાંજ વાગે! (ટેક.)
'તમો ઉભયે વ્રત ભીમ ઘણુંજ લીધું!
'સખીશબ્દે કામણ ચિત્ર કીધું!
'તેથી મોહી જ, અશ્રુ લોહી જ, શૌર્ય ગ્રહી,
'વિપત્તિ સહી શું ઘુમ્યા—સઉ શત્રુના
શરીર પર રૂમ્યા! એતો. ૧
'અસુર લોકમાં વર્તાવ્યો તમે ત્રાસ,
'સુજનવર્ણમાં પ્રસાર્યો રમ્ય હાસ,
'આનન્દઓઘમાં રમી ઘણાક રાસ
'કહાડ્યા આપણે કંઇક જુજ માસ;
'પછી લોકચિત્ત કરી સ્થિર, તેને શિર,
'સખા નિજ ગણી ધીર, મુજ પતિ જ
'મુકી, સુવીર! ઓ મુજ મિત્ર, શું તું રાચ્યો-
'આનન્દઓઘમાં તું નાચ્યો!-એતો. ૨
'સખી સલુણી મ્હારી એવે જ લાવી
'દૂર દેશનાં દુઃખોની કથા કાંઇ,
'હૃદય તેને વિદારવા ત્હેં પ્રેર્યું,
'ગુરુ ચિન્તાએ તો ફરી ઘેર્યું,

---

૧. ચાલ વ્હેલી અલબેલી પ્યારી રાધે! એ રાગ.

'મ્હારા નાથને કહ્યું લ્હેં:-"રહો રાજ્યે,
"સુખી લોકને અહીં જ કરો આજે,
"ત્હાં તો આવજો વળી કોઇક કાલે;
"જઇએ બે તો, અંહી ન ઠીક ચાલે-"
'કહી ઘણુંક એવું એવું જ, ઉઠયો તું તર્ત, થઇને સજ્જ,
'વ્હાલી સખીને સાથે લેઇને, ચાલ્યો! ચાલ્યો!
'ન જાણું પછી તું ક્યાંજ મ્હાલ્યો. એતો. ૩
'અમે જાણિયે પછી અમારી ગત,
'લાગી વિયોગે જે તમારી લત;
'દેશે દેશે કરી તમારી શોધ,
'નિશા ગાળી ઘણી ગ્રહી પ્રબોધ;
'મ્હારા નાથને સખા તું જ્યારે જોશે,
પોકેપોક મુકી થોડું તું ન રોશે!
'ભુંડા! કહાવ્યા ન કાંઇ સમાચાર!
'કરિયે વ્હાલાંને આમ ના લાચાર!
'જડયો જ્યારે તું આખર આજ, આવી દશામાં!
'સખી વિના તું એકલો ક્યાંથી? બોલની પ્રાણ,
'જીવને ઠાર, શુભ કહે વાત, મુકી પ્રિયા લ્હેં વનમાં ક્યાંય?
'સખી વિના લ્હેં કેમ જીવાય? મનમાં આજ ભય હજાર
'મુજને થાય, ધ્રુજતી કાય, કર તું વ્હાર વ્હાર!
'મ્હારા પ્રાણનો ઘડીક થા આધાર! એતો." ૪
ઘણું ઘણું આવું વદી જ દીન એ
સખા તણા હસ્ત વિષે સુતન્વી
પડી ગઇ, ને પડી મોહ મધ્ય જે
વિદાર્યું તેણે ફરી પાંથચિત્ત. ૫
ક્ષણે ક્ષણે ને જ સ્થળે સ્થળે જ છે
જુદા જુદા રંગ વિચિત્ર ચિત્ર જે,
ન રંગતા તે જડને જ કેવળ;
પ્રસાર તેનો મનુચિત્તમાંય છે! ૬

૧૧. સંગતસંસાર.

પાંથઃ—“અરર ઓ સખી! શું કર્યુંજ આ?
વિષમ પુછિયો પ્રશ્ન દુઃસહ!
ઉંઘી હતી ઘડી સર્વ સંસ્મૃતિ,
હ્રદય વીંધતી જાગી તે ફરી. ૧

મુકી તને ગયાં બે જણાં અમે,
વિવિધ દેશમાં સંચર્યાં પછી;
ઘણુંક જોયું ને, ઘણુંક વેઠ્યું ત્યાં;
સુખથી સ્પર્શીને સુખ, બે રહ્યાં. ૨

નહીં હતાં કંઇ હારિયાં ઉરે,
નભ સુધી ઉડી હામ ઉભી’તી;
ઘણીક આશને ઘણીક હોંશ તે
પ્રબળ હામને ટેકી નાચતી. ૩

અસુર લોકમાં ગાજતો ઘણું,
સમરસાગરે તરી તરી, સુણું
તુજ સખી મુખે—“ધન્ય! ધન્ય!”—ત્યાં
વિજયસિદ્ધિ આ ચિત્ત પામતું. ૪

હણી હણી ઘણા દાનવો, દીધું
અભય લોકને, હે સખી, ઘણું;
હ્રદય બેતણાં શાં ફુલ્યાં જ ત્યાં?
હત તું ત્યાં જ તો રૂહેત ના મણા. ૫

હ્રદય ઝાલીને એકમેકને,
ભવ-નિધિ વિષે દોડતાં હતાં;
નીરખીને ગતિ એકમેકની,
ફુલી ફુ’ી ઘણું હાંશી ખાઝતાં. ૬

કરી કરી સહુ કાર્ય ચિન્તવ્યાં,
મન વિમાસિયું શાન્તિ પામવા;

અકળ દૈવની ત્યાં ગતિ દીઠી!
બની જ તે શું ના "ના બની" બને? ૭
અબુધ માનવો કલ્પના ઘણી,
મન વિષે કરી ભોગ માણતા;
શઠ વિધિ કંઇ ભિન્ન ધારતો
અરર! ક્રૂર એ શું થઇ હસે! ૮
ભુવનમાત્રને એ રમાડતો,
ઘડી ઉછાળીને ફેંકી નાંખતો;
નહીં કંઇ દયા ચિત્ત તેહને,
કપટખેલમાં દુષ્ટ એ રમે." ૯

૧૨. ઉત્સાહ.

[૧] "શુણુ, સખી, પછી શું બન્યું, ખરી કહી દઉં વાત;
મનના મનોરથ મન વિષે રહ્યા આખર આજ! શુણુ. ૧
કાર્ય કરી સિદ્ધ બે અમે ભમતાં ભૂમિમાંહ્ય,
ભરતભૂમિમાં આવી ચ્હડયાં–પુણ્ય જેનું પુરાણ. શુણુ. ૨
વિષ્ણુ-સ્નેહ તણા અવતાર તે સઉ અંહીં જ થયાતા,
દ્વાર ઉઘાડાં મુકી જનો નિશ્ચિંત સુતાતા. શુણુ. ૩
ભૂમિ પરમપુણ્ય તીર્થ એ, ઐતિહાસિક એના
ભવ્ય જોઇ સંસ્કારને કોનું શિર નમે ના? શુણુ. ૪
નીરખી એ ભૂમિ આ ચિત્તમાં પરમાનન્દ વ્યાપ્યો;
પુણ્ય ગણી મ્હારી જાત મ્હેં—જે સમય એવો આવ્યો. શુણુ. ૫
બોલી બાઝીને ત્હારી સખી: "કંથ, ધન્ય હું આજ!
"આ જ પત્ની ક્ષાત્ર બીજની! મુનિસાર્થની માત!" શુણુ. ૬
સિન્ધુનદી સોહામણી, એનાં નિર્મળ નીર
ગંભીર ગાજંતાં શુણી શિર નામતા વીર. શુણુ. ૭
તેને હૃદય બેસી નાવે ચાલિયાં, અનુકૂળ સમીર
ઉદર વિષે ગ્રહીને ધસે સ્ડડપટ ગતિધીર. શુણુ. ૮

૧. "સખી, શંકરનંદને હું નમું, શુદ્ધિબુદ્ધિનો વાસ"—એ શંકરાનન્દી મહિનાનો રાગ.

રમ્ય હતું ઉંચે આભ ને નીચે રમણીય પાણી,
ડાબી પાંસે ડુંગર હિમના, ફુલી કાશ્મીરી વાડી. શુણ. ૯
આશપાશ બાળ મીનનાં કુદે ભેદી તરંગ
જેમ શરદમેઘમાળમાં પ્રભાતે રવિરંગ. શુણ. ૧૦
કાપી કાપી જળભારને તટ આગળ આવ્યાં,
ઝાંખી થઇ આર્યભૂમિની! દર્શન ઘણું ભાવ્યાં. શુણ. ૧૧
સ્ફટિક તણા પગથારમાં મુકતાં પગ પ્હેલો
ઉભય ઉરે કો વહી રહ્યો સંસ્કારનો રેલો. શુણ. ૧૨
જનસંઘ ઝાઝો ત્યાં હતો વેશે ચિત્ર વિચિત્ર.
મલક મલક મુખ થઇ ગયાં, ભાસ્યો દેશ પવિત્ર. શુણ. ૧૩
હાય! હાય! પણ એ થયો સ્વપ્નસમો આનન્દ;
નિમિષમાત્ર ચળકી પડયો પ્રકાશ એનો મન્દ." શુણ. ૧૪

---

૧૩. અનુકમ્પ.[1]

"ચાલ્યાં અગાડી મુકી પાછળ લોકસંઘ
એવે દીઠો દૂર તટે ભડકો પ્રચંડ;
લોકો તણો કળકળાટ વળી શુણાયો,
વાદિત્રનો સ્વર બધે નભ ભેદી ચાલ્યો. ૧

કૌતુક ના અમતણું હજી ખેંચ્યું તેણે
એવે વિભેદી સ્વર સર્વ જ ધાઇ આવી
શ્રોત્રે મહાદુખ તણી ચીસ કારમી કો,
"હાં હાં!" કરી ઉછળી તુજ સખી શુણી તે. ૨

"દોડ! દોડ! પ્રિયનાથ! કો દુઃખી દીસે! કર વ્હાર!"
કહી એવું એ દોડી ને દોડયો હું પણ ત્યાંય. ૩
જઇ પ્હોચ્યાં બે હાંફતાં, દીઠો જનસંઘાત,
સ્વરમય ભુવન રચે જનો પાડી બુમ "જય માત!" ૪

---

૧. એકનો કંપ થતાં બીજાનો કંપ.

ઢોલ નગારાં શંખનો મ્હોટે વ્યોમમાં નાદ;
ગુલાલનાં બહુ વાદળાં વાદળ આખું છાય. ૫
ધૂન શ્લોકની બ્રાહ્મણો મચાવતા મદમત્ત;
કુદે તાળી પાડી શિશુ યુવાન વૃદ્ધ સમસ્ત. ૬
ઉત્સવમાં ગરકાવ સઉ ઠેકાણે થયેલા લોક,
ચીસતણું કારણ નહી જડયું, ન દીઠો શોક. ૭
આગળ વ્હોય વધ્યો જ હું ધપતાં ધપતાં જ્યાંય,
ભડ ભડ બળતો અગ્નિ તે પડયો દૃષ્ટિએ ત્યાંય. ૮
કાષ્ટચિતાપર મુકુટસમ બળતી અગ્નિજ્વાળ
વેશ થકી જ બીહામણી કાળસમી વિકરાળ. ૯
સુંદર નારીરૂપ કો પડિયું તેને મુખ
ચિતાજઠરમાં બળી જવા દેખાયું ઉન્મુખ. ૧૦
એકપદે મુજ હૃદયપર મ્હોટો બેઠો જઇ કોપ;
દોડયો હું ત્યાં તૃણસમો ગણી જ લોકાટોપ. ૧૧
ચિતા ઉપર ઝંપલાવિયું, ગ્રહી લીધ અબળા સ્કન્ધ,
અસુર જને ઉપજાવિયા તોડી સઉ ભયબન્ધ. ૧૨
દુષ્ટ બની જનસંઘ તે કરતો હોહોકાર
ધાયો મુજને મારવા હાથ આવ્યું જે કાંય. ૧૩
કોઇ ગ્રહી જન ઇંટને, કોઇ ગ્રહી પાષાણ,
વૃષ્ટિ કરે ચોદિશથી કોપી અતુલ પરિમાણ. ૧૪
પણ વસતોતો જે ઉરે અચલ સ્નેહ અભિરામ
અનાથ જનપર, તેહને કરે શું આખું ગામ? ૧૫
દૃષ્ટિ કરી ચોદિશ મ્હેં; પ્રિયા ઉભીતી પાસ
“ધન્ય ધન્ય” કરતી ઘણા હર્ષથી ધરતી હામ. ૧૬
પ્રિયા કરે અબળા મુકી ખેંચી મ્હેં તરવાર;
લોકસંઘ વેરાઇ જતાં જરા ન લાગી વાર. ૧૭
દુષ્ટ અસુર દોડી ગયા દોડાયું તે દિશ,
વિરલા વીર બાકી રહ્યા કોપી ઘણું દશ વીશ. ૧૮

જાતિ સિંહની નહીં રહે છુપી છુપાવી કદાય,
અશસ્ત્ર શૂરોએ ભીડી મુજ સાથે ઘણી બાથ. ૧૯
પ્રતાપી તેના મુખપર હતી શૌર્યની છાપ,
ક્ષાત્ર તેજનું રુધિર તે દીસે ચ્હડયું જ લલાટ. ૨૦
ક્યાસ કર્યો મ્હેં મન વિષે: "નહી અસુર આ લોક;
ક્ષાત્ર તેજ સોહામણું, નથી અહીં ક્રૂરાટોપ; ૨૧
શિશિરસૂર્યના તેજસમ રમણીય ચળકે તેજ;
અબળાપર ક્રૂરતા ધરે નહી કદી ઉર એ જ." ૨૨
એમ વિચાર કરી ઉભો વળી વદ્યો હું વેણ:
"શૂરવીર દીસો જનો! શુણો મુજ—ક્હો તમ-ક્હેણ. ૨૩
નથી અસુરઇચ્છા કંઇ વસતી મુજ ઉર માંહ્ય
પરમાર્થે પરદેશિયે કર્યું દયાનું કાર્ય. ૨૪
જતાં માર્ગ, અબળા ઉપર વર્તાતો આ ત્રાસ
જોઇ, ઉકળિયું લોહી, ને કર્યું પછી આ કામ. ૨૫
એ મુજ બ્હેની થઇ હવે, કરું એને આરામ;
સુખ થયા પછી છો જતી ગમતે એને ગામ. ૨૬
પણ ત્યાં સુધી નહીં એનું કો લઇ શકશે કદી નામ;
ખડ્ગ તણા આ શપથ હું તે જ લઉં આ ઠામ. ૨૭
શૂરવીર સાચા હશો તો મુજ બન્ધુસમાન
આ અબળાજનને તમે દેશો આશ્રયદાન. ૨૮
પણ જંગલી બળધર થઇ અસુર સમા જો હાથ
અબળાપર ઉગામશો તો મુજ શસ્ત્ર તયાર. ૨૯
સંખ્યા ઝાઝી તમતણી, તેથી ન ધરશો જોર;
વસી ચિત્ત મુજ દેવ કો જાગે આઠે પ્હોર. ૩૦
ધુણું ધુણાવે જેમ તે ધરતો ઝાઝું જોર!
બાથ ભરી બળીઝુંડશું ગજાતું બાધું વ્યોમ." ૩૧
શુણી સર્વ આ અગ્રણી તેઓના બેચાર
વિચારમાં પડિયા અને એકે કીધ ઉચ્ચાર: ૩૨

૧૪. સતી.

"વીર શુદ્ધ સમ તું જન ભાસે એમ અમારાં ચિત્ત વિમાસે;
"જોર અને હિમ્મતમાં કાંઇ નહી વીરતા બધી સમાઇ. ૧
"અભયદાનમાં આત્મઉપેક્ષા, શુદ્ધ વીરવ્રતની એ દીક્ષા;
"આત્મ-દ્યુતિ પર હિતાર્થ-યાગે શુદ્ધ વીર વણ કોની ન જાગે. ૨
"તે જ સર્વ તુજમાં કંઇ જોઇ ઉભા અમે, શુણુ! હર્ષથી રોઇ;
"હશે ચિત્ત તુજસમ જગમાંહે દીઠું એવું ગુરુ કૌતુક આજે! ૩
"મિત્ર થયો તું તેથી અમારો, શૌર્ય-સાક્ષીની સમક્ષ સારો;
"અન્ન ઘણો પરદેશી તું, ત્હોયે હેતુ જોઇ તુજ, મન અમ મ્હોયે. ૪
"સાંભળ, નાર શરણાગત તુજ આ તેપર નથી જુલમ કો કરતા;
"અભિલષતી પતિને અનુસરવા સતી શુદ્ધ તત્પર થઇ મરવા. ૫
"સ્નેહ રહ્યો આ જગમાં સાચો, પણ સતી થયા વિના તે કાચો;
"સંધિ થયો જગમાં પતિ જોડે નહી યમ પણ સતી કેરો તોડે! ૬
"સ્નેહ તણો ઉત્કર્ષ સતીત્વ! સફળજીવી પ્રેમી સતી ધન્ય!
"તમે શું જ પરદેશી જાણો સફળ-સ્નેહ સતીનો જન્મારો? ૭
"જાય દીપ હોલાઇ, ત્યાંય થાય કોયલો પાછળ વાટ!
"ગયે સૂર્ય, સંધ્યા શમી જાય! ગયે જીવ, બળી દેહડી જાય! ૮
"આર્ય લોક અમ કેવળ જાણું શું જ સ્નેહ સતીદેવીનું નાણું!
"પ્રેતપતિ પાછળ સતી જતી વિમળ અગ્નિ ને યશમાં ન્હાતી. ૯
"નહીં તે તું પરદેશી જાણે, દયા સ્વભાવથી જો કે આણે;
"નારી પણ આ નહી જ ઇચ્છે દયા કોની, તે તું નવ પ્રીછે. ૧૦
"ધર્મ બજાવ્યો ત્હેં તુજ, વીર; હવે તું પણ લે સમજ જ, ધીર.
"ભલે અગ્નિમાં સતી એ ન્હાય, નહી ધર્મ તે થકી લોપાય." ૧૧
ઉત્તર વાળ્યો મ્હેં "નહીં થાય એવું કદાપિ મુજથી કામ;
કારણ તેનું શુણશો, વીર; તો મનમાં પછી ધરશો ધીર. ૧૨
સત્ય, શૌર્યનું મિત્ર ગણાય, છાય પઠે તે પાછળ જાય,
શુદ્ધ શૂર જાણે તે વાત; પણ જગનો જુદો વ્યવહાર. ૧૩

અપરીક્ષિત વસ્તુની પાસ લેવું કામ રાખી સંભાળ;
દષ્ટિ રાખવી ચારે પાસ, એ પંડિત ડાહ્યાનો માર્ગ. ૧૪
ઉભય પાસની ગણિતિ થાય, શુદ્ધ તુલામાં નીકળે સાચ,
તે વણ નવ કરવો વિશ્વાસઃ તો જગમાં જીત્યાની આશ. ૧૫
શુદ્ધ શૌર્યની તમમાં છાપ, તો તમ વેણ ગણુંછું સાચ;
પણ જગનો જુદો• વ્યવહાર છાઇ દેછ સઘળો વિશ્વાસ. ૧૬
માટે ધૈર્ય ધરો કંઇ, વીર, અને ખમો દિવસ દશવીશ.
ત્યાંસુધી આ અબળા મુજ પાસ રહેશે ખમ્યા વિના કંઇ આંચ. ૧૭
એના તન-મનના વિકાર કરશે કાળ વહી વહી શાન્ત;
થઇ સ્વતન્ત્ર પછી એ નાર ભલે કરે નિજ ઇચ્છયું કામ. ૧૮
રહી મ્હારી પાસે સઉ આપ અબળાની લેજો સંભાળ;
પણ એને બ્હીલી નવ કરું, અભયદાન કરવાને મરું." ૧૯
લઇ અબળા પછી ચાલ્યાં અમો, થયો ચાલતાં સન્ધ્યાસમો,
ત્યાં ઉતારે પ્હોચ્યાં સર્વ; ભેટચો નિજ પરિવાર સમસ્ત.' ૨૦

૧૫. સ્નેહનિદાન.

'એ તો પામી હતી મૂર્છા બાળા અગ્નિ ચિતા વિષે;
ત્રાસ-તપ્ત હતું ત્હોયે કંપતું વક્ષ કોમળ. ૧
ઉપચારો કર્યે જાગી, ઉઘડ્યાં દુઃખી લોચનો;
બોલી "સ્વર્ગ સતી પામે--આ તો પૃથ્વી સમું જ શું? ૨
વૃન્દારકો શું આ બેઠા? શું આ જ અમરાવતી?"
બોલી એટલું પાછી એ મોહ પામી સુલોચના. ૩
ઝંખના-મેઘથી એમ ઘેરાયું મૂઢ ચેતન;
સમીર કાળનો વાતાં વેરાયાં અભ્ર આખરે. ૪
અમ્બાર તેજનો છુટચો પ્રબુદ્ધ મનબિમ્બથી;
પરિચિત થતાં સર્વે, સ્નેહ વાધ્યો વિચિત્ર કો. ૫
પુછયો એક દિને એનો વૃત્તાન્ત સવિસ્તર;
બોલી જ રોઇ રોઇ એ; સખી, શુણ તું, તે કહું:- ૬

‘ [1]મુજ વૃત્તમાં નથીં કો નવાઇ, શીંવાય પણ હું શું કહું ?
‘ પુછયું તથાપિ તમે જ તો હું નકાર પણ શીં રીતે ભણું ? ૭
‘ મુજ જેવું વૃત્ત ઘણાંકનું શુણશો પુછયે આ દેશમાં;
‘ પરદેશીં સજ્જન ! હીન્દુઓ ગાળે જ જીવન ક્લેશમાં ! ૮
‘ નરજાત સુખીં હશે અંહી કહીં મ્હાલતી સ્વચ્છન્દથી;
‘ પણ નારીંને રોવા વિના નહીં કર્મમાં બીજું કંઇ. ૯
‘ પણ્ડિત પિતા તણીં આત્મજા ભણીં કંઇ હું તાતપ્રતાપથી;
‘ મન વિકસિયું, ઉર મ્હોરિયું સદ્દગુણ વિષે બહુ ભાવથી. ૧૦
‘ હું ન્હાનપણથી આશ આથી ઘણીં ધરી મન માણતી,
‘ પણ હાય ! હીન્દુ તણે લલાટ લખ્યા ન લેખો જાણતી. ૧૧
‘ શૈશવ વિષે કર પીડિયો અજ્ઞાત એક શિશુજને;
‘ ઉદ્વાહના જ કરારમાં સહીં કીંધી મુજ મુજ ગુરુજને. ૧૨
‘ તાતેં કહ્યું, “ તુજ કાન્ત આ, બહુ ભાવ એ પર રાખજે;
“ પ્રિયપતિ ગણીં એ સાથ ત્હારો જીવ જોડી રાખજે. ” ૧૩
‘ હું બોલીં: “ કાન્ત ગણાય છે ઉરવારિધિના ચંદ્રમા;
“ મુજ ચિત્તમાં આના પ્રભાવથીં વીચિ જાગે કેમ ના ? ૧૪
“ સન્ધિ થયો નથીં, છે નહી, નક્કી ન કે થાશે જ તે,
“ અમ ચિત્તનો; તો શીખવો, પ્રિય તાત, ક્યમ મુજ કાન્ત એ ? ૧૫
“ તમ પાસ ભણતાં હું ભણી–મન જોડવાં વિધિહાથમાં;
“ વિકસે જ પદ્મિનીં એકલા દિનનાથ કેરા સાથમાં. ૧૬
“ સંસારમાંહીં પ્રયાણ કાજ જ પાન્થ ચેતન સર્વ છે;
“ એ એકથીજ ભલાં પ્રવાસ વિષે વળી:કહ્યું એવું યે. ૧૭
“ એ મિત્રતાનો હેતુ, પણ રસઐક્ય વણ નહીં મિત્રતા;
“ નહીં ગૃહે ઉરપારો વિગુણ ચિત્તસ્થળીપર સ્થિરતા; ૧૮
“ રસઐક્ય વણ મનઐક્ય નહીં–એ સૂત્ર શીખવ્યું તે દિને;
“ મનઐક્ય વણ નહીં મિત્રતા પ્રભવે, ગુરુજી, કો રીતે. ૧૯

---

૧. હરિગીત.

“ સ્ત્રીપુરુષકેરું લગ્ન એવી મિત્રતાનો હેતુ છે:
“ ઘણીવાર આપની પાસથી મ્હેં, તાત, એવું જ શુણ્યુંછે. ૨૦
“ અન્યોન્ય કેરી ન્યૂનતા પૂરે અનુગુણ દમ્પતી;
“ વિનિમય કરે નિજ રસ તણો ઉર ઉર આગળ ઉઘડી. ૨૧
“ સંસારસ્વાર્થે અભિન્ન થાતાં ભેદનું કારણ નહી;
“ સ્ત્રીપુરુષની તેથી જ સઉમાં મિત્રતા ઉત્તમ કહી. ૨૨
“ એ મિત્રતા વા સ્નેહ ક્‌હો, તે હાર્દ દમ્પતી–ભાવનું
“ રસઐક્યથી ઉત્પન્ન થઇ રસઐક્યનેજ વધારતું. ૨૩
“ રસઐક્ય તો નહીં હોય ત્યાં કયમ મિત્રતા એ સંભવે ?
“ રસઐક્ય વળી વિધિવણ નહી કદી ઇતર કો સરજી શકે. ૨૪
“ હે તાત ! તે સૃજવાતણી આજ્ઞા કરી આપે મને;
“ તો કેમ કરી કરવું અશક્ય જ એવું તે શીખવો હવે. ૨૫
“ હું કિંકરી છું તમતણી, કરું હોય શક્તિસાધ્ય જે;
“ શિર વેચી પણ તમ વચન પાળું–શક્તિ એટલી સાધ્ય છે. ૨૬
“ વિધિહસ્તગત ઉરતન્ત્ર પણ ક્યમ કરી કરું ગતિવાળું હું ?
“ મુજ ઉરતણું પરઉર સાથ શી રીત લગ્ન કરાવું હું ?” ૨૭
‘ શુણી વચન સઉ આ તાત દિઙ્‌મોહ પામ્યા,
‘ ખરખર જળધારા તેમને નેત્ર ચાલી;
‘ નીચું ઘણુંક નીહાળી, દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મુકી,
‘ કર દઇજ લલાટે બોલિયા દીનવાણીઃ” ૨૮

૧૬. વત્સલતા.

“ મ્હારો ક્ષમા કરે અપરાધ! પુત્રી! પ્રિયપ્રાણ ! ઘણી તું ડાહી !
“ તુજ ઉર મ્હેં ખોસી–અરે–અજાણ્યે–ખરે ! –કટાર જ સાહી. ૧
“ હું ભુલ્યો વૃદ્ધ થઇ આજ–કીધો ચુકી ઘાવ, હાય, તુજ પર મ્હેં !
“ એ દુષ્ટ હીન્દુઆચાર ! ભુલાવ્યો મુજને. ૨
“ આ હીન્દુલોકનો ચાલ સઉએ માર્ગ એક લેવાનો,
“ જઇ જતાની પાછળ કુવે પડી મરવાનો. ૩

" ઘનતિમિરતુલ્ય આચાર થયેલ પુરાણ, તેથી થઇ જાએ
" જન લોચનવન્તા અંધ–હાય! જગમાંહે. ૪

" મ્હેં દીઠો ન સવળો પન્થ !
" હું બની ગયો મતિમન્દ !
" મુજ વૃદ્ધ દરિદ્રનું રત્ન
" પરિપોષ્યું કરી બહુ યત્ન.

" તે જઇ મેપની પડે લોકની પુઠે નાંખ્યું દુખદરિયે !
" એનું કીધું પરાધીન જીવન જનક-વૈરિયે. ૫
" પ્રિય પુત્રી! કહે તું સત્ય, કર્યું જ અકૃત્ય કૃત્ય મ્હેં આજે,
" ત્હારા જીવનમાંહે ઝેર ભેળિયું! સાચે. ૬
" ત્હારો જનક થયો તુજ શત્રુ–હાય પણ નમું હવે તુજ ચરણે,
" મ્હારું થશે જ પ્રાયશ્ચિત્ત હવે તો મરણે. ૭
" નહીં હવે નિષ્કૃતિ કાંઇ સુઝતી મુને! રોઇને રહેવું;
" ત્હારે જનકે પાયું ઝેર મરણ સુધી રહેવું. ૮

" હું જીવી કરૂં શું હવે ?
" મુખ દેખાડું શું ? કહે;
" સહુ હૃદયશલ્ય શી રીતે ?
" રોઇ રોઇ મરીશ તું વીત્યે !

" હવે જેમ તેમ દિન ક્હાડ કૃતકપતિસાથ સ્નેહ કૃત્રિમમાં,
" બહુ સમજુ મ્હારી તું બાળ મુકીશ તે આળ દૈવશિર મનમાં. ૯
" પણ સ્વીકાર આ પદપાત ! અને અપરાધ ક્ષમા કર મ્હારો !
" નહીં જીવે–હવે નહીં જીવે–પિતા કંઇ ત્હારો ! ! ! " ૧૦

' નૃશંસ મ્હારાં વચનો સુણીને
' પિતાજી આવી રીત ભાન પામ્યા;
' પંચત્વ પામ્યા પડી પાદ મ્હારે;
' પ્રત્યક્ષ તે સર્વ હજી મને છે. ૧૧
' નીહાળી એ સર્વ, ન ચિત્ત મ્હારું
' ફાટ્યું, ન વા પ્રાણ વિરામ પામ્યા !

‘ પાષાણુની કીધી મુને વિધિયે;
‘ રોઇ રહી મુખ કરી જ કાળું. ૧૨
‘ અહો પિતાજી ! નવનીત–ચિત્ત !
‘ દૃષ્ટિ કરી સ્વર્ગથી પુત્રી કેરું
‘ દાક્ષિણ્ય એહું નીરખી હશો જ
‘ નિઃશ્વાસ ઉંડા મુકતા હજીયે !” ૧૩

૧૭. હીન્દી સ્નેહ.

‘ જઇ પછી એ પતિપાસ જીવી
‘ આજ્ઞા પિતાની ઉરમધ્ય રાખી;
‘ શકી તથાપિ નહીં દૈવતન્ત્ર
‘ સ્વતન્ત્ર મ્હારું કરવા કદી હું. ૧
‘ સુશીલ મ્હારા પતિમાં હતો કંઇ
‘ ન દોષ એવો જન જોય નિન્દે;
‘ ગણી સ્વકીયા નિજ ધર્મપત્ની
‘ મુનેજ નિત્યે અભિનન્દતો એ. ૨
‘ આદેશ હું યે ગણી શાસ્ત્ર કેરો,
‘ સ્મરી વિશેષે વળી તાત-શબ્દ,
‘ સરી જ ત્યાં જ્યાં વહ્યું સ્વામીચિત્તઃ–
‘ તરી, મુકી વ્હેતું પુઠે જ ચિત્ત. ૩
‘ થઇ ગયાં જીવિત બેય એક,
‘ થયા તથાપિ નહીં જીવ એક.
‘ કંઇ હતા મુંજ ઉરે વિલાસો,
‘ કંઇ પતિની હતી ઉરસૃષ્ટિ. ૪
‘ ઉપાય જેનો નહીં તેની ચિન્તા
‘ અયોગ્ય જાણી જ નીભાવ કીધો;
‘ અભાવતું ભાવતું કીધું તેને
‘ એકાન્ત જેનોજ હતો અભાવો. ૫

‘ બહુ બહુ બહુ મ્હેં તો ચિત્તને બોધ દીધો
‘ પતિઉર લસનારી નિમ્નગામાં જ વ્હેવા;
‘ અશરણ પણ એ તો રોઇને એક બોલ
‘ વદતું “ નહીં વિધિને દોરવા શક્તિ હુંમાં ! ” ૬

‘ ભુલી પ્રપંચો બ્હારના, ભુલી જઇ જગ સર્વ.
‘ મન જેને દેખે જ તે તેનું રતિ-સર્વસ્વ. ૭
‘ પણ જગના સંસ્કારપર વૃત્તિ કરે સંસ્કાર,
‘ તે સઉ સ્વાર્થી જાણવા–નહીં એ સ્નેહ લગાર. ૮
‘ મ્હેં તો સ્નેહ દીઠો નથી, સમજું નહી શું સ્નેહ;
‘ પણ આ લક્ષણ સ્નેહનું કહ્યું તાતે સ્મરું તેહ. ૯
‘ તેવો સ્નેહ થયો નથી મુજ મુજ પતિ સંગાત,
‘ આજ સુધી મુજને ખુંચે તે જ શલ્ય મન માંહ્ય. ૧૦
‘ જીવન મ્હારૂં ગાળિયું જેમ તેમ પતિ સાથ,
‘ હાય ! હાય ! ભીંડી નહી હૃદયે હૃદયશું બાથ. ૧૧
‘ કાળ આખરે વહીં જતાં પામ્યા પતિ વૈદેહ,
‘ ફુટી ગયું સૌભાગ્ય મુજ હતું જગતમાં જેહ. ૧૨
‘ વિધવાની આ દેશમાં સ્થિતિ વિચિત્ર ઘણી જ,
‘ સજ્જન પન્થી ! તે શુણી ધરીશ તું મનમાં ખીજ. ૧૩
‘ રહ્યું સ્નેહમાં પ્રાણું જે તેનો સઉ સંસાર
‘ સ્નેહીં વિના સુનો થવે, થાય દેહ પણ ભાર. ૧૪
‘ હૃદય સ્નેહીં બે થઇ જતાં એક હૃદય થઇ જાય,
‘ વિધિનો તેપર ઘા થતાં હૃદયશેષ રીબાય. ૧૫
‘ રસરુધિર ત્યાંથી વહી કરે ખાલી નિજ ધામ,
‘ પુરાય નહીં એ ખોટ ને શોક–ધનુર્વા ધાય. ૧૬
‘ અસાધ્ય આધિ–વ્યાધિ એ કહે એમ ઉરવૈદ્ય,
વિધિ વકર્યો ત્યાં જાણવો, આશા સઘળી ગઇ જ.’ ૧૭

૧૮. સ્નેહમાં વટ અને પુનરુદ્ધાહ.

'બોલ્યો હું: " થોભો જરી, કહો ખરી એ વાત,
પણ એમ અનુભવ તણો ગુણો જુદી કંઇક જે જાત. ૧
સાધ્ય શતે નવ્વાણું છે એવા સર્વે રોગ,
જો વિધિબળથી બની શકે ઔષધ કેરો જોગ. ૨

હૃદય ફાટતાં સુહૃદનું, વહેજ રસ-શોણિત,
તેને ખાળી રાખવા પ્રયોગ છે આ રીત: ૩
દુ:ખ માત્રના ઉભરા નીકળે સુહૃદની પાસ;
સુહૃદ જતાં, તેને જવા તણાં વસાય જ બાર. ૪

બીજાં બાર ત્યાં ખોલીને પ્રવાહ કાજે માર્ગ
દયાળુ કો નિજ હૃદયમાં દે તો થાય વિરામ. ૫

સુરજન અંગે ઘા પડ્યા નિજ અમીથીજ પૂરાય,
તેમ જ વળી ઘા સ્નેહના કાળ વચ્ચે રુઝાય. ૬
વળી વિરહથી કંઇકને થાય ઉરક્ષયરોગ,
તો તેને પણ કાજ છે અનુભવ-સિદ્ધ પ્રયોગ. ૭

જીવન સ્નેહી જીવનું સ્નેહ એક જગ માંહ્ય,
રચી સૃષ્ટિ એ સ્નેહની રમે તેહની માંહ્ય. ૮
નષ્ટ થતાં એ સૃષ્ટિ ના મળે એવી કો અન્ય;
તે જ ઉરક્ષયરોગિયો ગણાય જગમાં ધન્ય. ૯
પણ અનુગુણ ઉર વિધિ બળે જો તેને મળી જાય,
તો આ આતુર હૃદયને સન્ધાતાં નહીં બાધ." ૧૦

બોલી સખી તુજ–'કહોજી, કયમ નિર્મળ એ રતિ હોય,
'બોટી ઉરશય્યા વિષે સુવે બીજું જો કોય? ૧૧
'સ્નેહી સત્વ સંતાઇ જતાં શોક–વિશ્વની માંહ્ય
'અશ્રુમય આયુષ્યનો વહે અનન્ત પ્રવાહ. ૧૨
'રૌદ્ર રૂપ લક્ષ્મી ધરે, ભુવન ભયંકર થાય,
'શુદ્ધ સ્નેહીને વિરહનું એહ અભેદ્ય જ કાર્ય'. ૧૩

મ્હેં કહ્યું: "હે મુજ હૃદય! ત્હેં ખરી જ કહીછે વાત;
શુદ્ધ દમ્પતી સ્નેહમાં એકજ ખમતાં ઘાત. ૧૪
દમ્પતીસ્નેહ તણો મનુ શકે કરી ન કો નાશ,
યમવણ સહુ બીજા તણા નિરર્થ એ પર ઘાવ. ૧૫
નૃશંસ વિધિ વા યમ તણી પણ ઘણી રમતો ક્રૂર;
તોડી પાંખ રતિ તણી જુવે વિરહીનયનજળપૂર. ૧૬
વિશ્વરમકડું રમાડતાં વિધિનું વય વહી જાય;
રંગે સુખદુ:ખાદિથી પળ પળ તેની કાય. ૧૭
ક્ષણ ક્ષણમાં નવતા રચી તેપર મોહે એહ;
અસંતુષ્ટ વળી વળી બની સાંધ તોડ કરી રેહ. ૧૮
હર્ષ-શોકનાં ચક્ર એ તેથી જ મૂઢ કુંભાર
ફરવી ફેરવી ને રચે મનુના ઉરસંસાર. ૧૯
એક જ એથી અસાધ્ય છે સકળ કામમાં કામઃ—
સ્નેહ-પક્ષ તુટી જતાં પડ્યો પૂરાય ન ઘાવ. ૨૦
પક્ષઘાત વણ સ્નેહની બીજી ન કો પણ ઘાત,
વિધિકરમાં એ ઘાત પણ નહી પક્ષ-સંધાન. ૨૧
ખંડિત દમ્પતી થઇ જતાં શેષ રહી ગઇ પાંખ
અવર પાંખશું નહીં કદી ટેકીલી સંધાય. ૨૨
"હાડે તુતુ" નહીં ખમે કંઇ બહુમાની સ્નેહ;
એક રંગ-વટ-રાખતો સ્નેહ અવિચળ એહ! ૨૩
પણ, સખી, એવા સ્નેહ તો વિરલ જગતમાં હોય;
શેષ સર્વ તો નાચતા વિધિ-નચવ્યા હરકોય. ૨૪
તું ને આ આર્યા કહો, તે છે સાચું સર્વ;
પણ અહીં સાધારણ નથી રતિનો એવો ગર્વ. ૨૫
દીઠા સર્વ મ્હેં જગતમાં સાધ્ય ઉરક્ષયરોગ;
કવિમુખથી જ અસાધ્યતા શુણિયે તે તો ફોક. ૨૬
માટે વિરહી હૃદયશું જડાય અનુગુણ કોય
હૃદય અન્ય, તો સ્નેહની સૃષ્ટિ પુનર્ભૂ સ્હોય." ૨૭

બોલી અબળા: 'પન્થીજન, કહો તમે તે સત્ય,
'સ્નેહ-શિખર આ જગતમાં ભાસે મુને અલભ્ય. ૨૮
'વળી અધિક આ દેશમાં દુર્લભ દીસે સ્નેહ:
'ત્યાં તમ વચન તણું મને ભાસે સત્ય અભેદ્ય. ૨૯
'ધ્રુવદેશ વિષે નિશા ઘણીક લાંબી હોય,
'ઉગે સૂર્ય તે પણ નહી વ્યોમ-શિખર પર સ્હોય;- ૩૦
'પરમેશ્વરના પાડથી જાણે ઉગતો હોય
'તેમ જ ભૂતટમાં ભળી ભેટે વ્યોમાભોગ: ૩૧
'તેમ જ રતિ આ દેશમાં દેખાયે કો દિન,
'તે પણ બ્હીતી બ્હીતી ને થતી ઘુંઘટમાં લીન. ૩૨
'એવી રતિને જોઇએ તમ કહ્યો તેજ ઉપાય,
'પણ મુજ દેશી જનો વિષે વિરુદ્ધ છે આચાર. ૩૩
'સબળ વર્ગના સ્નેહના રુઝાયછે અહીં ઘાવ,
'પણ અબળાને ઉર તપે ધીકધીકતા અંગાર: ૩૪
'અબળાનું રતિરત્ન જો એકવાર ખોવાય,
'તો તેનાથી નહીં અંહી બીજું શોધી ગ્રહાય. ૩૫
'પણ ખોવાયા રત્નને સંભારી દિન રાત,
'પ્રતિનિ:શ્વાસથી મૃદુ હૃદય દેતું હીન્દુને શાપ. ૩૬
'પ્રતિપળ વિધવાને નેત્ર વ્હે ઉષ્ણ વારિ;
'ભગવતી ધરતીનું ઉર સિંચાય તેથી,
'ધરતીપણું તજીને તેથી આ આર્ય ભૂમિ
'સુતપદ પરદેશી લોકને દેઇ દેશે ! ! ! ૩૭
'નીરખી જ મુજ અંકે આવું વૈધવ્ય આવ્યું,
'રતિપદ જડતાં કો વિશ્વમાં ના જ મ્હારું,
'અંહી નહીંજ જડયો તે ચિત્તસંયોગ ઇચ્છી
'મન કર્યું સતી થાવા-સ્વામીની સાથ જાવા. ૩૮
'અથથી ઇતિ સુધી આ વૃત્ત છે મ્હારું, ભાઇ,
'નથી નથી નથી એમાં નકી કોઇ નવાઇ,

‘ સહૃદય હ્રદય હોયે સર્વ આ શુણી રોશે,
‘ પથિકજન ! તમારે ત્યાં નહી આવું હોશે ! ! ” ૩૫

૧૯. પક્ષપાત.

[1] “ કથા કરુણ પૂરી થતાં પ્રિયાઉરેજ કાંઇ
અચિન્તવ્યો થયો વિકાર શુણ તું તે નવાઇ. ૧
મુકી કપોલ હાથ કંઇક ચિત્તમાં વિચારે,
ચળક ચળક થઇ જ મુગ્ધ નયન વારિ સારે. ૨
શોકઊર્મિ મુખપયોધિ ઉપર ચપળ ચાલે.
શ્વાસ ઓષ્ઠ-દ્વિદળઅન્તરે ઘણોક મ્હાલે. ૩
હ્રદયમાં ભરાયું સત્વ બોલી ત્યાં જ ઉડ્યું,
‘ હાય! હાય! હાય! હાય! કર્મ મ્હારું ફુટ્યું. ૪
‘ ક્રૂર લોક ક્રૂર લોક હીન્દુઓ શું આમ ?
‘ આર્યદેશ આ શું જ્યાં હતું રતિનું ધામ ? ૫
‘ અસુરઘાતી વિષ્ણુ ક્યાં ગયા અંહીથી આજે ?
‘ સ્નેહને અનાર્ય આર્ય માન ના શું આપે ? ૬
‘ પરણે હીન્દુ બાળકો શું, બ્હેની, ત્હારી પેઠે ?
‘ આર્ય લોક સ્નેહને શું આણુતા જ વેઠે ? ૭
‘ સ્નેહ સતી સીતતણો થયો શું સ્વપ્ન જેવો ?
‘ ભેદ દમ્પતી ધરે એ ક્હેર, કન્થ! કેવો ? ૮
‘ રતિનું નામ મુખથી જપતી થાય સતી નારી,
‘ રતિથી કોઇ પુરુષે કદી જીવતી કાય બાળી ? ૯
‘ મરણ સુધી વિધવ રહેતી કોમળ હ્રદયવાળી—
‘ સતી ન થાય તો શું કરે જીવી એ બીચારી ? ૧૦
‘ કઠણ પુરુષ ફરીથી જુઠ સ્નેહસૃષ્ટિ માંડે;
‘ પાપણી શું નારી જેહ એક વાર રાંડે ? ૧૧

---

૧ શાંકરાચાર્યકૃત નર્મદાષ્ટકનો કંઈક ઢાળ છે.

'નરનીં જાતિ સબળ દીઠી જગતમાં બધે
'પણ તે હીન્દુ દેશમાં તો સર્વેથી વધે. ૧૨
'કબર બળીની પાસ-અબળ જાતશું બળી —
'નહીં જ એ સમાન હતા હીન્દુઓ કદી! ૧૩
'આર્ય એને કોણ કહે? અનાર્ય લોક એ:
'કર્મ કાળું-મુખ કાળું, હીન્દુ હીન્દુ એ! ૧૪
'અબળ જાત ઉપર જુલમ કરતીં જાત એ
'જુલમનો જ ભોગ થજો!!! દઉં હું શાપ એ. ૧૫
'ઉઠનીં નાથ! ઉઠનીં નાથ! ઘેર જાનીં તું!
'સખાનીં સાથે મળીંને કરનીં કામ કહું જે હું. ૧૬
'સહે સ્ત્રીજાત દુઃખ અંહીં તે સહીં હું ના શકું!
'વેર લેજે તેનું મુને વ્હાલીં તું જો ગણું. ૧૭
'મ્હારે તો જીવવું નથીજ, શુણુ તું, નાથ, તે.
'અસુરતા આ જોઇ ન શકું હું જગતમાંહીં જે. ૧૮
'અસુર દીઠા બહુ જ પણ ન હીન્દુ તુલ્ય કોય,
'હીન્દુ વણુ ન કોના થાથીં સુતનુદૃષ્ટિ રોય. ૧૯
'હીન્દુ તુલ્ય લોક વસી હસીં જ જ્યાં શકે,
'કોમળ ઉર ઉપર જુલમ જ્યાં જ આ ટકે, ૨૦
'એ ધરાનું ધરતીપણું નહીં સ્વીકારું હું,
'ટેક મ્હારો છે જ મુને, જાઉંછું નાથ હું!" ૨૧
"વદતીં વદતીં એવું રોઇ ઝાઝું પડી એ,
મુજ ઉરપર નાંખી શિર, ભેટી પડી એ;
ઉંચું કરીં શિર પાછું, અશ્રુધારાથીં ભીનાં
નયન થકીં મુને કો મારિયા, હા! કટાક્ષ." ૨૨
"દીન વદન થકીં એવે દીઠો નીકળતો નિરાશ નિઃશ્વાસ;
"થયો અપશ્રિમ એ, સખીં! હાય!"—અર્ધું એ વદી પથિક અટકયો. ૨૩
અટકીં તરત એ પડિયો મોહ વિષે; નયનોદકથી ભીનાં
થઇ પોપચાં નયનશું ચ્હોટીં ગયાં; રતિ ગઇ ફરી થાકી. ૨૪

થાકી ગઇ અબળા[1] એ, થઇ નિદ્રાવશ, નિદ્રામાં હાંફે;
અપૂર્વ એ સ્થિતિ સૂચવતું ધરાકમ્પસમ કમ્પ હ્રદય ધારે. ૨૫
સજળ નયન જે ચેતન ઘોર નિશાને દીપાવતાં ઝાઝાં
આશપાશ ઉભાતાં સ્તબ્ધ થઇ તે ચમકી વદે "હાં હાં". ૨૬
પણ તે સઉમાં ભારે ચમક્યું તરુણીરૂપ ચેતન તે ભાસે
પથિકહ્રદયની સાથે જે રતિકેલિસમાધિમાં પડ્યું'તું. ૨૭
"શું થયું? શું? વદ, વ્હાલા—ક્યાં ગઇ મ્હારી સખી રીસાઇ એ?
"શું તું જાય એકલડો આમ મનાવા રીસાળીને પાછો ? ૨૮
"નહીં નહીં આમ જવાયજ—ઘડીક વાર તું ઉભો રહે, ભાઇ;
"પુછી આપૃચ્છા પતિની હું પણ આવુંછું તમારી સાથે જ !" ૨૯
વદી એટલું એ બાળા પથિકહ્રદય પર અચિન્તી પડી લપસી,
મુખપર મુખ મુકી સુતી "હાય! હાય" વદી; પછી કદી નવ જાગી. ૩૦
સંસૃતિપ્રપંચ થકી એ થાકી પડ્યાં ઝટ અનન્ત નિદ્રામાં
ચેતન ઉભય; રતિરસ પી સુતાં, તે પોતાંજ સ્વપ્ન વિષે! ૩૧
પણ તે ઉભય તણાં ઉર શવશય્યાપર પડ્યાં પડ્યાં જાગે,
ઘોભાવી નિદ્રાને—ભીષ્મપિતામહ સમાન શક્તિથી. ૩૨
નયન જાય મળી મળી, મુખ જૃમ્ભાવશ, અંગ ખાતું બહુ ઝોકાં,
તેવી વાસકસજ્જા સમ એ આતુર ચેતનઉર જાગે. ૩૩

૨૦. મર્મદ્વાર.

[2]એમ મચ્યુંતું કરુણ મનોહર ઇન્દ્રજાળ, ત્યાં આવ્યું
અન્ય અચિન્ત્યું નરરૂપ ચેતન શ્વાસ થકી ઉભરાતું. ૧

---

૧ "રતિ."

૨ धीरसमीरे यमुनातीरे वसति वने वनमाली ॥ એ ઢાળ.

ઇન્દ્રજાળ એટલે જાદુનો ખેલ, ગ્રન્થના નાયકનું જ્ઞાનચેતન દેહમુક્ત થયું અને દેહની સાથે લપટાયલું સ્નેહશોકાદિનું બનેલું અંતઃકરણરૂપે શબ રહ્યું. મોહતિમિરથી ભરેલી રાત્રિને સમયે આ બનાવ બન્યો. મરનારના મિત્રની સ્ત્રી પણ આ અવસ્થા પામી. તે પ્રસંગે તે મિત્ર જે હજી જીવતો—ચેતનરૂપ હતો—તે આવી ર્‌હોચેછે અને મરનાર ચેતનના હ્રદયનાં

છિન્નભિન્ન કંઇ બોલ જ બોલે; "હે મુજ કાન્ત ને કાન્તે !
" રતિરસ પીતાં આમ એકલાં મુજવણુ તે શી રીતે ? ૨
" ઓ મુજ વ્હાલા ! વિરહનિશા બહુ ભાસી તિમિરતતિવાળી,
" પણુ તે તુજ આગમ શુણુતાં સુખચન્દ્રકિરણથી કપાઇ. ૩
" વિમળ સકળ શશી પ્રથમ વિપળમાં તે તો મુજને ભાસ્યો,
" પછી અકારણુ ભય-શંકારૂપ કલંકથી જ છવાયો. ૪
" મંગળ તુજમાં ઇચ્છતું મુજ આ હૃદય કશાકથી કમ્પે,
" શંકી અમંગળ, મંગળ જોવા કયારનું આતુર ઝંખે." ૫
વદી વદી એવું સુખાતુર ચેતન આખર આવ્યું પાસે;
સ્તબ્ધ નારીગણુ મધ્ય શવારૂઢ ઉરયુગ સુરતે ન્હાયે. ૬
મણિકુન્દનસમ ઉભય જડાયાં પરસ્પરશ્રી પોષે,
સન્તમસે[1] સ્વર્ગંગાસમ એ કૌતુક ચિત્ર જ શોભે. ૭
તે જોનારૂં એકલું ચેતન હાંફતું હાંફતું ધાયું,
પથિકહૃદયનું દ્વાર ઉઘાડી અન્તર્મર્મ જ ન્હાયું. ૮
મર્મગ્રન્થિ ગુંચવાઇ હતી તે ધીર સુધીએ ઉકેલી,
એક પછી બીજી એમજ આખર છોડી ગ્રન્થિ છેલી. ૯
તે છુટતાં સ્વરશોણિતધારા છુટી ચેતનપર ઉડી,
અભિત્તિ ચિત્ર અપૂર્વ બન્યું તે–નથી વાત આ જુઠી. ૧૦
જુઠ નથી આ–જો સમજે તું, સાંભળનાર ! સુભર્મ,
ભર્મ સમજતાં જીવતા ચેતનનો ભેદાયો મર્મ. ૧૧
અન્ત્યમર્મની ગ્રન્થિ છુટતાં સ્વરધારા જે છુટી,
રમ્ય આકૃતિ તેની અનાશ્રય આ જ રીતે ઝટ ઉઠી:– ૧૨

મર્મ ઉઘાડેછે એટલે તે હૃદય પોતાની ગુપ્ત વાત બોલવા માંડેછે. આ મિત્રને હવેથી "ચેતન," "ચેતનમિત્ર" ઈત્યાદિ નામથી ઓળખીશું. મિત્રનાં મર્મદ્વાર ઉઘાડવાની વૃત્તિ અને શક્તિ એ ઉભયનો સંયોગ સ્નેહનું પુર:સર લક્ષણ છે: गुह्यमाख्याति पृच्छति એ પણ એક પ્રીતિલક્ષણ છે.

1 અત્યન્ત અંધકારમાં.

૨૧. હૃદયભૂત[1]. ઇન્દ્રજાળ.

"પ્રિયા ગઈ પણ હું જીવું! કૌતુક એ કહેવાય,
એ કૌતુક તુજ કારણે જન્મ્યું આ જગમાંહ્ય. ૧
કૃષ્ણ ગયા પછી અર્જુને ધર્યાં પ્રાણ નિષ્પ્રાણ,
એ જ રીતથી હું જીવ્યો, મુવા પછી પ્રિય નાર. ૨
તે જીવ્યો તુજ હૃદયને આલિંગન દેવા જ—
તે જીવ્યો કહેવા તને મુજ ઉરની સઉ વાત. ૩
નિજ કાન્તાઉરમાં વસી ત્હેં શુણી તે સઉ વાત,
જનનીઉદરે જ્યમ વસી ભણ્યો ભક્તિ પ્રલ્હાદ. ૪
સર્યો અર્થ એ એટલે દીધા તજી મ્હેં પ્રાણ,
હુંપણું રહ્યું તે તો હવે તુંને ભેટવા કાજ. ૫
હૃદયરૂપ છું ભૂત હું વર્તમાન જગમાંય,
તેને તું ઉદ્ધારજે દઈ આલિંગન ગાઢ. ૬
અસ્થિમાંસવણ જીવતું ભૂત હું તો કહેવાઉં,
શરીરહીન જીવહીન હું વદનથકીજ દેખાઉં. ૭
સ્થિરતારક હું દેખતું એક ટશે તુજને જ,
તુજ પાછળ ભમુંછું ઘણું, તુજમાં રહી હમેશ. ૮
ઘોર નિશા જ્યાં હોય ને શૂન્ય હોય વ્યવહાર,
થાકી પાકી બુદ્ધિને મળે ન જગનું કામ, ૯
અર્ધ જાગતી ને વળી અર્ધ ઉંઘતી હોય
વણ અંકુશ ત્યાં મ્હાલતી કલ્પક શક્તિ કોય, ૧૦
તો તેને દેખાઉં હું સ્વપ્નસૃષ્ટિનો ભાઇ,
મુજ પ્રતાપ જોઈ, રહે જાગૃત સૃષ્ટિ સુંભાઇ. ૧૧

---

૧. નાયકના અંતઃકરણશબને હવે "હૃદયભૂત" એ નામથી કથવામાં આવશે. લૌકિક શ્રદ્ધામાં દેહત્યાગ પછી જીવ ભૂતરૂપે જીવેછે તેમ ચેતનહીન જીવ સંસારમાં હૃદયરૂપે સ્ફુરેછે માટે તે પણ એક જાતનું ભૂત જ. મર્મદ્વાર ઉઘડતાં તે ભૂત હવે મિત્રસમક્ષ બોલવા માંડેછે, અને હૃદય હૃદયની સમક્ષ નવા પ્રકાશ અને નવા ખેલ રચેછે.

ભડકા સમ ઘડી ઘડી બળું ઘડી ઘડી હોલાઉં,
કામરૂપ, વાયુપડે મરજી પડે ત્યાં જાઉં! ૧૨
નહીં તિમિર–નહીં જ્યોતિ હું; ધારું રંગ બહુ ચિત્ર,
ભમાવું, ભુરકી નાંખું હું, ધુણાવું જનનાં ચિત્ત. ૧૩
એવી જાતનું ભૂત હું–વર્તમાન તુજ કાજ,
નિરાધાર સ્વરરૂપ હું વ્યક્ત તુંને છઉં આજ. ૧૪
સાંભળ! સાંભળ! જ્યાં સુધી નિશા ન ચાલી જાય,
ત્યાં જ સુધી દેખાઉં હું, ત્યાં સુધી છે મુજ કાય. ૧૫
સાંભળ! સાંભળ! યામિની હજી રહેશે ઘડી ચાર,
દિવસરાજના રાજ્યમાં તસુ પણ મુને ન ઠામ. ૧૬
સાંભળ! સાંભળ! સાંભળી હુઙ્કારા ને ઠામ,
"હાય!" "હાય!" એ મંત્ર તું જપજે અગણિતવાર!" ૧૭

રહી ગઇ એ સ્વર કેરી ધારા,
જ્યોતિ પછી કો ઉછળી અપૂર્વ
પથિકના ચિત્તથી બ્હાર આવી,
ઉભું, નિશાનું સ્મિત હોય જાણે. ૧૮
જ્યોતિર્મયી અક્ષરકલ્પના ત્યાં,
વ્યાપી દિશા, ઉર્મીજ નેત્રરમ્ય;
પ્રત્યક્ષરે તન્ત્રી સમો નિનાદ
થઇ રહ્યો કર્ણથી હર્ષપેય. ૧૯
તે અક્ષરો નેત્રથી વાંચી વાંચી,
તે અક્ષરો કર્ણથી શુણી શુણી,
મારી ઉછાળા નર–ચેતને ત્યાં
તે અક્ષરો પીધ ફરી ફરીને. ૨૦
પીતાં ન પોતે થયું તૃપ્ત; તેથી
આકાશરૂપી વિકસી રહેલે

ક્ષપા[1]મુખે ગણ્ડૂષ અક્ષરોના
સિઞ્ચે; ક્ષપા ગાજતી તેની લ્હેમાં. ૨૧
રચાયું અક્ષરમય જે ભુવન એમ જડચેતન સૃષ્ટિમાં,
છપાઇ રતિરવિકિરણથી છવિ તેની હજી કાળ–કાચપર છે. ૨૨

---

૨૨. હૃદયગન્ધ.

રસિકજનો છવિ તેહ નીરખે મનલોચન વડે,
તે અર્થે તેનેજ અલ્પશક્તિ હું અનુકરું. ૧

હૃદયભૂત—"ક્યાં તુજને કાગળ લખું? કિયે ઉડી ગઇ ધામ?
નીશાની એક ન તુજ રહી, રહ્યું એક મન નામ. ૨
પડ્યો મેઘ પ્રીતિ તણો વરસી મુસળધાર,
સુગન્ધ પૃથ્વીએ વહ્યા વિધ વિધ વનના ભાર! ૩
છાઇ નભ નક્ષત્ર સઉ ઉભો એકલો મેઘ,
તેના રસની રેલમાં થયો ભૂમિનો બેટ. ૪
સ્થિતિ તુજ મુજ તેવી હતી, ગઇ આજ બદલાઇ,
રહ્યો વિકાસી મુખ હું, ગઈ તું જ ચોરાઇ. ૫
સકળ ઇન્દ્રિયોનું હતું કલ્પવૃક્ષ તે દિન,
સ્નાન કરી પાવક વિષે, થયું તે અન્તર્લીન. ૬
દેહભુવન દીપાવતો રમ્ય હતો જીવ–દીપ,
તે આજે રાણો થયો, ગઇ મુક્તા! ગઇ છીપ!" ૭
આદ્યાક્ષર એ છવિ તણા ગ્રહીને ચેતન મૂઢ
ભાન પામી સમજ્યું સઉ પથિકતણું દુખ ગૂઢ. ૮
"હાય! હાય! આર્યા ગઇ! ગઇ આર્યા પ્રિયપ્રાણ!"
વદી એવું ચેતન પડ્યું શ્રવણયોગની માંહ્ય. ૯

---

[1] ક્ષપા એટલે રાત્રિ.

૨૩. પ્રમાદ, મદનગન્ધ[1].

શ્રવણ ચેતને ફરી ધર્યાં; નીરખી, અક્ષરચિત્ર
હૃદયભૂત રચતું વધૂ, અવનવી કલ્પી રીત. ૧

ભૂત—[2]"શુણની પ્રિયા મ્હારી વાત, પડઘા સમો ઉત્તર દેની; (ટેક.)
જગતઉપર રીસાઇ તું થાય જગતથી દૂર;
પણ હુંમાં દીઠ દોષ શો જે તું આમ થઇ છેક ક્રૂર? પડઘા૦ ૨
જગત ભયંકર ભાસિયું, અસુર દીઠા સઉ લોક,
તો ત્યાં મુજને એકલો કેમ મુકયો સ્હેવા આ શોક? પડઘા૦ ૩
ચક્રવાકોની પેઠ વા ગાળી વિયોગે રાત,
સૂર્યોદયકાળે મુને પાછી ભેટીશ શું પ્રિયપ્રાણ? પડઘા૦ ૪
અથવા તું પામી નહી મુજ હાથે કંઇ સુખ,
તે માટે લાગ્યું રખે ત્હારા ઉરમાં હોયે કંઇ દુઃખ! પડઘા૦ ૫
આવ, આવ, ફરી! પ્રાણ! તું વર્ષાવું વર્ષાદ
તુજપર સઉ સુખનો હવે; ત્હારા ચિત્તનો છોડ વિષાદ. પડઘા૦ ૬
રતિકેલિની લ્હેરમાં ગણ્યાં ન મ્હેં સુખ દુઃખ,
આવે તું તો લાવું હું, પકડી પકડી, કહે તેવાં સુખ. પડઘા૦ ૭
ચંડી! જીવી હત તું તો કોપજ અશ્રુપૂર
લ્હુવત તાહરાં હું કરી અનુનય ઉરભરપૂર. પડઘા૦ ૮
પણ અનુનયના માર્ગની પડે ન મુજને સુઝ,
ઊર્ધ્વ નાચતું મદનનું નચવ્યું કયાં છે કહે પદયુગ? પડઘા૦ ૯
મનાવતાં સુકાઇ જતું વદન માહરું જોઇ
નયન મનાતું તાહરું કયાં છે? ક્હેની, કહું રોઇ રોઇ. પડઘા૦ ૧૦

---

૧. સ્નેહ અને મદન એ કેવળ ભિન્ન વિકાર છે, કારણ સ્નેહનો દેહ માનસિક છે અને મદનનો દેહ શારીરક છે અને શારીરક વૃદ્ધિક્ષયનું પાત્ર છે. પરંતુ સ્ત્રીપુરુષના સ્નેહનો પ્રવાહ પોતાના મૂળ આગળજ મદનના પ્રવાહને પોતાનામાં ભળેલો અનુભવેછે. તેથી આ સંગમસ્થાને દીસી આવનાર પ્રમાદ અને જડતાના રૂપનું અત્રે થોડાક કાંડમાં કથન કરવું ઉચિત ધાર્યું છે.

૨. સાખિયોનો રાગ.

મદનમત્ત બની દુભવી તુજને ઘણીક વાર,
તે સંભારીનેજ શું આમ મનસ્વિની તું રીસાય ? પડધા૦" ૧૧

આરંભ આ અક્ષર–કલ્પનાનો
જે સત્કૃતિ ચેતન પાસ પામ્યો
તેનાથી ઉત્તેજિત ચિત્તભૂત .
ફુલી ફુલીને ખીલતું અતીવ. ૧૨

રતિમય હતું તેમાં જાગ્યે સ્મૃતિ સ્મરની કંઇ
સ્મરમય થઇ, છોડી લજ્જા સ્વમિત્રની આગળ,
તજી તજી સહુ અન્તર્વસ્ત્રો, પ્રકાશી સ્વરૂપને
મદમય ધુણી ધુણી એ તો બકે મન આવ્યું તે. ૧૩

તારુણ્ય–ગોવાળ ચરાવતો જે
તે તે પશુઓ, છુટી બંધનોથી,
સ્વમિત્રચિત્તે ચરવા રતિને
ચાલ્યાં બની જુથ વિચિત્ર ચિત્ર. ૧૪

---

૨૪. સંસ્કારવિરોધ.

[1]**સખીમંડળી:—**

"અંહી ઉગ્યો ત્યારે ધમક ભર્યું રાગે ઉર હતું;
તપી તેજોરાશિતણું વમન કીધાં કર્યું અંહી;
મૃદુ તેજે જોતો મુજ ભણી, ગયો મિત્ર[2] અંહીંથી;
નિશાપુષ્પો[3] સારે નયન ખતું[4] આવું ગણી રહે[5]!!" ૧

---

૨૫. પ્રગલ્ભમદન.

ભૂત.–[6]"કામે કૌતુક કીધું તે દિને, તેને સ્મરતાં રોઉં જો વ્હાલીરે. કામે૦(ટેક.)

---

૧. નાયકના મિત્રની પત્નીની આશપાશ ઉભેલી સાહેલિયો પણ પ્રસંગે પોતાના ઉભરા કહાડેછે. તેમનાં વચન ઉપર "સખીમંડળી:—" શબ્દ અત્રે તથા ભવિષ્યમાં માલમ પડશે. ૨. મિત્ર=સૂર્ય. ૩. નિશાપુષ્પ=ઝાકળ. ૪. ખ=આકાશ. ૫. રહુ=એકાંત.

૬. "ગોવર્ધનવાસી"ને મળતો રાગ છે. સ્થળસમયાદિથી ઉત્પન્ન તથા ઉદ્દીપ્ત થતા મદનને દામ્પત્યસ્નેહ નિરંકુશપણે વર્તવા દેછે તેનું આ કાંડમાં સૂચન છે.

જ્યારે સાંભરતું એ સર્વ રે ત્યારે હૃદય રુવે ચોધાર!
પ્હેરાવી અલંકૃતિ ઉત્તમ સખી શરદે તે વાર રે. કામે૦ ૧
રાત્રિ ઉભી ચતુરા પ્હેરી તે હરતી શશિનાયક કેરું ઉર,
શ્વેત મેઘાંબર ધાર્યું યુવતિ, ધર્યા હાર તારા ભરપૂર રે. કામે૦ ૨
આંટી ભીંડી કરથી[1] અને પાદથી રે[2] એને ઉત્સંગ લીધ મૃગાંક,
રતશ્રમથી વાયુછળે હાંફતી ક્ષપા જીતી દેખાઇ અનંગ રે. કામે૦ ૩
કામ દાસ થયો એમ રાત્રિનો રે પ્રેરે યુવતિ એ તે દિશ જાય,
ધાયો બળ કરી તુજને એ જીતવા, વ્હાલી! ભુલી તે તું શું જાય રે? કામે૦ ૪
વાતો કરતાં કરતાં પરદુઃખની રે ધરતાં જનહિત કરવા આશ,
સૈન્ય નિદ્રાનું હાંકી કૂહાડતાં, દૃષ્ટિ ત્હારી ગઇ આકાશ રે. કામે૦ ૫
નિશા સાથે મળી આંખ તાહરી રે હસી જોઇ તું એનો પ્રમાદ,
ત્યારે 'શું હસે? લેતી જા તુંય' રે કહી પ્રેર્યો તુંમાં એણે કામ રે. કામે૦ ૬
બળ સર્વ કરી તુંપર આવિયો રે કામ રાત્રિની ઈર્ષ્યાનો દાસ,
મ્હારી લાડકડી, સહી ના શકી બળ એનું તું તો સુકુમાર રે. કામે૦ ૭
બોલી ઉઠી અચિંતી તું ઉછળી રે છળી ગઇ હોય તેવી થઇજ
"ઉઠ નાથ, ઉઠનીં, ઉંઘે શુંજ તું? દશા દેશ કાળની નીરીખ રે. કામે૦ ૮
ક્ષણદા[3] કુમુદબન્ધુ[4] શું રમે! જોની! એ રે મરડે, જોઇ મુજ સામું, મુખ!
ફાટયો ફાટયો ફરેછે અનંગ આ, વાર એને, એ દે મને દુઃખ રે. કામે૦ ૯
જોની! ચોર કુસુમના ગન્ધનો રે સ્પર્શ કરતો બધે મ્હારે અંગ
વસ્ત્ર કેશ ખેંચી ફાવે તેમ આ વાયુ નફટ કરે દુષ્ટ રંગ રે. કામે૦ ૧૦
તને નિદ્રા તે શી આ આવતી રે? સ્વાર્થી ગરજ તણા ઓ નાથ!
ત્હારે ગરજ સમે થઉ દાસી હું ને તું શું ન કરે મુજ બ્હાર રે? કામે૦ ૧૧
ઉઠ, ઉઠની, ઉઠની, ઉઠની રે ક્હેની પ્હેરું વિભૂષણ શાંય?
શઠ, સમજું છું વેશ હું તાહરા—જાગો—જાગો, નહીજ ઉંઘાય રે"! કામે૦ ૧૨
હૃદયભૂતનું કથિત એ શુણતામાં તત્કાળ
"હાય! હાય!" એ ગર્જના ચેતનમુખમાં થાય. ૧૩

---

૧. કર એટલે કિરણઃ હાથ જેવા. ૨. પાદ એટલે કિરણઃ પગ જેવા. ૩. ક્ષણદા એટલે રાત્રિઃ "અવકાશ અથવા ઉત્સવ આપનારી." ૪. ચંદ્ર.

ગાજી રહ્યાં એ શબ્દથી ધરતી ને આકાશ;
ધ્રુણી ધ્રુણીને હૃદય તે શુણતાં ખૌલતું જાય. ૧૪

૨૬. નિશાચર મદન.

સખીમંડળી:—"[1]વધી વધી અન્ધ નિશા આ બનેછે,
મદન! તેથીં ત્હારો નિશો શો ચ્હડેછે!
ગયા પ્રાણ, ભૂતપણું એક રહ્હેછે:
ત્હોયે તુંથીં ભડકા આ તે શા બળેછે? ૧
હતાં ગાતાં વિશ્વમાં પોપટ મેના,
શુણી શુણીં ફુલી રહ્હેતાં ઉર તેનાં:
રુવે ઘુડ, ફાટી ગયાં ઉર આજ,
ત્હોયે ક્ષુદ્ર તું સમના શા આ તાપ? ૨
રમ્યાં રણખેલમાં ઉર સજોડે.
ભમાવ્યું ભમ્યું ઉર ઉર–પ્રતોદે,
સાલે શલ્ય સમ એ સમો સાંભરીને
તેમાં સોય! ખુંચે તુંયે ઉમેરીને?" ૩
અંધકારમાં સખીમંડળીનો સ્વર ઉડતોતો જેવે,
અંધક્ષિતિજમાં વંઠેલાનું યૂથ આવ્યું કો તેવે;
પશુયોનિ સ્મરતું પ્રેરેલું એકેન્દ્રિયનું ગ્નાની
ગ્રામ્ય રચે કોલાહલ એ યૂથ અપરસમાં રસમાની. ૪

૨૭. સ્હેલ કરવા નીકળી પડેલ વંઠેલાઓ તથા ગણિકાઓ.

૧ વં.—આહા! આ શી ખીલી ચંદા![2]

---

૧. "મ્હેં તો નહીં રહુંગી તેરા નગરમેં" ને મળતો રાગ. મદનનાં સ્વરૂપ અને સત્તાના લક્ષણનું આ કાંડમાં સૂચન છે.

૨. "આહા! આશીખીલી ચન્દા!" એ રા. નર્મદાશંકરની એક કવિતાનો આરંભ છે.

૧ ગ.—અંધ રાત્રિમાં પણ શી ચંદા!
૧ વં.—અંધ રાત્રિમાં તું મુજ ચંદા. ૧
૨ ગ.—આહા! આ શા રસકંદા!
૨ વં.—તે નવ ચાખે મતિમન્દા. ૨
૩ વ.—ઓ મુજ વ્હાલી! ચુમ્બન દે,
૩ ગ.—ધનવણ તુજને કયાંથી એ?
૩ વં.—ધન સઉ દેઇ દીધું તુજને
૩ ગં.—તે થયું મુજ; શું તુજ હવે? ૩
૩ વં.—દીધું ન દીધું શુંજ થયું?
૩ ગં.—નિધિએ નદીને શુંજ દીધું?
૪ વં.—પ્રિયપ્રાણ! તું મુજ, ન અન્યનો કે?
૪ ગ.—અહહા! ગણિકા, તુજ એકનો હે? ૪
૧ વં.—આહા! આ શી ખીલી ચંદા!
૩ વં.—નાસો જતા ધનના ફંદા! ૫
૫ ગ.—આહા આ શા ધનકન્દા!

ગણિકાઓ હસતી તથા નાચતી:—

[1]માયા નટડી એક નાચતી, મ્હોટો ઘાઘરનો ઘેરરે!
૨ વં.—ચીતરી એ ઘેરપર પુતળી,
બીજા ૨ વં.—ભસ્માસુરની તે બ્હેન રે. ૧
૧-૨ ગણિકાઓ:—
એવી બ્હેનો તે અમે કેટલી?
૩-૪ ગ.—* * * * ફરતાં એક થતી લાખરે.
૧-૨ ગ.—એરે માયાએ શીવ્યા ઘાઘરા
બાકીની ગ.—અમો પ્હેરિયે સદાય રે. ૨

ચેતન મિત્ર.

"જાવ! જાવ! સઉ શંખણિયો! સઉ જાવ! અહીથી આઘી!
જાવ! તમારાં દર્શનથી અમ નયન થાયછે પાપી! ૧

---

૧. આ રાગ પરજિયાને મળતો છે.

પવિત્ર રતિની મૂર્ત્તિ તણું જ્યાં કિરણુ એક પણુ આવે
ત્યાં અંધારાં ઘોર, ક્ષુદ્રગુણુ, તમ આંખોમાં આવે. ૨
નરઉરમાં તમવડેજ ખાતર અનંગ તસ્કર પાડે,
એ તસ્કરને પકડી દંડને અધીન સ્નેહ કરી નાંખે. ૩
સ્નેહભૂપની શીતળ છાયમાં વસે સર્વ મંડળ આ,
સ્નેહભૂપની આ રાણીપાસે ખપે મદન બ્યંડળમાં. ૪
એ રાણીનાં કીર્તન શુણુવા નહી તમે અધિકારી,
ક્ષુદ્ર લોક ! સઉ જાવ નાસી ! રતિધૂન આજ અંહી ચાલી. ૫

(વંઠેલા તથા ગણિકાઓ પાછે પગલે હઠતાં, બરબડતાં, ધરતીમાં સમાઇ અદૃશ્ય થઇ જાયછે) એક વંઠેલ ઉપર રહી જાયછે તે વંઠેલઃ—

"હાય! હરિ! શું કરું હવે હું આજ? મુજને અનુશય અતિશય થાય! (ધ્રુવ.)
પતંગ ઉડતાં ઉડતાં સ્પર્શ્યો સ્મર–અગ્નિની ઝાળ,
ભૂતપતિ થઇ ભીખવા લાગ્યો બીલડી કેરી પાસ. હાય૦ ૧
ગણી સ્વકીયા ગણિકાને, જઇ ઉભો તેને દ્વાર,
થરથરતો તેના ઉમરપંકમાં કળી ગયો મુજ પાગ. હાય૦ ૨
ત્યાંથી મુજને ઉધારવાને મળી નીચ એ નાર,
મલિન શરીરનરકે રમતાં મૂઢ ઉરે કહ્યું નહીં 'હાય!' હાય૦ ૩
દીપવાળી હુતાશની સમી પ્રકટી'તી તેને ઘેર
ક્ષુદ્ર બની જીવ બીભત્સ ગાતો ઉભો તે મધ્યેજ. હાય૦ ૪
ઉરઘ્રાણુ ગુંગળાવી નાખે એ અત્તર ગુલાબ
સુંઘી સુંઘી કોગળિયું મુજને આવ્યું ત્યાંનું ત્યાંજ. હાય૦ ૫
તે કોગળિયામાં મ્હેં જાણ્યા તે સમગ્રે સુર–ભોગ,
ઉડી ગયું ધનરુધિર, શ્મશાને ઉગ્યો સત્યનો બોધ." હાય૦ ૬

સખીમંડળીમાંથી એક સખી જુદી પડીને—

"ઉભો રહે, તું ઉભો રહે! ઓ પતિત જન ! ઘડીવાર,
સ્નેહકલ્પતરુના ફુલનો અંહી પ્રસરે રમ્ય સુવાસ. ૧
સ્નેહદેવની વર્ત્તે ચોગમ અહિયાં પાવક આણુ,
મદન-મહીપ અહીં શિરે પાદુકા જોડી ઉભો રહે હાથ. ૨

અન્ધ રાત્રમાં રતિરત્નનો પ્રકટ્યો અંહી પ્રકાશ,
ભાગ્ય તુજ જે એ જોવાને તું પામેછે આજ. ૩
સ્નેહ-વેદનાં સ્વર તાણે જે આ નૈષ્ઠિક ઋષિરાય,
ધન્ય તને એ સાંભળવાને દીધો ઈશે અધિકાર. ૪
ઉભો રહે, ઓ શૂદ્ર, દૂર તું, ઉભો રહે ઘડીવાર,
પરામર્શ રતિપારસમણિનો લે તું આજની રાત. ૫
ઇન્દ્રજાળ આ જામી રહ્યું છે ચિત્ર રમ્ય અદ્‌ભુત,
તુજ સરખાઓમાં એ કહેવા થજે સવારે દૂત!" ૬
કરતી દિગમ્બર જગતને રજનિ આમ પળવાર
તે જોતાં લઇ રૂપ નવું જાગી ઉઠે ભૂતકાળ. ૭

૨૮. ઉપાધિહીન પ્રિયસ્વરૂપનું દર્શન.

ભૂત—[૧] " તું સ્મરની તે, તું સ્મરની તે તજ્યું ન ત્હેં ગુમાન તે. ટેક.
તે દિન રાત્રિ અર્ધ વીતી ને સૃષ્ટિશાન્ત જોઇને,
ચન્દ્રલેખા શરમ ધારી નીકળી વ્યોમ-ઉપવને. તું. ૧
હળવે હળવે એકલી હર્ષભેર ચાલી એ,
બ્હીતી બ્હીતી ચાર પાસ જોતી, 'કો જુવે રખે!' તું. ૨
તરંગ-કરથી તાલ દેતો ઉદધિનાથ એકલો
ગાતો દેખી પટ ત્રપાનો છુટી નીચે સરી પડ્યો. તું. ૩
સરી પડ્યો સ્વમુખથી તેથી નાથની સ્હામી ઉભી રહી,
કર ને પાદથી નાથને કણ્ઠ ને શરીર વળગી ગઇ. તું. ૪
વળગી નહી એ એમજ કેવળ પણ સ્વનાથના ઉરમાં
વસી સ્વબિમ્બને ઝંપલાવી નાચે ઘણું તરંગમાં. તું. ૫
સફેન-સ્વેદ અમ્બુધિ સ્પર્શ અભિનન્દતો,
ઉલટતાં આનન્દ ચિત્ત સ્વરસની સીમ વધારતો. તું. ૬
વિજન પુલિન ઉપર ફરતાં જોયું એ સર્વ મ્હેં ને ત્હેં,
મુગ્ધ હતી તે વાર, ન્હોતી તું માગવા શીખી ભાવે તે. • તું. ૭

૧. "અબ જાન દે! અબ જાન દે! સામ પરી ઘનશ્યામ વે!" એનો ઢાળ.

મનમાં રમતું કંઇક હતું ને ક્‌હાડી ત્હેં વાત ભિન્ન કંઇ
ગયો તે સર્વે સમજું હું! ર્‌હે સ્નેહ પાસે શું છાનું કંઇ? તું. ૮
કસવા ત્હારા ટેકને ત્હોય મ્હેં બોલવા દીધી બોલીઁ તે—
ગજબ ત્હારો ટેક! ઓ વ્હાલી! ઓછું ન કીધું ત્હેં તે દિને. તું. ૯
હારી તું ત્હોય જીતી જ એ તું, જીત્યો તથાપિ હાર્યો હું,
મિષે મિષે સરાવ્યો અર્થ, પણ નહીજ યાચ્યો તું! તું. ૧૦
જીતી ને મદપ્રફુલ્લ બોલી "જગતમાં તું સોંગ લે
"ફાવે તે ચિત્રવિચિત્ર પણ હું છોડવું ત્હારા ઢોંગ તે. તું. ૧૧
"કંઇક તું રાજા થઇને રાજે, થાયછે શૂર યોધ કંઇ,
"યમ સમો તુંને કરાળ જોઇ કાંપે અસુર કંઇ. તું. ૧૨
"શૌર્ય, માન ને જ્ઞાન આદિથી ઢંકાઇ ફરતો બ્હાર તું,
"પણ તે સર્વે વ્યર્થ, મ્હારી પાસ તું જે છે છે તે જ તું. તું. ૧૩
"ખરેખરું છે રૂપ ત્હારું જે તે જ દિગમ્બર જોઉં હું
"નાટકો બ્હાર તું ભજવે તેના કવિશું રમતી મોહું હું. તું. ૧૪
"મ્હારીઁ પાસે તું શૂર નહી, ન જ્ઞાનીઁ, ન માનીઁ, ન ઇતર વા,
"જેવો છે તેવો એક જ એક ગત-ઉપાધિ ઉર-સખા. તું. ૧૫
"એક જ ચિત્ત, એક જ કર્મ, એક જ અર્થ આપણો,
"ઓળખું એમજ તુંને, શું લોક સમજે અન્ધ બાપડો? તું. ૧૬
"ખરું કે ખોટું? એ ક્‌હેનીઁ! ઓ વ્હાલા, સાચીજ વાત બોલજે:
"ન્હાનીઁ શીઁ આટલીઁ નાર હું તેનો નચવ્યો કેવો નાચ્યો? હેં!" તું. ૧૭

બોલી એવું, કામની કીર્તિ ગાતી
મ્હારે સ્કન્ધે ટેકવી હસ્ત-વલ્લી,
લોલોલ્લોલ પ્રેમ-ઉન્મત્ત નેત્રો
તે દિને ત્હેં શાં નચાવ્યાં? મૃગાક્ષિ! ૧૮
થન થન થન તું તો શી થઇ, સુભ્રુ! ત્યારે?
સ્મિતમય તનુઅંગો ચન્દ્રિકામધ્ય ન્હાતાં
નીરખીઁ નીરખીઁ ત્હારાં, ભાગ્ય મ્હેં મ્હારું માન્યું;
હરખીઁ ફરીઁ ફરી મ્હેં શી તને ચુમ્બીઁ ત્યારે! ૧૯

થઇ ગયું સઉ એ તો ના થયા જેવું આજે!
મનસિજ પડી ભાંઠો દૂર રહેછે હવે તો.
નિશદિન રતિ રોતી, ના સુઝે દિન રાત્રિ;
સુતું સુનું ઉર લાગે, "વ્હાલી ઓ વ્હાલી !" થાયે." ૨૦

શ્રોતા ચેતન એ સુણી થયું દીસે દિઙ્મૂઢ;
નેત્ર એનું દીન બની બની સારે જળનાં પૂર. ૨૧
અનુકંપાયું સ્વમિત્રથી હૃદયભૂત એ રીત,
ખોલી ગુપ્ત ભંડાર નિજ કથતું અકથ્ય પ્રીત. ૨૨
સ્નેહાસવની લ્હેરમાં દીઠા મદનમદરંગ,
જાગી પ્રતિભા વિરહમાં સ્મરતી તે જ પ્રસંગ. ૨૩
જગમાં ડાહ્યા થઇ ફરે તે હસશે સુણી એહ,
પણ નિજ વીતી વિચારીને ગંભીર થવું ઘટેજ. ૨૪
ડોળ-ઘાલુ પંડિત કંઇ બ્હીતા સુણી સ્મરનામ,
તેવાએ ધરવું જ નિજ નિશાવિનોદનું ભાન. ૨૫
પશુયોનિ છે મદન, પણ રતિને ઘેર પૂજાય,
શિવમન્દિરમાં આખલો પામે અધિકું માન. ૨૬
સ્નેહી પ્રાણિયે મદનને દીધાં જે જે માન,
કરતાં એનાં કીર્તનો ધરું ન શરમ કદાય. ૨૭
માલ વગરનો મદન એ રતિને પગલે પૂજ્ય,
કાલાં ઘેલાં તે તણાં તેથી કથે ઉરભૂત. ૨૮

---

૨૯. રસસંક્રાન્તિ.

ભૂત—[1]"નવ જોઇએ કોઇ ઉપાધિ, વ્હાલી, નવ જોઇએ કોઇ ઉપાધિ !
રતિરસનું એ શિખર કહાવે જે છુટી ઉપાધિ બધી જાએ,
સર્વ અન્તરપટ સરી જ પડે ને તનમન રસચળ થાયે. વ્હા૦ ૧
રમણીય થાયજ રસની સંક્રાન્તિ એક થકીજ બીજાને.
એકનો પટ બેસી જાય બીજાને, બે જીવનો સંગમ થાયે. વ્હા૦ ૨

---

૧. "બીર ! પેંડો પ્રેમકો નોખો કહાવે, જ્યાકો બેદહિ ભેદ ન પાવે ! બીર.
સબ સાધનને રહિત જ્યું અબલા, સો થેઈ થેઈ નાચ નચાવે ! બીર.—એ રાગ.

એક બીજામાં સમાહિત થાતાં આનન્દયોગમાં ન્હાયે.
અનુભવીજન એ યોગને જાણે, અન્યથી ના જ કલ્પાયે. વ્હા૦ ૩
યોગ અશક્ય થયો એ હવે ને પડી છુટી સમાધિ જે સાધી,
રંગમાં ભંગ કર્યો આજ ત્હેં ગ્રહી દુર્જય મરણઉપાધિ. વ્હા૦ ૪
"સંક્રાન્તિ જે વિવિધ રસની આપણી થાતી ઝાઝી
તે તે સર્વે સ્મરી સ્મરી જ હું મોહ પામું છું, બાળા!
આજે આવો કરુણ રસ જે ચિત્ત રેલાય મ્હારે,
ત્યાં તું સાથી નથી જ મુજ તે એકલો હું રીબાઉં. ૫
"હાય! હાય! તું વણ મને શૂન્ય દીસે છે સર્વ,
છે જે તે છે નથી સમું–જાય ફાટી મુજ મર્મ." ૬

---

૩૦. સંક્રાંતરસ.[૧]

ભૂત—[૨] "વાત સર્વ પાછલી સાંભરતાં ભરાઇ આવે છાતી;
ખડી થાય છબી તુજ મુજ સન્મુખ–આંખ જળથી ઉભરાતી. ૧
ગયા ભુલાઇ પ્રસંગ તે તે સ્મરણે પાછા આવે,
ભૂત વસ્તુ બની વર્તમાનસમ અસ્ખલિત રોવરાવે. ૨
સૂર્યબિમ્બની આશપાશ જે મેઘરાજિ વીખરાતી
વાયુવેગથી શીકર જળના હળવે હળવે છાંટી, ૩
તેની લક્ષ્મી અનુકરી ટપકતા જળથી કાળા કેશ
ખભે વેરાઇ ગૌર મુખ તુજ ઘેરી મનહરવેશ. ૪
અંગ સ્નાનશીત તુજ સ્પર્શી ઘનપટસમમાં હું સમાયો,
કેશભાર આ તુજ મ્હેં ત્યારે નીચોવવા ખુબ ઝાલ્યો; ૫
નીચોવતાં ખેંચાયો તેથી રીસાળ તું રીસાઇ
બોલી ઉઠી 'પ્રિય, જા તું, જા તું, કંઇ જુવે નહી! હું દુખાઇ.' ૬

---

૧. પાછલા કાંડમાં "રસની સંક્રાંતિ" એ ક્રિયા વિષયભૂત હતી. એ ક્રિયા સંપૂર્ણ થયા પછી સ્નિગ્ધ જનની "સંક્રાંતરસ" દશા તે આ કાંડનો વિષય છે.

૨. "નરનારી મન મોદ બઢ્યો હૈ અંગ અનંગ સુમાયો, દયાકે પ્રીતમજીને બંસીમેં સબ-તજ રાગ બસંતકો ગાયો" એ રાગ.

એજ સમે સ્મર, સ્મર, મુજ કેવી કેવોં કળાર્યોં મનાઇ?
રીંસાઇ જરીંમાં, મનાઇ જરીંમાં; તે તું આજ ક્યાં? વ્હાલી! ૭
નથી રીંસાવા-નથી મનાવા-તું, તો મનાવું કોને ?
મનાવ મુને-આજ રીંસાવા વારો છે મુજ-જોને. ૮
હાય! હાય! પણ છે બહુ પક્કી તું તો, મુને ન મનાવે,
વારો પોતાનો આવે ત્યારે ક્યાં તું જઇ સંતાયે? ૯
ક્યાં તું જઇ સંતાયે આજે? ઘટે ન તુજને એવું;
ઘટે ન એવું, જોને એથી થાય મને દુખ કેવું? ૧૦
"હાય! હાય! મુજ કાજ દીસે ન કંઇ એને તમા;
અપૂર્વ આ ઉત્પાત! સત્ય હશે કે સ્વપ્ન એ? ૧૧
"સ્નેહને માન ન આપે, સખી, તું તો સ્નેહનું માન ન રાખે!
હોંશથીં આતું ઉમળકો ધરીં હું તેને આમ કાં તરછોડીં નાંખે?-સખી. ૧૨
જોની એકલો ભર્યા વિશ્વમાં ભાસું, તે તો ત્હારા વિના આજે-સખી.
હસતા જગતમાં રોઉં એકલો; જોઉં નહીં છતીં ઉઘાડીં આંખે-સખી. ૧૩
એકાન્તે લપ્પાઇ ભુરાયો ભમું હું, જગત જુદે પન્થ ચાલે-સખી.
તે સઉ ત્હારા વણ હું છું તેથી-વાત તે તું શું ન નાણે?-સખી." ૧૪

---

૩૧. રસપાન અને મોહ.[૧]

ભૂત—"વ્હાલી! હું તે ધીરજ ક્યાં થકી આણું?
આશા તણું સ્વપ્નેયે નામ ન જાણું. વ્હા૦
તે દી કીધો તો ઢોંગ તે તેવો શું તું કરીશ ફરી એવો? વ્હા૦ ૧
ઉન્હાળે રવિકરથી કરમાઇ સ્વેદ-પૂરે અમુઝાઇ. વ્હા૦ ૨
કુંજવને કાસારમાં ન્હાવા દોડી શૈત્ય સકળ અંગે લ્હાવા. વ્હા૦ ૩
શોધી તીરકદમ્બની છાયા નિજ અનુપમ ઉઘાડી કાયા. વ્હા૦ ૪
ગણ્ડસ્થળથી સ્વેદતું લ્હોતી બ્હીતી બ્હીતી ચારે પાસ જોતી. વ્હા૦ ૫
કોનો દીઠો પગસંચાર ત્હેં નહી તેથી તું વિશ્રબ્ધ બહુ થઇ. વ્હા૦ ૬

---

૧. "ટૉમ્સન્ કૃત" "સીઝન્સ" માં "ડૅમન્" અને "મ્યુસીડોરા" ની વાર્તા છે તે ઉપરથી આ કાંડનો પ્રસંગ સૂચિત છે.

કુચપટગાંઠ ન છુટી તેથી તોડી, દીધો નીવિ તણો બન્ધ છોડી. વ્હા૦ ૭
ખરરરર ભૂપર વસ્ત્ર પડ્યું સરી, વિશ્વ જોતું તુને જરીયે જરી! વ્હા૦ ૮
વસ્ત્ર અન્તઃપુરમાં રોજ ર્‌હેતાં નિજ કોને દશા નહી ક્‌હેતાં, વ્હા૦ ૯
તે તુજ અંગોએ કુતૂહલ ધારી સૃષ્ટિલીલા રસથી જોવા માંડી. વ્હા૦ ૧૦

"[1]પસરી વસ્ત્ર પડ્યું! તનુ દેહકળી
રસભેર વિકાસી ખીલી નીકળી;
અલિમાળ સમી પવને ઉડતી
મુખઅબ્જ પુઠે કબરી ભમતી. ૧૧

ધરતા ધરતા નવતા અધિકી,
વધતા ધપતા પડિયા નીસરી,
ક્ષિતિજે નવી નાવ સમા જ સ્તનો
હરતા સઉ સૃષ્ટિતણાં નયનો. ૧૨

સરતા તુજ વસ્ત્ર તણે પગલે
કરતી મટકા ડગલે ડગલે,
નરનું મનનાવ વિલોલ કરે
ધરી શક્તિ સમુદ્રવીચી સમી એ,— ૧૩

તનૂ ત્હારી ઉષા સમી જ્યાં ઉઘડે:
રસના ઘુટડા જગ જોતું ભરે.
થઇ દૃશ્ય કટિ ધરતી તનુતા,
જઘનોપવને લસી લક્ષ્મીલતા. ૧૪

અધિકાધિક કૌતુક ત્યાં ધરતું
શઠ લોચન નિમ્નપ્રવાહી થતું;
બહુ ધૃષ્ટ તું! લોચન! ચોરી કીધી!
રમણીય સુરા પછી કેવી પીધી? ૧૫

સ્મર-તીર્થ વિષે કીધ સ્નાન શું ત્હેં?
વદ, કોણ તું? કોનું તું? કીધ શું? ક્‌હે.
નહીં પુછ્યું, ન ગાછ્યું, ન લાજ્યું જરી!
દીઠ ધામ અદૃશ્ય, નિરંકુશ થઇ! ૧૬

---

૧. "તન ખાખ મલી! પેહેની કફની! કર જોગનકો સામાન ચલી!"—એ રાગ.

ચતુરાઇ તું ચોરીનોં ભુલોં ગયું!
વીસર્યું મદમાંહીં વિચાર સઉ!
ચતુરા! મુજ લોચન તે દિન એ
ભુલીં ભાન ગયું રસકેફ કર્યે. ૧૭

તુજ તનૂ તણી વારિમાં પડી
છવિ તું જોતીતી, આ દશા ધરી;
રસ હતો ઉંડો કંઇક ચિત્તમાં,
તટલતા સમી ઉર્મીતી સુખે. ૧૮

ઘનઘટા તણી ચાળણી સમા
અપર વૃક્ષની શાખમાં શશી
સમ ચ્હડીજ ત્યાં દેખતો હતો
તુજ ક્રિયા બધી ગુપ્ત રીત હું. ૧૯

વિમળ વારિમાં નભ અને ભૂંની
છવિ પડી હતી; જોતોં જોતોં તે,
મુજ છવિ ભણી દૃષ્ટિ તાહરી
પડીં અચિન્તીં, ને જાણ્યું મ્હેં ન તે. ૨૦

શરમપત્ર સમી ચમકી તું ત્યાં,
ધનુકમાન સમાન બાંડી તનૂ;
મછરદાનીં સમી નિજ છાયથી
સ્મરપલંગ સુઅંગ જ ઢાંકિયાં. ૨૧

ભમતું લોલ વિલોચન તાહરું
હુંપર આખર આવીં પડ્યું હસી;
દીઠું ન દીઠું કરી પણ પાછું સઉ
થયું મીંચાઇ વિચારવિલીન એ. ૨૨

ઉઘડ્યું એ, જળમાં ઝંપલાવ્યું ત્હેં;
ઉઘડીં રૌપ્યસવર્ણ જળે લીધી
કનકવર્ણી તનૂ નિજ ઉરમાં;
ડુબીં ડુબી! કરીં હુંય કુદી પડ્યો. ૨૩

[1]તર્યાં પછી ઝાઝો ત્હારે કાજે,
આવી નહી ત્હોયે મ્હારે હાથે. તર્યોં૦ ૨૪
શોધી વળ્યો પલ્લવ એ આખું,
વારંવાર 'વ્હાલી! વ્હાલી!' ભાખું. તર્યોં૦ ૨૫
અમંગળ શંકી ઘણું કમ્પ્યો
થાકયો, હાંફ્યો, ત્હોયે નવ જમ્પ્યો. તર્યોં૦ ૨૬
અશ્રુજળ આવ્યું ઘણું આંખે
હઠે ચ્હડ્યું સમજાવ્યું ન માને. તર્યોં૦ ૨૭
ગદ્ગદ કણ્ઠ વાણીને રોકે,
બોલતો મને બન્ધ કીધો શોકે. તર્યોં૦ ૨૮
મીંચાયું નેત્ર, મૂર્છા પછી આવી,
પાષાણ સમી બુડવા તનૂ લાગી. તર્યોં૦ ૨૯
સમૂલક કમળ તરે જેમ,
મ્હારી પુઠે તરતી'તી તું તેમ. તર્યોં૦ ૩૦
જોઇ મને પાણીમાં ડુબતો
ત્હારે કાજ ભાન વિના ઝુરતો, તર્યોં૦ ૩૧
સ્પર્શી ત્હેં મને મ્હારા ગ્રહી કેશ
તાર્યો, ને જાગી જોયો મ્હેં તુજ વેશ. તર્યોં૦ ૩૨
આટલો યત્ન રાખવા એ છાનો
કર્યો ત્હેં, તેને જોયો મ્હેં મનમાન્યો. તર્યોં૦ ૩૩
હસ્યાં તે એકમેકના સામું જોઇ,
શરમ ત્હારી હારી ગઇ રોઇ. તર્યોં૦ ૩૪
તર્યાં બે પછી બેલડીએ વળગી,
કુસુમબાણ નાચ્યો બહુરંગી. તર્યોં૦ ૩૫
વહી ગયો કાળ એ તો આજે,
સ્મરણશેષ તું તો થઇ! સાચે! તર્યોં૦ ૩૬
ઝડપી તને કાળ ગયો હસતો,
રહ્યો હું મુખ વિકાસી રડતો. તર્યોં૦ ૩૭

૧. "વાંસલડી! લ્હે એની લગાડી!"—એ રાગ.

જોતા જોતામાં તું ગઇ ચાલી !
રહ્યો હું ક્‌હેતો ક્‌હેતો 'વ્હાલી! વ્હાલી'! તર્યો૦ ૩૮
આથડું અહિયાં ને ત્યાં રોતો રોતો,
નથી આંસુ લ્હોવા હવે તું તો. તર્યો૦ ૩૯
નથી તું તો, કોને માટે જીવું ?
સ્મશાન સુતાં શાને હવે બ્હીવું ? તર્યો૦" ૪૦

હૃદયભૂતના રસ વિષે થયુંતું ચેતન લીન,
શુણી દુર્વ્યવસિત મિત્રનું થયું સમાધિસ્ખલિત. ૪૧
જાગી રોતું રોતું વદ્યું દીન બની ઉચ્ચાર,
"બોલે ઓછા બોલ શું ? શું નથી હું લ્હોનાર ? ૪૨
" અથવા તો આર્યા વિના હુંજ ધરું આ દુઃખ
" તો પ્રિય! તુજને શી રીતે કહું 'વીસાર નિજ દુઃખ'? ૪૩
થતાં સ્મરણસંસ્કાર વળી બોલ્યું; "હાયરે હાય!
" નિર્જીવ શવની સાથ શી નિરર્થ કરવી વાત ? ૪૪
" શુણનારો સંતાઇ ગયો, હૃદયપ્રેત રહ્યું માત્ર;
" અદૃશ્ય સુંદર કાય થઇ, રહી હાથમાં રાખ ! ૪૫
" ભલે રાખ કે ખાખ હો, પણ મુજ મિત્ર તણીજ;
" એવી એવી પણ એની એ, તેથીજ ચોળું શરીર. ૪૬
" ખાખ સમા ઓ હૃદય ! તું બોલ ! બોલ ! બધું બોલ !
" ચોળું મુજ ચિત્તે તને, પડ સઉ ત્હારાં ખોલ. ૪૭
" આવ ! આવ ! લપટાઇ જા, મુજ ઉર સાથે બાઝ,
" મન્ત્ર જપું તુજ ફરી ફરી 'હાય હાય!" શુણ "હાય !" ૪૮
મિત્રભુવાનો મન્ત્ર એ શુણતાં ચમક્યું ભૂત
બોલે તે, અનુભવી જનો! શુણો કઠણ કરી ઉર. ૪૯
પણ તે બોલ્યું નથી જ ને સફળ થયો નથી મન્ત્ર
સાંજ ક્ષિતિજમાં ચળકતું કો દીસતું સ્ત્રીતંત્ર. ૫૦
" વિશાળ જગમાં વિરહ શો સાહસિકને થાય ?
" એક ગયા પાછળ બીજું દીસે નયનની પાસ !" ૫૧

કથતૉ એમ અભિસારિકા, કટિપર દેતી હાથ,
તિમિરવિષે પણુ ફૂહાડતી છાતી, માંડે ગાનઃ ૫૨

---

૩૨. અભિસારિકા.

[1]"મુજ ઉર કેરું મુજ પિયુ તે ધન,
પિયુ મુજ જે મુજ ઉર ધર્યો;
સમજું ન શાથી, પણુ પરણેલો
જન મુજ ઉરથી ક્યાંક ખસ્યો! મુજ૦ ૧
વ્હાલ કરે ને લાડ લડાવે,
બાઝી મને ઉર ચાંપી સુતો;
સરી તે બાથથી નીકળી નિશીથે
પર નર શોધતી ચોર હું તો! મુજ૦ ૨
મદન તણી ધકેલી ધોકેલી
ગાઢ તિમિરમાં હીંડું ધસી;
ઉરની છકેલી નીડર ધરું બળ,
લાજ મુકી, જગ રહે ભસી! મુજ૦ ૩
નહીં હું મુગ્ધા! નહીં હું પ્રૌઢા!
નગ્ન ધરું શૃંગાર ઘણો
તો પણ ઢાંકું; નહી કો પામે
સાર કદી મુજ ઉર તણો! મુજ૦ ૪
સખીમંડળીમાંની એકઃ—
"જોની જોની સખી ચોર કોઇ અંહી
ભ્રષ્ટ નારી છે આવી રે!
રતિવ્યાપારી! સાવધ રહેજે!
દીસતી પાસ લુટારી રે!" ૧

---

૧. "સરવરતીરે કોકિલ બોલે વનમાં બોલે મોરારે!"—એ રાગ.

इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥

भगवद्गीता अध्याय २.

એના દૃષ્ટાન્તરૂપ "અભિસારિકા" છે.

સખી બીજી:—

"સળગાવો સળગાવો ભડકો
  સ્નેહઅગ્નિનો આજે રે;
જુવો જુવો સંતાઇ ચોર કયાં
  ક્રિયા ખુણાની માંહે રે?" ૨

સખી ત્રીજી:—

"સજ્જ કરો ઉર, કરજો દૃઢતમ!
  નૉકર ભરાઇ પાસે રે
નિજ જેવાં કરશે સઉને એ;
  ભોળી નાર ભુરકાશે રે." ૩

અભિસારિકા:—

"ઓ તું વિકારી અભ્ર સમા ઉર,
  રંગ ઘડીમાં પલટયો રે!
શોધતી'તી પિયુ તે મુકીને સ્મર
  આ નર ભણી, જો, ઉલટયો રે! ૪

[1] "જગત વિષે જન જન્મ જ પામી સાથ નિજ શું લઇ જાશે! (ધ્રુવ)
આજ જીવવું, મરવું કાલે! તડિત ઘડી ચમકે મધ્યે!
આદિ અંતમાં મેઘ જ કાળા, અંધકાર બાકી સંધે! જગત૦ ૧
એ ચમકાર સમે થઇ લેજો સફળ નેત્ર, સઉ નેત્રવતા!
જો જો ઘડીભર, રમજો ઘડીભર, ભ્રૂવિલાસ થાજો કરતા! જગત૦ ૨

---

૧. કરમનકી ગત ન્યારી! ઓાધો! કરમનકી ગત ન્યારીરે!—એ રાગ.

પોતાના ચારને શોધતાં શોધતાં ગ્રન્થનાયકપર મોહ પામી તેને લલચાવવા અભિસારિકા ગાન માંડેછે. સ્પેન્સરકૃત ફેરી કવીન્ નામના કાવ્યમાં એક વિલાસિનીપાસે ગવડાવેલા ગીતમાંની નીચે લખેલી કડીઓપરથી આ ગીત સૂચિત છે;

"Gather therefore the rose, whilest yet is prime,
For soon comes age that will her pride deflower:
Gather the rose of love, whilest yet is time,
Whilest loving thou mayst loved be with equal crime."

Spencer's Faerey Queene.

Book II.

મદનસૂર્યનું ખોલવ્યું ખોલી લે, કમળ, દિવસભર આજ તું તો !
રસિક ભ્રમર ! ભર્મો ભેટ, ઉઘાડું કોમળ ઉર પદ્મિની હું તો ! જગત૦ ૩
કંઇ કંઇ ભ્રમરોએ મુજ ચાખ્યો પરાગ ભેટી ભેટી ઘણું;
ચાખ, ચાખ, મુજ પરાગ, ભ્રમર તું, તુજ કાજે તલસું હું ઘણું. જ૦ ૪
ગઇ તે નાવે, કરની ગમે તે, શરમ નેત્રની તેય ગઇ;
ઉંઘતો વેચી પતિ હું આવી ! બાઝું, રસિક, દે મદનરતિ ! જ૦ ૫
રમી લે, રમી લે, રમાય તે તું; સ્મરકુંભસ્થળ પર તું થા
રસશૂરકેશરી; વદનચંદ્રને ચુંબનદાને ચકોર થા. જગત૦ ૬

[1] "ઉઠ, રસિક, ઉઠ, રસિક, મદન આજ ગાજે !
મદનસમીર વાય ત્યાંજ ત્રિવિધ તાપ ભાગે ! ૭
મદનલહરી ઉપર સ્વાર થઇ વિહાર કાજે
બુદ્ધિઉદધિ ઉપર ઉડતી ઉંઘ ગુલાબી ચાલે. ૮
દેવી એ પ્રદોષપુત્રી એ સમુદ્ર માંહે
નિજપુઠે સુસ્વપ્નના તરંગ કંઇ ચલાવે. ૯
ધર્મ શીલ આદિ સર્વ કુળ વ્યોમચારી
શાન્ત થઇ લપાય કંઇક, દેવીને નીહાળી. ૧૦
ઉઠ, ઉઠ, ઉંઘપયોદ ઉપર સ્વાર થાયે
મદનચંદ્ર, ધર્મવ્હેમઅન્ધકાર નાસે. ૧૧

"ગિરિપલંગ દીધો સઉ ઢાંકી આ
મછરદાની સમા સુતિમિરથી;
સ્મરની આણથી બંધનમાત્રને
તજી, તું ભોગવ ભોગવિલાસને. ૧૨
રસતરંગિત કોમળ આ વપુ
નદીનું, તેપર ચાંપી જ વાયુ આ
કુસુમગન્ધ વહે નદી ચુંબતો;
રસિક પાન્થ ! તુંયે કર તે ક્રિયા ! ૧૩

"કપોળ સ્પર્શી કપોળે, અન્યોન્યની ભુજલતાની રચી ગ્રન્થિ,
ચલ, ચલ, રસિક ! હીંચિયે સ્મરહિન્દોળે પ્રમોદ પરમ ગ્રહી. ૧૪

---

૧. ઉઠી પ્રભાત સ્મરની, જીવ, શ્રીગણેશ દેવા !—એ રાગ.

શરદસરોવરના જળ સમ કોમળ ને શીતળ મુજ અંગે
તર, તર, રસ તરનારા ! વસે સદા રસ રસિકને અંગે !” ૧૫

ગાન મચ્યુંતું રતિરસનું ત્યાં શુણ્યો ન આ સ્વર કોયે,
મદનદંડઝંકાર ગયો પડી ધીમો ઘડીમાં મેળે. ૧
તન્ત્રી વગાડતી હતી વંઠેલી કરતી કૃત્રિમ ચાળા,
શાન્ત પડી એ દિવ્ય ગાનમાં શુણી ગવાતી બાળા. ૨
કોયલનો કુહુકાર શુણતાં પડે કાગડી ભાંઠી,
ઉષા તણો આભાસ જોઇ વળી પડે ચંદ્રિકા ઝાંખી, ૩
શુણી તેમ વિદેહસતીમય ગાન ભૂતઉરમધ્યે,
શુણી ગાજતો સતી-રતિ-પડઘા જડચેતન-ઉર-મધ્યે, ૪
વળી જ્યોતિમય અક્ષર-તન્ત્રે જોઇ સ્તોત્ર રતિ કેરાં,
જોઇ તિમિરમાં મૃતસતીકીર્ત્તન તેજથકી ચીતરેલાં, ૫
વંઠી ગયેલીના ઉરમાં મદમત્ત ઉછળતો ઝાઝો
હતો મદન તે પડ્યો શાન્ત, જ્યાં દીઠો સ્નેહને ગાજ્યો. ૬

તપોવને શાન્ત પડે વિકારો;
પ્રતાપી પાસે જન મત્ત ઝાઝો
બની જતો દીન સમો સ્વભાવે;
દિનપ્રભામાં લીન થાય તારા; ૭
અમ્ભોધિ ગાજે, નભ મેઘ ગાજે,
શુણી પડે શાન્ત જ મસ્ત ચિત્ત;
યુદ્ધોદધિગર્જન જોઇ રોયો
ગિરિશિરે મત્ત ઇરાની ભૂપઃ[1] ૮
યુદ્ધોદધિતીર ઉભો હઠ્યો, ને
ગાન્ડીવધન્વા ચમક્યો વિચારી;
ખસી ગયું પુરુષમાન સર્વ,
વૈરાટ જોઇ શૂર પાર્થ કેરુંઃ ૯

---

૧. પચાશ લક્ષ મનુષ્યની સેના લેઇ ઇરાનના રાજા ઝર્ક્સીસે ગ્રીસઉપર ચ્હડાઇ કરી ત્યારે થર્મોપિલીની ખીણ આગળ પર્વતને શિખરે પોતાનું સિંહાસન મુકાવી ત્યાં આગળથી સ્વ-પરસેનાઓને યુદ્ધસમયે પર્યેષક (philosophical) બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતાં તેણે કાંઇક અશ્રુપાત કર્યો હતો.

તે રીતે રતિરાજ્યસીમભૂમિમાં પ્હેલો મુકયો પાદ જ્યાં,
હોલાયો સ્મરઅગ્નિ ત્યાંજ પળમાં, વિકાર પામ્યા શમ;
પસ્તાતી રડતીજ નિન્દતી વળી પોતાતણા ભાગ્યને,
ઉભી શૂદ્રી સમાન દૂર પૂજતી વંઠેલી સ્નેહેશને. ૧૦

દેહીતણી પાસ વિદેહ દેહતણું ધરી ભાન જ ભૂત ડોલે;
વિદેહ દેહે વસતો પ્રભાવ વિદેહજેવાતણું આંખ ચોળે. ૧૧

---

૩૩. પક્ષપાત.

ભૂત—[૧]"કોઇ નહી ગુણિયલ દીઠી તું સમી!
ગમે તે હશે પણ સાચુંજ એ,
નહી સમજું:હશે શાથીજ એ? ટેક.
જોયાં ઘણાં રૂપ, જોયા ઘણા ગુણ;
જોઇ સઉ મનુસૃષ્ટિને;— કો૦ ૧
રૂપ અનુપમ, ગુણ અનુગુણ,
જગમાં પડે બહુ દૃષ્ટિયે. કો૦ ૨
પણ સર્વે તે એકજ જણમાં,
એતો ત્હારામાંજ, બીજે ન કંઇ. કો૦ ૩
જાણી જગતે તુંમાં ખોડો જે જે તે સઉ,
ગુણ સમી મ્હેં તે તે જ લહી. કો૦ ૪
જોઇતુંતું મ્હારે તે તે તો સઉએ તુમાં
મુને મળ્યું, ભૂમિ સ્વર્ગ બની. કો૦ ૫
ત્હારા સુગુણ જોઇ હું તો પડ્યો તો મોહી,
તે તો હતીજ તે જ આપણી રતિ! કો૦ ૬

---

૧. "કોઈ નહી દિલદાર હમારાવે, નંદકુવર એક નટવર બીન, દેખ લિયા જગ સારાવે!
એહિ માન પ્રિય, એહિ પરમેસુર, એહિ પ્રીતમ પ્યારાવે!—એ રાગ.

પતિપત્નીનો એકબીજાઉપર કોઇપણ વિષયમાં અનુત્તમ પક્ષપાત થાય અને તે વિષય પોતાનો ઇષ્ટ હોય તો તેવો પક્ષપાત ઉત્તમ સ્નેહનો હેતુ થાય છે. આથીજ ઉત્તમ સ્નેહ હોય ત્યાં પતિવ્રત અને પત્નીવ્રતનો ભંગ અસંભવિત છે.

[1] "ત્હારા રૂપનું અકથ જાદુ તેગે તું જાણે. (ટેક.)
ગુણતણી વાતો ભુલી રૂપ વિષે હું,
થઇ ગયો લીન કેવો રચી ને પચી રે? ત્હા૦ ૭
રૂપ ઘણાં ઘણાં સારાં તુજથી દીઠાં,
પણ મન તેથી મ્હારૂં માન્યું નહી કંઇ રે. ત્હા૦ ૮
પ્રાણીમાત્ર વિષે જેની આણ વર્તે તે
સ્મરના હાથ મ્હારી પાસે પડી ગયા નીચા રે. ત્હા૦ ૯
શુંય હતું, તે ના જાણું, તુજ રૂપમાં; પણ
એટલું તો જાણું કે તે તેણે કીધા ઉંચા રે. ત્હા૦ ૧૦
જોર વિનાનો એ રોજે જીતી જતોતો
મુને, ભરાઇને પાસે ત્હારેજ ત્હારે રે. ત્હા૦ ૧૧
સ્નેહ તણી એ તો શક્તિ અનુભવથી મ્હેં
જાણી, એ તો મ્હેંજ જાણી, સમાઇ મ્હારે ઉરે રે. ત્હા૦"૧૨

---

૩૪. મદન; નિર્વેદ.

ભૂત.—[2] "અરે ઉડી જા, અલ્યા ઉડી જા, સ્મરપંખી! તું ઉડીજા રે!
હવે તો તે ગઇ જે ત્હારી પંપાળતી પાંખો રે. (ટેક.)
ચાલી ગઈ તે તો ત્હારી વ્હાલી તુંને મુકી રે!
સામુંએ ન જોયું ત્હારી, એને શી બુદ્ધિ સુઝી રે? અરે. ૧
પુછવાની એ વાટ ન જોઇ, મનમાં કંઇક આવ્યું રે;
ન રાખી, ન વારી વા ત્હેંયે, ત્હારુંએ કાંઇ ન ચાલ્યું રે. અરે. ૨
ઘાટ નથી હવે તો ત્હારો અંહિયાં કંઇ રહેવાનો રે;
ચાલતો થા તું તેમાટે સમજી,હોય જો તું જરીયે શાણોરે.અરે. ૩
જેના બળપર ઘુમતોતો તું તે ગઇ કયાંકજ ચાલી રે;
મ્હારી પાસેયે ઠામ ન ત્હારો, છું હું હૃદયનો ખાલી રે. અરે. ૪

---

૧. 'માડી, નંદનો કુંવર મ્હારી કેડે પડયો રે,
મુજ મુખ દેખી વ્હાલો નેન નચાવે,
મિષે મિષે આવે મ્હારે અંગે અડયોરે.—એ રાગ.
૨. સખી, પુછી જો! અલી પુછી જો! શેં રસિયો રીસાવ્યો રે?—એ રાગ.

હુંયે હવે નથી રહેવાનો, જાવાનો દિન થોડે રે;
સન્દેશો જો હોય પ્રિયાનો તો કહાવ, લઇશ હું જોડે રે. અરે. ૫

તું તો વીતી વીસારી દેજે સઉ હવે મનમાંથી રે;
સંભારવામાં માલ નથી કંઇ, સુખ થાશે વીસર્યાથીરે. અરે. ૬

ફરતો ફરજે દમ્પતિયોમાં, રમણીયતામાં રમજે રે;
સાંભરીશું કદી તો તુજ આંખે આંસુ એક બે ગરશે રે. અરે.૭

[1]" ભુલી તું આ જઇશ સઉ, સ્મરીશ ન જુનું દેખી નવું !
ઉડી નયનોથી નીર જશે, નવો ભવ એ તુંને વીંતશે. ૮

જગતની એ દીઠી રીતિ, વિરુદ્ધ જ સ્નેહની નીતિ,
જગતની રીતથી તું રહ્યો, રતિનો ભેદ ત્હેં ન લહ્યો. ૯

જગતમાં તું હવે ભમજે, ભમે મન ત્યાં જઇ રમજે,
ન મ્હારે લેવું ને દેવું, અમસ્તું શીદ કંઇ કહેવું ? ૧૦

અલ્યા ! પણ વાત એક કરે, અમોને જો જરીય સ્મરે,
[2]બધે નહી તો કંઇક સ્થળે રતિપન્થે તું દીપ ધરે. ૧૧

પ્રથમ તુજ જાળમાં ગુંચવી, રમકડાં આપીને રીઝવી,
સજાવી સકામ રતિભક્તિ, પછી નિષ્કામ આસક્તિ ૧૨

અખુધ દામ્પત્યને તું દે, રતિના મુખથી યશ લે !
કર્યે આ પુણ્યનું કામ, સુજનઉરમાં મળે ધામ. ૧૩

રતિપતિ એથી કહેવાઇ બળીશ સુરવર્ગમાં, ભાઇ !
બળીશ હર-કોપથી ત્હોયે જીવીશ રતિરાણીને રોયે. ૧૪

---

૧. રાગ ગઝલનો.

૨. દમ્પતીનો સંબંધ બાંધનાર ઘણે સ્થળે મદન જ હોયછે. આ સંબંધથી પરિચિત દમ્પતી સકામ "રતિભક્તિ" કરેછે. શારીરધર્મી કામ ક્ષય પામતાં એકલી રતિભક્તિ રહેછે આવી રીતે "સકામ" રતિને અંતે 'નિષ્કામ' રતિની ઉત્પત્તિ થાય છે. આથી જ કામ "રતિપન્થે દીપ ધરે" છે. આથી પુરાણોમાં કામને "રતિપતિ" (પતિ=પાલક) કહેલો છે તે યોગ્ય જ છે. વળી વિયોગાદિએ બાળી મુકેલો શુદ્ધ દમ્પતીનો કામ સંયોગાદિ પ્રસંગે પાછો સ્ફુરે છે. તેને ફરી સ્ફુરવા દેનાર કોણ ? સર્વાવસ્થામાં અનષ્ટ સ્નેહ. અર્થાત્ "હરનાર હરે બાળેલો કામ રતિની પ્રાર્થનાથી ફરી જીવે છે" એવી પુરાણ કથા પણ યુક્ત છે. આથી કામ સુરપણું એટલે અમરપણું પામે છે તે પણ યુક્ત છે.

ચિરંજીવી તું એમ થઇ, ભવોભવ સ્નેહચરણ રહી
જીતી જગમાં જઇશ, ભાઇ, બહુ બળવાન કહેવાઇ. ૧૫
ઘણુાંને સુખછે એથી, શીખામણ દીધી મ્હેં તેથી,
પછી તો ફાવતું કરજે, અમે તો દૂર કહીં રહિયે." ૧૬

---

૩૫. દીનતા; મદનસંબંધ.

ભૂત:—[1] "અનંગરે! હવે સંયોગ આપણો તુટયો,
અંજળ આપણું ઉઠી ગયું ને દુષ્ટ વિધાતા રુઠયો. (ટેક.)
અકળગતિ એની જોઇને રે રોયો હું બહુ બહુવાર;
રોવું મુને સાધારણ થયું રે હવે લાગે ન તેનો ઘાવ. અ૦૧
પણ તુંને તો નવું એ સઉ રે મ્હારી વ્હાલીના ક્રીડાહંસ!
તાળી પાડી તુંને નચવતી રે તે તો ગઇ, શાંને ખેંચે તું રંજ? અ૦૨
કોણ પંપાળી પંપાળીને રે તુંને ચાંપશે ઉરશું આજ?
[2] છાનો રહે, બાપુ! તું જા હવે રે નવા વનમાં નવો ભવ માંડ. અ૦૩
બાણ ત્હારા અભિનન્દતો રે જે હું તુંને લડાવતો લાડ
તે તો સમો પલટાઇ ગયો રે હવે હુંમાં નથી રહી હામ. અ૦૪
વ્હાલીવિના જે હું જીવતો રે તે તો મુવા થકીયે અધિક!
આજ મરું કાલ મરું થઇ રહ્યો રે આણું ઉમળકો તે શી રીત? અ૦૫
શૂન્ય ફીકું યે હસી ના શકું રે તો હું તુંને રમાડું શી પેર?
માટે તું જા હવે એકલો રે તુંને જેમ ફાવે તેણી મેર. અ૦૬
હું તે કરું તુંને શું હવે રે? તુંયે મુને શું કરીશ?
તુંથી રહેશે અમારું સંભારણુંરે, માટે જીવ તું, હું તો મરીશ! અ૦" ૭

---

૧. ઓ મનવા! શ્રીહરિશરણે રહેજે!
અવર ઉપાય નથી કાંઇ બીજો, કૃષ્ણ કૃષ્ણ મુખ કહે જે!—ઓ મનવા!
અકળ અવિધાની જાળમાં રે પડિયા પંડિત શૂર
જ્ઞાની વેરાગી જેગી જતિરે કાળે ચાંપી કર્યા ચકચૂર!—ઓમનવા.:—એ રાગ.

૨. દમ્પતી નષ્ટ થતાં તેના સંભારણમાં તેમનું બાલકજ રહ્યું હોય તેમ સ્નેહી-દમ્પતીનો નાશ થતાં જગતમાં રહેલા કામની કલ્પના કરીછે. જયાં લોક સ્નેહને સમજતા નથી ત્યાં કામ કોઇ પ્રસંગે પણ ચોત્રીસમા કાંડમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે સ્નેહને ઉત્પન્ન કરેછે માટે "કામથી સ્નેહનું સંભારણું" છે.

"મરીશ" એ શબ્દ શુણી ફરીને
કુટયો કપાળે કર ચેતને તે
શુણી ધબાકો બોલ્યું ચિત્તભૂત
કુદી કુદીને ધ્રુણતું અધિક." ૮

પ્રભુ જાણે એ શું હશે, સમજે નહીં જોનાર;
ચેતનના નિઃશ્વાસથી ઉરને કંઇ કંઇ થાય. ૯
ઘડી ઘડી હોલાય ને ઘડી ઘડી ધરે પ્રકાશ,
એક-કરુણ-રસ-મગ્ન પણ ધરતું નવ નવ કાય. ૧૦
અન્ધ નિશામાં એકલું ઉરભૂત એ અકળાય
મિત્ર મળ્યે એકલું થયું ઉભરાથી છલકાય. ૧૧
અનુકમ્પી તે સર્વને સમજે સઘળી વાત
એજ મિત્ર વા એ સમી દશા અનુભવનાર. ૧૨
બીજા સર્વ બધિર સમ તે તે સમજે શું જ?
સમજનારની પાસ એ હૃદયભૂત રમતું જ. ૧૩

---

૩૬. વિપન્ન સંસાર.

સખીમંડળી:—"આમ વિશ્વમાં તે શું શું થયું, શું શું હજી થશે?
રોયું રુવેછે ને રોશે રોનાર મસે મસે. ૧
રવિ તપતો ઉંચે, ફુલે ફાલે નીચે કો વનસ્પતિ,
કંઇક કરમાતી ને લ્હાય લ્હાય ઉડે તે કો વેઠતી. ૨
બ્હેન થાક્યાં તણી સન્ધ્યા ઢારતી આંખો સર્વની!
ચક્રવાકીતણી તેયે થતી દીસે વૈરિણી. ૩
નિદ્રાનો ઓછાડ હુંરાડતી વિશ્વને રાત્રિ જે,
વિરહી નેત્રનાં તે રાખે પોપચાં ઉંચાં ખેંચીને. ૪

"આશાવાયુ વિષે મહાગરુડ ને ન્હાની ઉડે ચક્લિયો:
ન્હાતો મેઘ તણાજ તોડી પટ એ, સ્રીનરશિર બેઠે ધડે
આ ચચ્ચૂ ભરતીજ; ત્હોય જડ જે નૈરાશ્ય-વિશ્વમ્ભરા,
તેમાં સર્વ સુવે, મરે, સુઇ ઉઠે, જીવે મરી વા ન વા. ૫

"નિશા અને દિન દ્વિરૂપ કાળમાં,
નિરાશ ને આશસમેત પૃથ્વીમાં,
અભેદપાટો નયને લપેટતાં
કિશોર જોડાં રતિનાંજ તે રમે." ૯

[1]૩૭. રતિસુરત.

[1]વિરહવિષ વ્યાપી ગયે ઉતરી ગયું સ્મર-વિષ,
વૈદ્યવચન જુઠું નહી-વિષથી ઉતરે વિષ! ૧
બંધ થયો સ્મર-ધૂમ કે નિર્મળ ધરતી જ્યોત
રતિ દીપવા લાગી અને રમણીય ઝળકયો શોક. ૨
શોક અતિ રમણીય બની પ્રકાશતો નિજ પોત,
જોઇ જોઇ જોનાર જન ધરે દુઃખમય મોદ. ૩
દુઃખ જોઇ એ ભૂતનું ધરે સ્નેહીજન દુઃખ,
નાહી હાથ ઉપાય તે થઇ ગયાં દીન મુખ. ૪
"ભવ્ય રતિ ધરનાર આ ઉર અમ મિત્રતણું જ !"
એ અભિમાનથી રાચતું સુન્દરીયૂથ ધાર્ણુક. ૫
પણ તે સુન્દરી-માળના તરલસમી શવરૂપ
થઇ હતી તેનું હૃદય ધરતું નવીન રૂપ. ૬
હતું સુરતમય પ્રથમ તે પથિક-હૃદયની સાથ;
રમતું તું બહુ રંગ એ ભૂત ભૂતની સાથ. ૭
પતિચેતન દૃષ્ટે પડયે થયો સુરત-લય-ભંગ,
પામી એ ઉરસ્રોત એ ભાગ વડે નવરંગ. ૮
પથિક-હૃદયને બાઝયું એ એક પાસથી ગાઢ,
બીજા હાથ થકી ભીડો પતિની સાથે બાથ. ૯
પતિ પણ પથિકહૃદય વિષે થયો હતો બહુ લીન,
ત્રણ જણનું શુભ સુરત એ બન્યું અપૂર્વ સુરીત. ૧૦

---

૧. મદનનો વિષય હવે બંધ થાય છે. માત્ર માનસિક સ્નેહના વિષયનો હવે આરંભ છે.

યુગ્મસુરત રચતો મદન, તે નથી જાણતું કોણ?
ત્રિતય-સુરત રતિએ રચ્યું જુવે-ધન્ય એ કોણ? ૧૧
રાસનામથી એ સમું રત વૃન્દાવન માંહ્ય
શ્રીપતિએ રચિયું હતું એમ કથા કહેવાય. ૧૨
અશ્રુમય સુન્દરીહૃદય પથિકઉર ભણી જોય,
લયમય પતિભણી જોઇ વળી વહી વહી ઘણું રોય. ૧૩
ઉદધિથી રસ ઘનમાં ચ્હડે, ઘનથી આવે હેઠ,
ક્ષિતિમાં પૂર બની રેલતો જાય ઉદધિમાં ઠેઠ. ૧૪
દિવ્ય સુરત એવું રચી નિર્મળ રતિની જ્યોત
પથિકહૃદયમાં રોચતી જ્યમ શશી શારદ વ્યોમ. ૧૫
દર્પણમાં દીપતું દીપે વિમળ બિમ્બ જે રીત
ઉરભૂતના અક્ષરવિષે બ્હેકી રતિ તે રીત. ૧૬
તે અક્ષર વધુ વાંચી તું જોજે, રે જોનાર,
રતિ-રવિ કેરું કિરણ કંઇ જો તુજથી જોવાય. ૧૭

---

૩૮. હૃદયદંશ.

ભૂત:—"મુજ પ્રાણપ્રિયે! લયધામ તું એ!
નથી તુજ વિના મન માનતું એ!
મુજ ચિત્ત વને રમી પોપટી, એ
મધુરું રટનારી ગઇ ઉડી એ. ૧
હૃદયે રહીને, હૃદયે ગ્રહીને
ગઇ ચાલી મુને રડતો મુકીને;
જગમાં મુજ સાથ રમી ભટકી
ગઇ એકલી, ક્રૂર! તું ક્યાં સટકી? ૨
બની આજ ગયો હું ફકીર સમો!
મટી ભોગી થયો, અલી! જોગી સમો!
જગત્યાગ તણો કીધ સામન મ્હેં!
જગ છોડી જવા કીધું છે મન મ્હેં! ૩

નીરખી તું વિનાનું સહુ જગ આ,
ફટકી મુજ જીવ ગયોજ, પ્રિયા!
ગઇ તું, પણ પ્રાણ ન દુષ્ટ ગયા,
ખટકે મન કંટક એજ સદા! ૪

ગઇ તું જ, ઝાલી નહીં રાખનાર કો
મુજ જીવને જગતમાં રહ્યું હવે;
નહીં જાય હોય મુજ જીવ એ જુદા!
જુઠ જુઠ કીધ તુજને સવાસલાં! ૫

મીંચું નેત્ર ત્યાંજ છબિ તાહરી ખડી
થઇ જાય, ને તું મુજ સ્હામી રહે ઉભી;
તુજ આંખ સાથ મળી આંખ મ્હારી ત્યાં
શરમાય જોઇ નિજ જીવ કાયમાં. ૬

થઇ ઉંઘ દુર્લભ, તથાપિ ઉંઘ તે
કદી આવતાં, નીરખું સ્વપ્નમાં તને;
નીરખું તથાપિ મ્રિયમાણ કાય આ
નીરખી શકું ન ઉંચું જોઇ તું ભણી. ૭

સ્મૃતિમાં ફરી ફરીજ લુંટતું ઘણું
સુમનોજ્ઞ ચેષ્ટિત ઘણુંક તાહરું
અસિધાર પેઠ ઉરમર્મ ભેદતું;
ન રુધિર એક નીકળેજ કેવળ. ૮

"સર્વાંગી તુજ રમ્ય તે લસિત ને ચેષ્ટા રતિવાહિની
જેની સોડ કરી સુતાં જગત આ ભાસ્યું રતિથી ભર્યું;
તે, જાતાં તુજ દેહ આજ, સ્મરણે જાગી, જગાડે ઘણા
વિકારો તુજ મૂર્તિદર્શન તણા દાતાર નિત્યે હજી." ૯

---

૩૯. ચિત્તભ્રમ.

શ્રોતામંડળ સર્વ આ શુણી બન્યું ઉત્સુક
વધુ વધુ શુણતાં વધુ વધુ શુણવા થયું આતુર. ૧

ઉરભૂત પણ તે જોઇને ઉભરાવા આતુર
કથે સ્મરી સ્મરી સ્નેહનાં ચેષ્ટિત રસભરપૂર. ૨

ભૂતઃ—"ગૂઢ વિકાર સુતો મનમાં સુર્યો આજ, અચાનક તે ચમકી
જાગીજ જાગી, વધી વધીને, સહુ અંકુશમાત્ર થકી છટકી,
વ્યાપી ક્રિયા મુજ સર્વે, મુકી ઉરયન્ત્રવિષે તુજ મન્ત્ર કંઇ,
ગંડુરતુલ્ય કરે મુજને; સખિ! ક્હે તું, શું એ? સમજું હું નહી. ૩
શૂન્ય બની મુજ ચિત્ત લખે કંઇ લેખ સમાધિવિલીન થઇ,
ત્યાં અણધારી શુણું તુજ સંસ્તુત વાણી અતિ ઉલ્લાસભરી;
ચોદિશ શોધું તુંને ચમકી, પછી ઉત્તર ધારી ઉરે ધટતો,
ઉત્તર દેઉં, મુને પડઘા વણ દે પણ ઉત્તર અન્ય ન કો." ૪

---

૪૦. સ્વરપ્રભાવ.

ભૂતઃ—[1]"અતુલ તુજ વાણીનોજ પ્રભાવ,
દીઠો ન એનો લેશ બીજે ક્યાંય!—(ટેક.)
તે દી યુદ્ધ મચી રહ્યું તું ને ખાત જ આપણે હાર. અ૦
મૂર્ચ્છિત થઇને હું તો ધવાયો સુતો હતો રણમાંહ્ય. અ૦ ૧
શૂર સુભટ મુજ જોઇ એ વકર્યા ને ધુમી લ્હડયા હદપાર. અ૦
વાદિત્ર રણનાં જોરથી રસતાં ને ગાજી રહી વીરહાક. અ૦ ૨
અથડાતાંતાં શસ્ત્ર ભડાભડ, હતો અસ્ત્રતણો સુસવાટ. અ૦
પણ તે કોથી ન જાગી શક્યો હું, ધર્યોજ ગાઢ વિરામ. અ૦ ૩
મ્હારી દશા એ શુણી શસ્ત્ર સજી તું ધાઇતી રણમાં તે વાર. અ૦
ધસી ધપી ભરજંગની વચ્ચે ધુસી તું ખેંચી તરવાર. અ૦ ૪
ઉગ્ર એ રૂપ ત્હારું જોઇ વીરોએ દીધો ડરી તુંને માર્ગ. અ૦
પણ કોઇ કાયર પુંઠે પડ્યો તેણે કીધો પુંઠેથીજ ઘાવ. અ૦ ૫

---

૧. "ક્યારકી સેજ સમાર રહી હું પોઢનકો સુખ જાય, જાય કહો બંસીધરકો પાસ—એ રાગ.

સ્નેહીની વાણીમાં પણ શક્તિ છે અને તેનું કારણ તે ઉપરનો પક્ષપાત છે. સ્નેહીનું સર્વ સારુંજ વસે છે.

રે મુજ ભાગ્યે તે ન લાગ્યો તુંને, પડી તું ભૂપર માત્ર. અ૦
પડતાં પડતાં મ્હેં ભુજ પાડી 'ઓ મુજ વ્હાલા! ઓ નાથ! અ૦ ૬
'સંભાળજે તું હવે, ફ્રાવી ત્યાંસુધી હું તો છું રમી દાવ'. અ૦
એજ અક્ષર કોણ જાણે કયાં થઇ આવી પ્હોંચ્યા મુજ કાન, અ૦ ૭
પેઠા જ કાને, ને પેઠા જ ચિત્તે, મુને જગાડી દીધ તત્કાળ. અ૦
ઉઠયો ને ધાયો ફાટી આંખે, બરાડી 'વ્હાલી, આવ્યો હું, ધીર ધાર ! અ૦ ૮
આવી ત્હારી સમીપે અરિ–અધમ હણી, હાથ સાહી તુંને મ્હેં
ઉઠાડી ને જગાડી, હૃદયશું રણમાં ચાંપી ને ધૈર્ય દીધું;
ઇચ્છા ધારી સજોડે પછી રણનિધિમાં ઘુમવા કાજ બન્ને
ધાયાં શસ્ત્રાસ્ત્ર ખેંચી અરિદળ–ઉરમાં આપણે કેવી રીતે ? ૯
"સ્મરી સ્મરી આવી મધુરી ત્હારી
અતિ બળવાળી વાણી, રડું હું. ૧૦
હજી ભણકારા અનુભવી તેના
પળપળ ચમકું. ન તુંને નીરખું." ૧૧

૪૧. ચક્ષુપ્રભાવ, તારામૈત્રક, નિર્લજ્જતા.

ભૂત:–"આંખો શી મળી! પ્રિયે! આપણી આંખો શી મળી! પ્રિયે! (ધ્રુ૦)
પ્રીત પ્રથમ ત્યારે થતી'તી આપણી,
ન્હોતી કોપે કોની રતિ કળી. આંખો૦ ૧
યુદ્ધાતુર હું જતોતો સૈન્ય લેઇ,
મત્ત માતંગ શિરે ચ્હડી. આંખો૦ ૨

---

૧. મદનવશ જોડાંની આંખમાં એક બીજાના ચિત્ત સળગાવવાની શક્તિ હોય છે તેથી ઉલટું સ્નેહવશ જોડાંની આંખોમાં એકબીજાનાં ચિત્ત ઠારવાની અને સમાધિસ્થ કરવાની શક્તિ હોય છે.

રુકિમણીના વિવાહપ્રસંગે તેના ભાઈએ એને પુછયું કે "રાજા શિશુપાલનાં "વરઘોડામાં કાલ કૃષ્ણ હતા અને તને તો મળવા પણ નથી આવ્યા, માટે તેની ત્હારાપર "પ્રીતિ નથી, તો તું પણ તેના પરની આસક્તિ છોડી દે." બ્હેને ઉત્તર દીધો : "ભાઈ, "એવો સમારંભ પ્રત્યક્ષ છતાં હું જે બારીમાં હતી ત્યાંજ કૃષ્ણનું નેત્ર હતું અને નેત્ર- "દ્વારા અમે તો કયારનાં મળી ચુકયાં છિયે !" આ આખ્યાયિકા ઉપરથી આ કાંડનો વિષય સૂચિત છે.

શૌર્યસુરાથી મદ ચ્હડચોતો સઉને,
ભારે નિશો સઉએ કીધો. આંખો૦ ૩
એક બીજાને કોઇ દેખતું ન્હોતું,
એજ મ્હેંયે હતો રંગ લીધો. આંખો૦ ૪
મત્ત કરિપર મત્ત બેઠોતો હું યે,
તાન લાગ્યું તેમાંજ રચ્યો પચ્યો. આંખો૦ ૫
લોક તણા સંઘ તણી આંખો હું પર હતી!
ઉત્સવ આતુર અન્ધ એ મચ્યો. આંખો૦ ૬
સહિયોની સાથે ચ્હડી ઉંચી અટારિયે તું,
જોતી મુને હતી લળી લળી! આંખો૦ ૭
જોતો કોને નહી તે મ્હેં જોઇ તુંને,
આંખો મ્હારી તું ભણી વળી વળી! આંખો૦ ૮
અગણિત જનોમાં મ્હેં ત્યાં જોઇ તુંનેજ એક,
જોયો ત્હેંયે એકજ તે મુને! આંખો૦ ૯
સ્નેહાલિંગન પ્હેલીવારનુંજ આપણું,
થઇ ગયું એ સાંભરે મુને! આંખો૦ ૧૦
"ન્હોતી પ્રીતિ નહોં આપણી, પરિચય ન્હોતો નહીજ,
તારામૈત્રક ત્હોય એ ભાસ્યું કંઇક નવીન. ૧૧
ધોળે દિવસે ને વળી સર્વ તણી સન્મુખ,
ઉત્સવ ને ઉત્સાહમાં ભેટ્યું ઉરશું ઉર. ૧૨
ગાતાં મંગળગીત ત્યાં નાચ્યાં ચારે નેત્ર,
કરપીડનવણુ એ થયો ઉરનો ઉરશું મેળ. ૧૩
તુજ નયને મુજમાં ભર્યો તે દિવસે ઉત્સાહ.
તેનો પ્રેર્યો હું ધુમ્યો ઘણે ઘણે સંગ્રામ. ૧૪
અભિનન્દો ત્હેં પણ ઘણા તે મુજ લોચનપાત,
અભિજ્ઞાન ઉરલગ્નનું નીરખી થઇ રળિયાત." ૧૫

૪૨. નવીન વિયોગ.

ભૂત:—"નહી સખી, તું હવે જગમાં, રહ્યું પછી શું કંઇ કરમાં?
અરે! આ જાય-આ જાય! કહ્યું નથી એટલું! ત્યાંય,- ૧
પડયો મણિ હાથથી ચાલ્યો, અગાધ સમુદ્રમાં મ્હાલ્યો!
પડયો તે તો જ્યારે દીઠો, ડુબ્યો કયાં તે ન પણ દીઠો. ૨
હતી મુજ પઞ્જરે મેના, વિલાસો શા હતા તેના!
ઉડી ઝટ વારમાં કયાં એ ગઇ નિઃસીમ આકાશે? ૩
દશે દિશે કરું દૃષ્ટિ, તપાસી ન્યાળું સહુ સૃષ્ટિ,
નહી એ કયાંય દેખાયે, ભમી પાછું નયન આવે. ૪
"હાય! હાય! પ્રિય પ્રાણ! ગઇ તું કૂહે કયાંય, સુઝે નહીં કાંઇ,
મ્હારું થયું જીવન નિર્માલ્ય, આવ! ઓ વ્હાલી! ૫
ગઇ ગઇ ગઇ તું કૂહે કયાંય ઉરસુકાન ચલાવવાવાળી?
ડગમગું, ડોલું, સામગ્રી ડુબવાતણી આજ મ્હેં માંડી. ૬
આ અજબ થાય તોફાન,
સ્હડસંચાને કંઇ ભાન
તું વણ નહીં કો દેનાર,
તે ગઇ તું સુકાની નાર! ડુબેછે નાવ, આવ! ઓ વ્હાલી!
ડગમગું, ડોલું! સામગ્રી ડુબવા તણી આજ મ્હેં માંડી." ૭
વિરહ-રજનિમાં ઉર આ અતિશય આમ મુઝાય,
તિમિરઅનુભવી ઘુવડ એ જેતું હસતું જાય. ૮
કઠોર ગિરિશિખરે ચ્હડયું શૂન્ય જગતમાં આજ,
ઘોર અનુભવ ઘુઘવી દે ઘુવડ સ્નેહને ગાળ. ૯

---

૪૩. ઘુવડ.[૧]

"વળે જગતમાં અન્ધારું ત્યાં ઉઘડે મ્હારી આંખ રે,

---

૧. ગ્રંથના હવે પછીના ભાગમાં રાત્રિસમયે સ્ફુરી આવતા કેટલાક પદાર્થોને ને કેટલાંક પ્રાણીને ભૂતની પાસે બોલી ઉઠતાં સૂચવ્યાં છે. અર્થાત્ હૃદયની પાસે જગત અનેક સંસ્કારો-

ઉંઘે જગત ત્યમ ત્યમ મુજ નેત્રો વધુ વધુ ધરે પ્રકાશ;
હરિની ઇચ્છા એ. ૧

દિને રટે ગાળો ખાઇ હોલો, દઉં ગાળ હું રાત્રે ઘોર રે,
શઠ વાયસ ચોરે કોળિયો જ, છચોક સુતાનો ચોર—
જ્ઞાની હું તિમિર તણો. ૨

'જાગું જાગું' કહેનારાપર મરણ શંખ હું ફુંકું રે;
ઉંઘશો, ઉંઘશો સર્વે હારી, જુવે ન લીલું સુકું
તિમિર મ્હારા જેવું. ૩

સુગાળવા[1]નાં નાક ઘોરતાં, ધર્મી સુતા થઇ લાંબા રે,
ઉજાગરા વેઠે પંડિત પણ ભમતા આ સ્વપ્નામાં
ઉંઘી પાકીને. ૪

દેશ તણાં 'દળદર' ફુંકનારા ધુમતા ડહાપણ ડાહ્યા રે
ભાંય પથારી તે પણ કરતા! એજ ખેલ જોવાના!
જોઇને હું ગાવું. ૫

તિમિરતણા ઉદર ને કોચી કોચ્યો જોઉં આ આવું રે!
રડવું હસવું મ્હારે ભેળું, ભેળું મ્હારે ગાતું;
સમજું જ એકલડો. ૬

દ્વારા બોલે છે. બોલનારનાં નામ તેની વાણીના આરંભ પ્હેલાં મુકેલાં છે. દરેક વાણીમાં એક અથવા અનેક અર્થનો સમાસ છે. કેટલીક વાણીમાં માત્ર એકજ દેખીતો અર્થ છે. કેટલીક વાણીમાં વાચ્યાર્થ અને વ્યંગ્યાર્થ જુદા જુદા છે. વાચ્યાર્થ એટલે દેખીતા અર્થ બોલનારનો અથવા સાંભળનારની બાહ્ય વ્યક્તિને અનુકૂળ છે; અને વ્યંગ્યાર્થમાં ગ્રંથનાયકના હૃદયને નાના પ્રકારની સૂચના કરવા પ્રસંગાનુકૂળ ઉત્પન્ન થતા સંસ્કારનું ઉદ્દીપન કરવાનો યત્ન કરેલો છે. કેટલેક ઠેકાણે આ ઉપરાંત ધ્વનિતાર્થ માલમ પડશે. ધ્વનિતાર્થ ઘણુંખરુ ગ્રંથના પ્રસંગસાથે સુસંબદ્ધ નથી, અને કેટલાક કાંડમાં તો કેવળ અસંબદ્ધ છે.

આ કાંડમાં વાચ્યાર્થઃ—ઘુવડ રોતા અને ભડકારૂપ ભૂતને ધમકાવે છે ને ગાળ દેછે. વ્યંગ્યાર્થઃ સંસારના અવળા પક્ષનો જ્ઞાની વિરહજન્ય શોકનો તિરસ્કાર કરે છે. વાચ્યાર્થ અને વ્યંગ્યાર્થ વચ્ચે અત્રે તેમજ બીજે પ્રસંગે ઘણુંખરુ શ્લેષાદિદ્વારા ઉપમાદિ સંબંધ માલમ પડશે. સંસ્કૃતમાં વ્યંગ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ એવા બે ભેદ છે, પરંતુ તે ભેદ સૂક્ષ્મ હોવાનેલીધે અત્રે પ્રાસંગિક ટીકામાં લક્ષ્યાર્થનો "વ્યંગ્યાર્થ" શબ્દમાં સમાસ કરવો સર્વને વધારે અનુકૂળ પડશે એવુ ધાર્યું છે.

૧. જેને સુંઘવાની શક્તિ સૂક્ષ્મ અને સારગ્રાહી હોય તે 'સુગાળવા'; આ જગતમાં 'ત્યાજ્ય' અને 'હેય' શું શું છે તેનાં સૂક્ષ્મ ધોરણ વ્યવહારમાં રાખનાર: 'સુગાળવા' એને મળતો અર્થ કંઇક "Fastidious" શબ્દમાં છે.

માનવી માનવીપણું મુકે ને બને ભૂત ને ભડકા રે!
રહ્યું અસ્થિ ત્યાંથી પણ ભડકા તિમિર ભેદી નીકળતા!
જગના એ રસ્તા. ૭

મુકી તન્ત્રી છાતીપર વેશ્યા ઉંઘી ગઇ આ માયા રે
હોય વગાડ્યું ગાયું તેના શુણું હજી આ ભણકારા
રણકારા જેવા. ૮

જગત ઘોરતું; ઘોરો, ધારો; જાગું હું એકલડો રે,
ઘોરેછે એ પણ હજી જાગે એનો શરીરસકંચો—
એ કાંઇ ના ઉંઘે. ૯

ઉંઘતાં જાગે, ઉંઘે જાગતાં, માયાનાં શઠ બાળ રે!
બળી જતાં પણ જીવે મડદાં, ઠગાય એમજ કાળ;
સાક્ષી હું તેનો. ૧૦

ભૂત રોતું આ તે પણ, જો જો, હસશે એક ઘડીમાં રે;
કહેછે કંઇ ને કંઇ કંઇ કરશે, સોને ત્રાંબાં મ્હડિયાં,
હું ન ઠગાવાનો. ૧૧

શાનું તિમિર? શાનું અજવાળું? લોહ ઝરે અંગાર રે,
અંગારાના થાય કોયલા! ફટ તુજને, રોનાર,
એવા આ જગમાં!" ૧૨

તિરસ્કારભરી વાણી વદતું જોઇ ન શકતું દિનને
શુણી ઘુવડને, અંધકારમાં સ્વપ્ન થાય મનુને;
દિવસતણું રૂપાંતર દિવસનું ઉપમાન પણ બનતું
ઉત્સ્વપ્નાયન અંધ ઘુવડની કીકીમાંહી પ્રતિફળતું. ૧૩

૪૪. ઉત્સ્વપ્નાયન.[1]

"જનઉર ભાન ધરે તે ખોટું, ખોટી સર્વ પ્રતિભા;[2]
ભમો સઉ જન સ્વપ્ન વિષે ને ભાસે કોયલા હીરા! ૧

---

૧. પ્રથમ ત્રણ કડિયોનો રાગઃ—'સરવરતીરે કોકિલ બોલે, વનમાં બોલે મોરા'
પછીની કડિયો 'ઈન્દ્રસભા'ના જેવા રાગની છે.
ઉત્સ્વપ્નાયન=નિદ્રાસમયે અંતઃસ્વપ્ન થતું હોય ત્યારે માણસ બ્હારથી લવે, ચાલે, વગેરે કરે તે. ૨. પ્રતિભાન, સ્ફુરતું ભાન.

નયન ઉઘાડું ધરે તે ખોટું ! ખોટું નયનનું તેજ !
ભમે ચરણ મસ્તિક[1]–વાયુના પ્રેર્યાં, બુદ્‌બુદ[2] જેમ. ૨
મસ્તિકમાં હરિ–ઇચ્છાએ કંઇ ઉઠતા ઊર્મિવિકારો
ઝૉલોરમાં રવિકિરણગુંથેલા જેવા રંગવિલાસો. ૩
"એ હીરા ને એ બુદ્‌બુદ ને વિકાર ને વિલાસ
ઉંઘતા માનવ નિત્ય ધરે ને મનમાં ધરતા માદ. ૪
સ્વપ્નજાળ જાગૃત-સૃષ્ટિની પુંઠે કરે અનુસાર,
મીંચાય નયનો હોય રઝળતાં કિરણ પોપચાંમાંહ્ય. ૫
અવનવી સૃષ્ટિ સંસરતી કંઇ સ્વપ્નનયનની પાસ,
અદૃશ્ય દિવસે આગિયા તે ઝળકે તિમિરની માંહ્ય. ૬
દિવસે યુદ્ધ મચાવ્યાં ને ઘડી ચ્હડી બેઠો જઇ પાટ,
રજનિસમે તે રોવા બેઠો કરુણ મચાવી ઠાઠ. ૭
ચમકતી ચપલા રાખી કાખમાં ઘન ગાજે ધનરાય
નભાભોગમાં પ્રસરી જાતો ધરી આડંબર ગાઢ, ૮
તેમ દિવસે શૂરસ્નેહિયે, બની દુપટ મસ્તાન,
કર વ્હાલીનો સાહી, જંગમાં મારી મહાવીરહાક. ૯
તે હાકલ રચનારો રાજા એજ રાણીને કાજ
રજનિસમે ઝુરતો અહુણાં તે સ્વપ્ન મચ્યું ભરસાજ. ૧૦
ઓ સંસારી! ઓ શાણા! ઓ સંન્યાસી ! પંડિત!
ક્ષુદ્ર તમારું બળ એ સ્વપ્ના પાસ દીસે ખરચીત! ૧૧
જોતી તમને તથાપિ જોતી નહીજ આની આંખ,
ધરે તેજ અતિ હોય આંસુભરી પડીજ એમાં ઝાંખ. ૧૨
જગાડવા શ્રમ થશે તમારો વ્યર્થ વિરહીની પાસ,
ઢંઢોળોછો વ્યર્થ, એહને ચ્હડયો નિશો છે ગાઢ! ૧૩
"રતિવટતરુકેરી કંઇક ડાળો ગુંથાતાં[3]
બની રહ્યું શિર આને છત્ર ચંદ્રાનુકારી;
ન પવન, ન ઉડુ ને, ના જ પર્જન્યવારિ[4]

---

૧. મગજ. ૨. પરપોટા.
૩–૪. "Nor sun nor moon nor wind nor rain
Can pierce its interwoven bowers"–*Shelley*: એઉપરથી સૂચિત.

કદી પણ પદ પામે મુકવા એનો માંહી. ૧૪
બની રહ્યું ઘન એવું કુંજ આ રમ્ય તેમાં
ઉર શિશુસમું સુતું ભોગવે સ્વપ્ન બારે. ૧૫
"એ તરુપર્ણોમાં કંઇ કંઇ પડી રહી જ સુન્દર જાળી,
મન્દ ફુંકતો ત્યાં પવનલહરો બહુકુસુમવાસનાવાળી. ૧૬
ઉડુ-મયૂખ[1] પગ નીખી શાખામૃગસમ તેમાં હીંચે,
શીકર મધુર પર્જન્યતણા વળી ઉંઘ શીતળ ત્યાં સિંચે. ૧૭
એ સઉથી ઉરસ્વપ્ન વાધતાં વધુ વધુ મનહર થાતાં
જોઇ જોઇ, વાયુ ઉડુ વૃષ્ટિ ઘણું ઘણું અટવાતાં. ૧૮
નહો કુંજે પેસાયે કોથી, નહી સ્વપ્ન તોડાયે,
સમજાવ્યું સમજે નહો ઉરશિશુ, જગાડિયું નવ જાગે. ૧૯
નવ જાગતું, ધરતું નવ શાન્તિ, ઉંઘતું પણ ભમતું એ,
ભમતું, લવતું, કંઇ કંઇ કરતું; સ્વપ્ન નહી શમતું એ. ૨૦
"પોતેજ સ્વપ્ન ધરી, સર્વ ભૂતો ભમોછો;
સ્વપ્નેજ ચિત્ર જગનાં સઉ ચીતરો છો;
ધારેજ સ્વપ્ન રતિનું ભૂત, તેય સ્વપ્ને
નીહાળો શીદ ઝઘડો કરતાં નકામો?" ૨૧
રજનિ તણાં સત્વો ચારે દિશ ભમતાં ને ગણુગણતાં;
દિવસ રજનિ સ્વપ્નોને વેશે કંઇક કાનમાં ભણતાં;
દિવસ રજનિ ને સ્વપ્ન તણી સહચરી શ્રવણ દૃગ ભરતી,
ભરતી પણ જીવથી નહો જીવતી જોઇ ભૂતદૃગ રડતી: ૨૨

૪૫. અનુશય.[2]

ભૂત—" ગયું વાસર,[3] રજનિ આવી રે
ઉભય એમ કંઇક વીત્યાં !

૧. તારાના કિરણ. ૨. થયેલાની "પાછળ સુઇ રહે તે" : અનુશયનો સાધારણ અર્થ પશ્ચાતાપ એટલો પસ્તાવો છે. 'પશ્ચાતાપ' 'પાછળથી તપવું'; અત્રે આ શબ્દોનો અવયવાર્થજ અર્થ છે. ૩. દિવસ.

પ્રિય ગઇ તે આવી ન પાછી રે
ઝરણુ દુઃખનાંજ વહ્યાં! ગયું. ૧
રડી રડી ગ્રહી વ્યાધિ રે
ઉરે નહીં આધિ શમી;
કૃશાનું[1] કોપ્યો રે
એણે તને અંકે કરી! ગયું. ૨
ચિતા લઇ ચાલી રે
ભડભડ ત્હોય ચિત્ત બળે!
કઠણુ છે જાતે રે
પુરુષ તે તે જ સહે—
રડે ઉર ફાટે રે નયન નહીં બિન્દુ ઝરે!!" ૩
વાસરરજનિતરંગથી છલકાતો સંસાર,[2]
નીચેથી તેને ઉરે પ્હોચે નદી-ઝંકાર. ૪
અંધકારની પાંખપર પર્વતપર્વ અનેક
ચ્હડી, ગયો ઝંકાર જ્યાં રસની ચાલે રેલ. ૫

---

૪૬. નદી.[3]

"મુજ વ્હેવું થાય ઘડીં ધીર,
મુજ વ્હેવું ઘડી વણુ ધીર
મુજ રહેવું ઘડી નવ સ્થિર,
મુજ વહે નીર ગંભીર ઘસડતું તીર તિમિરમાં ગાજે,
મદભર્યો અન્ધ સંસાર શુણે નહીં ત્હોય નીર છલકાયે. ૧

---

૧. અગ્નિ. ૨. દિવસ અને રાત્રિરૂપ તરંગોથી છલકાતો અંતઃકરણુ (ઉરભૂત) રૂપ સંસાર તેના પ્રવાહના વેગઉપર નદીના ઝંકારની અસર થાય છે.

૩. વાચ્યાર્થઃ નદી કહેછે—મ્હારો પ્રવાહ નિરંકુશ છે અને સમુદ્રસાથેનો મ્હારો સંગમ સર્વદશામાં અપ્રતિહત છે, અર્થાત્ હે ભૂત! ત્હારે પણ તેમ હો.

વ્યંગ્યાર્થઃ સ્વચ્છન્દ અને ઉદ્રેકવાળી રસિકતાનો લક્ષ્યસ્થાન ભણી જતો પ્રવાહ સર્વદશામાં અપ્રતિહત હોય છે.

વનમાં જ્યમ કોકિલમાળ
ઘડીં જોતામાં વહીં જાય,
પડીં ન પડીં નજર ચલીં જાય
ઝીણું ઝરતી કૂજિતગાન,
અનુસરતીં માળ પુઠ માળ:
ત્યમ બન્ધુર લહરીહાર
વહીં જતી મુજ એકાન્ત,
વનમધ્ય ભરતીં ઝંકાર;
પણ તિમિરોદરમાં સર્વ થાય એ, કોઇ શુણે ન, ન દેખે,
વધીં જતો હોય ઉર-છાક! અહો મુજ છાક! અચળ તું રહેજે! ૨
વહીં જતીં હું તિમિરનીમાંહીં ઉદધિ છે જ્યાંહીં લેતી ત્યાં ભેટો!
સમદૃષ્ટિ રહે દિનનિશામાંહીં જ્યાં વહી રહે રતિલ્હેરો! ૩
દિન અને અહો દિનનાથ!
શું કામ તેજ-અમ્બાર,
ઘડીં થાય ન જો ઉર-લાસ?
સ્વર્ગંગા! તુજ ભંડાર
નિજ આભોગે ભરી રાખ!
પણ તિમિરે સંગમસ્થાને
મુજ જેવીં ગર્જના થાયે,
ઉર-ઊર્મિ સુરત રચાય,
કો શકે ન પામી પાર,
એ રમતગમતના ઢંગ હ્રદયના સંગ પરિચિત કોને? ૪
નભ કે શુચિ આવો માસ!
નીર ભરાવ ને સુકાવ!
સઉ કાળ હોય રહીં એક, ઉરે પ્રિયને જ ગાઢ હું બાઝું. ૫
મર હોય વિજન એ સ્થાન,
મર હોય નગર પડયું પાસ,
મર મુકી સર્વ મર્યાદ
રહે જોઇ સૂર્ય શશીં તાર,

મર જડે જ શય્યા કાજ
મૃદુ વાલુ કે પાષાણ,
મર હોય શૈત્ય કે તાપ,
મર શોક્ય ઉભી રહે પાસ,
મર હોય ગમે તે કાળ:
ઉરસુરત નિરંતર ત્હોય મચી રહ્યું સદા,'સદા મચ્યોં રહેશે,
ઉર ઉદધિતણે અવકાશ જડ્યો મુજ ઉર ને જ જડ્યોં રહેશે!"
પવનપર ચ્હડી આ શબ્દઝંકાર ચાલે;
સતનરસનોં સ્નેહી ઉરમાં છોળ વાગે;
ભૂત-તરુ કરમાયો દીસતો આજ લીલો;
વિરહ-મધુવનોએ પુષ્પનો ભાર ઝીલ્યો. ૭
ભૂતકાળ લીલો થયો તે તરૂઉપર ભૂત
ઝુલાવતું ને સુંઘતું વિરહે ખીલવ્યાં ફુલ. ૮

---

૪૭. શોકસ્વીકાર.

ભૂત—"સખિ! તુજ વિરહે નવાઇ કંઇ
અનુભવોં રહું મન મુઝાઇ અંહી! ૧
તુજ સંગતિમાં સુખકર જે
હતું, આજે થયું દુખકર તે. ૨
હસી હસી અભિનન્દ્યું તુજ સાથ
નીરખોં સઉ તે તે રડું આજ. ૩
શૂન્ય સઉ ભાસે સંસાર,
મન મ્હારૂં બહુ થાય વિરાગ. ૪
તેમાં સ્વપ્ન વિષે તું મળે
તે જ સમે મન મ્હારૂં હસે. ૫
રોઉં રોઉં એમ ઘડી ઘડી થાય,
મનના ઉભરા મનમાં માય. ૬
હસે લોક ને રોઉં હું,
ઉદાસીન બનોં જોઉં ન તું! ૭

મરે જાત સઉ કોય અચીત,
નાશવતી અન્તે બધી પ્રીત: ૮
કાંઇ અજાણ્યું મ્હારું ન તે,
સમજ્યાં આપણુ બન્ને તે. ૯
પણુ આ વિરહ નહી સ્હેવાય,
આવું આવું ના જ ખમાય. ૧૦
કેમ મરી વ્હાલી મુજ જાય ?
એવી એવી શંકા થાય. ૧૧
તું મરી ! એ આવે વિચાર,
ત્યાં નવ રોવું ઝાલી રખાય. ૧૨
તુજ પુઠે રોવું દિન રાત,
ઝુરી ઝુરી ગાળવી નિજ જાત : ૧૩
તે કરતું ગણું છું મુજ ધર્મ-
સ્નેહી પ્રાણીનો સાચો મર્મ. ૧૪
“ મ્હારા નેત્ર! અહોનિશ રોજે રે પ્રાણપ્યારી સ્મરી !
ત્હારું તેજ બધું ખોઇ દેજે રે નીરનિધિ ઝરી. (ધ્રુવ) ૧૫
વ્હાલી તે ત્હારા ગોચરથી ગઇ નાશી
થઇ ગઇ અદૃશ્ય પ્રવાસી રે ! પ્રાણ૦ ૧૬
કથા ને કીર્તિ તે જ રહ્યાંછે શેષ એનાં !
પૂજું પૂજું છું પદ તેનાં રે. પ્રાણ૦ ૧૭
નથી નથી નથી હૃદય એનું હવે !
હવે માટે તું રુવે રુવે રે ! ” પ્રાણ૦ ૧૮
ગારુડીનું શુણી ગાન વાઘદ્વાર પવને મ્હડયું,
પવનાશન[1] કરી દર-ત્યાગ ડોલે સન્મુખ આવીને; ૧૯
તેમ શુણી આ શોક તિમિરવાંસળીમાં ભર્યો
ભૂત-ઉર-વાસી નાર ભુવનવિષે પડઘા ભરે : ૨૦

---

૧. સર્પ.

૪૮. પ્રતિધ્વનિ[૧].

" હુંયે એકલડી! છુટી બેલરડી! વ્હાલમ! હું તું એમાં કો કોને જુવે? (ધ્રુવ).

મુકી તુંને ગઇ, શક્તિ રહેવા ન રહી;
  વ્હાલા, એમ વિશ્વંભર ઇચ્છતો! હુંયે. ૧
આખી રાત રમી ઝઝુમી ને ઘુમી,
  મેઘ! ગર્જી ત્હારાપર તડિત હું! હુંયે. ૨
આવી ક્યાંથી હતી? રહી ક્યાંજ જતી?
  ઘન! એકલો રહ્યો તર્ક શા કરે? હુંયે. ૩
ગાજ, ગાજ, રસ! વર્ષ, વર્ષ, મસ!
  હજી ધરતી ધરે ઉકળાટને. હુંયે. ૪
વિશ્વ અનન્ત આ, એમાં શોધીશ ક્યાં?
  સંતાકુકડીના દિન વહી ગયા! હુંયે. ૫
હુંયે વિશ્વવિષે, તુંયે વિશ્વવિષે,
  બીજો એ વિના સંબંધ શો હવે? હુંયે. ૬
રુડા મ્હોર તણી રસીલી હું ઘણી,
  આંબા! હતી ને ડાળે ઘડી બેઠી'તી; હુંયે. ૭
ભાર પ્રિય ગણી, ફુલી કૂજ્યું સુણી,
  નાચ્યો વસન્તસમીરની તું લ્હેરમાં; હુંયે. ૮
નાંખી કાળે ત્યાં જાળ, હવે મળવાની આશ
  ત્હારી મ્હારી વિભુના આ ઉરમાં. હુંયે. ૯
રુડા પુષ્પના વાસ! પુષ્પ કરમાતાં આજ
  શોભા ગઇ હું તો તુંયે આવજે; હુંયે. ૧૦
આંખો ઠારીછે મ્હેંય, ઘ્રાણ સંતોષ્યું ત્હેંય,
  સાલે વિરહ તો ચાલ મ્હારી સાથ તું. હુંયે. ૧૧

---

૧. નાયકની પ્રિયા બાહ્ય જગતમાં કોઈ સ્થળે અશરીર રૂપે ઉભી હોય ને પ્રિયહૃદયની શોકસીમાની અનુકંપાએ બોલાવી બોલતી હોય તેવો આ કાંડમાં હૃદયભૂત પોતાની વાસનાનો પ્રતિધ્વનિ સુણે છે. મૃત્યુ પછી જીવનો કેવી રીતે ઐહિક જગતસાથે સંબંધ રહે છે તેવિષે આ કાંડમાં પ્રશ્નોત્તર છે.

કીધાં કરાયાં કર્મ, બાકી હરિનો મર્મ
  જાણે એજ! અધીન એને આપણે. હુંયે. ૧૨
ફુલ ફુલાય તો! ઉચું, ફુલ! તું જો,
  તોડે પવનઝપાટો તો પડ ખરી; હુંયે. ૧૩
રહેવા જવાના સઉ મિથ્યા ગર્વ, પિયુ!
  ગર્વ સત્ય, ગણાય સર્વ એક જો. હુંયે. ૧૪
જુદાં આપણુ, હોય ભેગાં-સાચું જો જોય;
  તોડે કોણુ જ યોગ સાચા સ્નેહનો? હુંયે. ૧૫
વિધિ તે શું કરે? વિશ્વ એક ગણે
  સ્નેહી વૈરાગ્ય, બાઝી વિભુ ઉરને. હુંયે. ૧૬
ગમે ત્યાં તું રહી, અટવી જુદી ન લહી,
  સિંહ! ચરની! અટવી ધરા તાહરી! હુંયે. ૧૭
સૂર્ય દૃશ્ય ન, હોય,-મુખ મીંચાય, હોય,-
  પદ્મ તરતું સલિલમાં, ન ડુબતું." હુંયે. ૧૮

---

૪૯. પ્રતિબિમ્બદર્શન.

પ્રતિધ્વનિને ધ્વનિ ગણી, ગણી ગોચર પ્રિયનાર
થઇ ઘડીભર, ભૂત મોહના ભડકા કરતું જાય:— ૧

ભૂત—" ચંદ્ર તણે કિરણે જળમાં પડી જોયું હૃદય સરિતાનું!
"નાચ્યું પછી રસમાં રસવાહિની કેરું બની મન માન્યું!
"એ રસવાહિની ક્યાં તું ગઇ?
"ક્ષાર યમામ્બુધિમાં શું ભળી?
"ગુપ્તગંગસમી વા શું થઇ?
"ઉર અહી શશી-બિમ્બ, વિલાસિનિ! રમ્ય રમાડી તરંગ, પછી
"કેઇ અપારપ્રદર્શક ભૂમિ તળે લીન છેક તું આમ થઇ?" ચંદ્ર૦. ૨

---

૫૦. સ્વપ્નમાધુર્ય.

ભૂત તણા ભડકા તણો થાતાં નવીન પ્રકાશ,
ચેતન સખીમંડળી ધરે સ્વપ્નભાન સમું ભાન; ૧

નીરખી હતી દમ્પતીતણી રતિ જાગૃતમાં જેમ,
ભાસ્યું–પડધાશું રતિ કરતું હોય ભૂત–તેમ. ૨
જોતું એ રતિસ્વપ્નને સખીમંડળ મલકાય;
જાગૃતને અવગણી હવે સ્વપ્નતણાં ગીત ગાય:— ૩

સખીમંડળી–[1] "જગ જુઠું રે! સ્વપ્ન ખરું આવું!
"વ્હાલી વિના તે જગમાં શું સાચું? જગ૦ ૧
"રહેતી–વ્હાલી છતાં–ભરચક રાચી,
"વ્હાલી વણ તે કોડી શાની સાચી? જગ૦ ૨
"લ્હેર પવનતણી! ત્હારો પ્રેર્યો
"ઘેરી વ્યોમઘુમટ રસધર લેતો. જગ૦ ૩
"લ્હેર પવનતણી! તુજ ઇચ્છાએ
"રસ રેડ્યા કંઇક ધન–વ્હાલાએ. જગ૦ ૪
"લ્હેર પવન તણી! તુજ સ્પર્શ થકી
"ધરી માસ મધુએ[2] નિજ કુસુમકળી. જગ૦ ૫
"લ્હેર મીઠી! શરીર કર ફરતામાં
"ત્હારો, મદન જાગ્યો મધુમહીનામાં. જગ૦ ૬
"એવી વ્હાલીને ઢાંકી જગ જુઠાએ!
"કીધાં શરીર અફળ પરસેવાએ![3] જગ૦ ૭
"તેવે સમે રસિક રસધર[4] ગાજે,
"છાનો રમે ઉંચે લહરી સાથે. જગ૦ ૮
"લ્હેર દેખાય નહી, ત્હોયે બાથે
"આવા ધનને એ નાજુકડી ઘાલે. જગ૦ ૯
"આવા રમણીય સ્વપ્ન–સરે ડુબી
"રમરે કોણ જગત ઢુંગ–ધંતુરી?" જગ૦ ૧૦

---

૧. વ્રજ વ્હાલું રે વૈકુંઠ નથી જાવું—એ રાગ. ૨. વસન્તે. ૩. 'પરિસ્વેદ': "પરિતઃ" ચારે પાસથી થતો તે પરસેવો; પ્રિયારૂપી લહરીનું શરીર પંચભૂતમાં લીન થઇ ગયું—પંચભૂતના જગતમાં મળી અદૃશ્ય થઇ ગયું; એ લહરીવિનાના જગત વચ્ચે ઉભેલા શરીરને ચોપાસથી પરસેવો થાય—લહરીનો ભોગ ન થતાં ચારેપાસથી શોકપરિસ્વેદ આણે ળાવે. ૪. રસનો અર્થ પાણી પણ થાયછે તેથી રસધર એટલે મેઘ પણ ખરો. અત્ર તેમજ બીજે ઘણે પ્રસંગે આ શબ્દ તેના આ તેમજ સામાન્ય એમ ઉભય અર્થમાં મુકયો છે.

૫૧. અન્યોક્તિ; સ્વપ્નભોગ.

ગાતાગાતામાં બની સ્વપ્નયોગમાં લીન
સખીમંડળી થઇ ગઇ સખીવિરહથી દીન. ૧
અદૃશ્ય રહીં કોયલસમી હોય ગાઇ રહીં આજ
ભૂતપ્રિયા, ત્યમ ઉંચું ઉંચું જોતો સખીસમાજ. ૨
સતારના નિઃશેષ સઉ તારવિષે ઝટ નાદ
ઉઠી રહે, ત્યમ ઉર-ગીત ગાતો સખીસમાજઃ— ૩

સખીમંડળી.—

[1]"નીલ લીલમ સમાં લાલ ગાલે બેઠાં તમે જે તણે રે,
એવા રૂડા આંબલિયાની ડાળ મુકીને, કોયલ, કયાં ગયાં રે. ? ૧
ઉંચે સોહે પ્રભાતના રંગ રાતા રાતા આભમાં રે,
તેવા નાચે નીચે આના મ્હોર! મુકીને૦ ૨
ફાલ્યો ફાલ્યો આંબલિયો આ કાલ વસન્તસમીરમાં રે,
સુનો હોય તમો વિના આજ. મુકીને૦ ૩
કાળા કાળા ભેદી જાડા મેઘ, કિરણ શશીલેખાનાં રે
ઠારે આંખ, ન લેખા જણાય!!— મુકીને૦ ૪
ભેદી તિમિરતણાં પડ એમ ઉંડાં ગાણાં તમ તણાં રે
શુણે કાન, તમો ન દેખાવ! મુકીને૦ ૫
ન્હાની ન્હાની હોંસે ભરી નાર કરે વ્રત તમ તણાં રે
તમદર્શનવણ અપવાસો! મુકીને૦ ૬
ઝરમર ઝરમર વરસે મેહ, ભીંજે અમ જાતડી રે,
એમ ટાંપી રહ્યાં તમકાજ. મુકીને૦ ૭
શશીરેખાની સુંવાળી જાત નદીના તરંગમાં રે .
ઉંચી નીચી ન્હાની મ્હોટી થાય, મુકીને૦ ૮

---

[1]"આવા રૂડા આંબલિયાની ડાળ મુકીને કોયલ કયાં ગયાંરે" એટલી ટુક બાળકિઓને ગાવાના એક ગીતને આરંભેછે.

વાચ્યાર્થ: હે કોયલ! તમે તો દેખાતાં નથી ને માત્ર તમારું ગાન શુણાય છેઃ આ આંબો, આ સરોવર, ઈત્યાદિ તમારાં પરિચિત સ્થાન મુકી આજ આમ કયાં તિરોહિત રહ્યાં છો? આ માત્ર અન્યોક્તિ છે.

વ્યંગ્યાર્થ: હે સખિ! તમારાં વાકય (પ્રતિધ્વનિરૂપ) સંભળાય છે ને તમારા પતિ, તમારી અમજેવી સહિયો, વગેરેને મુકી આમ કયાં તિરોહિત રહ્યાં છો?

નૈક લહરીમાં નૈક જ થાય, પરપોટાના ઉરમાં રે
એસી વ્હેતી વ્હેતી સરી જાય:— મુકીને૦ ૯
તેમ આજ ઘણાં અમઉર તેમાં ગાન તમ તણું રે
એક લપસે બની શતકાય! મુકીને૦ ૧૦
ઉંચી નીચી ઘણી વીચિમાળ ઉપર બાણસમ સરી રે
જોતાજોતામાં શફરી જાય, મુકીને૦ ૧૧
તેમ તિમિરતરંગની માળઉપર ગાન તમ તણું રે
લીસું લીસું આજે સરી જાય! મુકીને૦ ૧૨
શ્યામ વ્યોમે લાંબા ઇન્દ્રચાપસમો તમ ગાનનો રે
લીસો લસરકો તિમિરમાં થાય! મુકીને૦ ૧૩
પડે તિમિર–સરે પ્રતિબિમ્બરેખા ગાનદીપની રે,
નાચી નચવતી એ અમચિત્ત. મુકીને૦ ૧૪
અર્ધનિદ્રાસમે પ્રિયસ્પર્શસમું કૂજ્યું તમતણું રે
ચમકાવે અમારાં ચિત્ત! મુકીને૦ ૧૫
ભરનિદ્રાસમે પ્રિયસ્પર્શસમું કૂજ્યું તમતણું રે
અમઉરમાં ભરે સુખસ્વપ્ન! મુકીને૦ ૧૬
કાળે પોતે કસુમ્બલ ભાત, તેવું આ કાળા વિશ્વમાં રે
રુડું રુડું કોમળ તમ ગાન. મુકીને૦ ૧૭
શાલિક્ષેત્રતટે મૃગનાર સમાં રુડી પાળમાં રે
લાગો તે આ સરોવરની પાળ —મુકીને૦ ૧૮
રુડે ચાંદલે રમ્ય કલંક, તેવાં તમે સર–ઉરે રે
ચંચૂ ભરતાં ભાસો તે કાસાર —મુકીને૦ ૧૯
વાગે વ્હાલાંના ભણકાર, કૂજો એવું કાનમાં રે,
ઉંચું આંખ જુવે તો રહી જાવ. મુકીને૦ ૨૦
તમને આવી છે આવી પાંખ, આંબલિયો અપંગ છે રે,
ઉભો ઉભો ફુલે ને કરમાય! મુકીને૦ ૨૧
કળી કસુમતણી! તમ-વાસ આવે આ તિમિરમાં રે,
કુંળી પાંખડીઓ ન દેખાય. મુકીને૦ ૨૨

તેજ તારા તણું દેખાય ઝીણું ઉંચું આભમાં રે,
    તારો જોવાય ના, ન ઝલાય! મુકીને૦ ૨૩
તેવું ગાન તુમારું શુણાય ઉંડું ઉંડાણુમાં રે,
    તમો દેખાવ ના, ન ઝલાવ!" મુકીને૦ ૨૪
    'કોયલ ક્યાં બોલી હશે? જતી રહી ક્યાં આજ?'
    તે જોવા ઉંચું નીરખતો આતુર સખીસમાજ. ૨૫
    નિષ્ફળ તેનાં નયનને અંધકાર કરી દે,
    ત્હોય શરીર ભીનાં કરી ઝાકળ ઉત્તર દે:— ૨૬

---

૫૨. ઝાકળ.

[૧]"મૂળ ન મુજ દેખાતું, ત્હોયે જન્મ અચિન્ત્યો પામું રે!
  ક્યાંથી પડું તે જગ નવ જાણે, પડ્યું જ એમ જણાઉં રે. મૂ૦ ૧
  પડું ન ઘનથી, નહી આકાશથી, અદ્ધર જન્મ હું પામું રે!
  હસ્તી–કળશસમ સુભગ કમળદળ ઉપર હું તો રેડાતું રે. મૂ૦ ૨
  ગુપ્ત પવનના અધરશીકરસમ જુઇજાઇપર છંટાઉં રે!
  જગના લોચન તરુપલ્લવપર હર્ષ–અશ્રુ સમું આવું રે. મૂ૦ ૩
  સઉ આ આવું આવું રમું તે વિજન સ્થળે ને રાતે રે;
  સાક્ષિસમક્ષ નહી રસભોગ નિરર્ગળ નિર્ભર જામે રે. મૂ૦ ૪
  દઇ દેખા પરિચિત બનતા રસભોગ નીરસ રસિયાને રે!
  ક્ષણુક્ષણુમાં નવ નવ ન બને તો રસિકનું મન ના માને રે!
      મન રસિયું રસિકનું ન માને રે! મૂ૦ ૫

---

૧. કાંડ ૫૧ માંના પ્રશ્નનો આ કાંડમાં પ્રત્યુત્તર છે.

વાચ્યાર્થ: પૃથ્વીપરના કમળદળ જેવા સુભગ પદાર્થ આશપાશના અદૃશ્ય પવનમાંથી ઝાકળનો સંયોગ પામે છે. તે સંયોગ કેવો? અચિન્ત્યો, ગુપ્ત, રસભરેલો, ક્ષણક્ષણમાં નવો નવો થતો (ઝાકળ દરેક પળે નવું નવું થયાં કરે છે માટે), અને સંયુક્ત પદાર્થને સહસા દ્રવથી ભરનાર.

વ્યંગ્યાર્થ: સુભગ રસિક અભિલાષ આશપાશની અદૃશ્ય સૃષ્ટિમાંથી સંપૂર્તિ પામેછે— જેમ પ્રતિધ્વનિરૂપ સંપૂર્તિથી હૃદયભુતનો અભિલાષ પળવાર પૂર્ણ થવા પામ્યો.

અદૃશ્ય સૃષ્ટિમાંથી આવી સાકાર થનાર પર્યેષકજ્ઞાનની સ્ફુરણા, ધર્મવાસનાનો ઉદય, અને કવિત્વના તરંગ,—એ વિષય પણ આ કાંડમાં ધ્વનિત છે, અર્થાત્ એ વિષય પણ આ કાંડમાં લક્ષ્યાર્થ થઇ શકે એમ છે.

નવ નવ રસ ન અધરપુટ પૂરે તો ન રસિક મન માને રે!
સતતરસદ નવનવરસ રસભર અધર થકી જ મન માને રે!—
મન મોહનોં મોહન માને રે! મૂ૦ ૬
સહસા સ્પર્શિત અધરથોં ચમકી પ્રિય-મોહનીનું મન માને રે!
સહસા રોમાંચ થકી ચમકી પ્રિય-મોહનીનું મન માને રે! મૂ૦ ૭
સહસા સ્વર રમ્ય થકી ચમકી પ્રિય-મોહનનું મન માને રે!
સહસા શુણ્યો મોહન સાદ પિયુ-મુખનો મન મોહનો રાચે રે! મૂ૦ ૮
સહસા પિકકંઠભરી રજનિ મનમોદભરી ઘણું ગાજે રે!
સહસા પિકકંઠ થકી મધુમાં પિકબન્ધુ સુરંગથોં રાજે રે! મૂ૦ ૯
સહસા મુજને ગ્રહી અંક દ્રવે વનમાત્રનો મોહન માયા રે!!
સહસા અશરીર પ્રિયાસ્વરથી પ્રિયમર્મ સુતેલ જ જાગ્યા રે!!!” મૂ૦ ૧૦
[1]નિશાપુષ્પથી જામોં જતાં રસ[2] આતુર સઉ ઉર થાય
તેને વધુ ચમકાવે વૃષ્ટિ પડતી તિમિરની માંહ્ય. ૧૧
જગનો રસ સાકાર થયો આ અન્ધકારમાં ભાસે,
સ્વર્ગંગાથી ઉતર્યો દીસતો, કાળા મેઘ પ્રકાશે! ૧૨
મહાકવિની કવિતા પેઠે જગ આખામાં પડતી,
પાત્રપ્રમાણે રસ લ્હાતી, ધરતી-ઉરમાં સંચરતી, ૧૩
જડચેતનમાં અપૂર્વ કંઇ કંઇ રમ્ય વિકારો ભરતી,—
તે રસવૃષ્ટિ ભૂતઉરમાં અંતર્ પ્હોચી કવતી. ૧૪

---

૫૩. વૃષ્ટિ.[3]

“રસ રસ રસ કરી દીધું જ જગત પલકમાંહી!
શીત શીત શીત કરી જ ગાત્ર ઉંઘને વધારી! રસ૦ ૧

---

૧. નિશાપુષ્પ એટલે ઝાકળ. આ પછીની લીટિયોમાં વૃષ્ટિનું વર્ણન છે.

૨. રસ એટલે જળ, અને રસદ એટલે મેઘ. રસ એટલે काव्यं रसात्मकं प्राहुः તે પ્રમાણસિદ્ધ રસ અને રસદ એટલે કવિ અથવા કવિના હૃદયમાં રસ ભરનાર સૃષ્ટિલીલા.

૩. આ કાંડમાં વ્યંગ્યાર્થ બે છે. (૧.) કોઇ મહાકવિની કવિતા હૃદયભૂત ઉપર વરસે છે. (૨.) હૃદયભૂત કોઈ કવિનું જ હૃદય ગણી તેની કવિત્વશક્તિ ઉશ્કેરતી સૃષ્ટિલીલામાં રહેલો રસ તે હૃદયપર વરસે છે.

રસદ ઘનઉરેથી ઉતરી ઉતરી હું કવિતા
ઝાપટે પડુંછું. ત્યાંજ દ્રવતી ધરતી ધીરા. રસ૦ ૨
મેઘ-ધેનુ દોહી આજ સંસૃતિદુહિતાએ;
વછુટી શત સહસ્ર ધાર અમૃતની જગપાત્રે! રસ૦ ૩
લ્હેર લીલા પ્રભુગૃહે થઇ રહી તમમાંયે,
ફુલ, ફુલ, ઉર-ફુલ! તુંને ફુલવું રજનિમાંયે. રસ૦ ૪
પડું પડું ઉંચ અભ્રઉરથી, સરું જ ધરતીઉરે,
રસ રસ થતી ધરતી એવી લીલું વપુ ધરી ઝુરે. રસ૦ ૫
છુટી છુટી ઘનનારી કેરી જળમય હું જ વેણી!
કચભાર છોડી એજ દીધો નગઉર પર વેરી! રસ૦ ૬
કદી હું રમતી રમતી ઉતરું આડી ધીમી ધીમી ને
નિસરણિ મુજ સમીર થાય, મુકું પડતું વળી પડીને. રસ૦ ૭
ટપક ટપક પડતી બોલું મીઠડું ઝીણું હું,
ધડ ધડ વળી દોડી પડું, ખડ ખડ જ હસું હું. રસ૦ ૮
કુસુમવૃષ્ટિ સમી જ દેહ–કદી વળી સરું–ધારી,
ઉભી ઉભી પડું કો દી જેમ ઝરતી ઘણીક ઝારી. રસ૦ ૯
કદી સરતી ન દેખાઉં, ત્હોય પડુંજ નીચી આવી;
યમસમી પડું એમ પણ હું પડું જીવને જ લાવી. રસ૦ ૧૦
જગત આ સમય ઉંઘતું, ત્હોય ગતિ મ્હારી
પરખશે, પ્રભાતની જ નવલ છબિ નીહાળી. રસ૦ ૧૧
રસ રસ રસ કરી જ દીધું જગત આમ મ્હેં તો!
રડતું હોય, ત્હોય રસથી ઓગળ્યુંજ એ તો! રસ૦ ૧૨
રસ રસ રસ ઉરમાં જનો તણે હું પ્રેરું;
રસ ચેપી ભરું સૃષ્ટિમાં, તો રસ જ દ્રવે મેરુ. રસ૦ ૧૩
મુજ પ્રભાવ એમ વિષમસકળજગતઉરે
લલિત ચલિત રસની લહરી ફુંકી ફુંકી ખુલે. રસ૦ ૧૪
રસસમીર ફુંકું, ત્યાંજ કંઇક હ્રદય કમ્પે;
કંઇક હ્રદય કેરી વળી જુની ઝાળ જમ્પે. રસ૦ ૧૫

નાચું તરુને પાંદડે ને ઉડું વાશું બાઝી;
ઘનથી નીચો ત્રુટું જ, જ્યાં રહે તડિત ગાજી. રસ૦ ૧૬
પૃથ્વીમાં ને વ્યોમમાં ને અન્તરાળભાગે
રસથી એમ ઝુકું, ત્યાંજ ચમકી જગત જાગે. રસ૦ ૧૭
દૂર પડ્યા જીવ! સ્મરની, સ્મરની સાથી ત્હારો!
આજ કેમ એકલો તું, રસિક! આમ ન્યારો? રસ૦ ૧૮
એકલો તો એકલો તું રસનું લ્હાણું લ્હાને!
રસિક સૃષ્ટિ મધ્ય ઉભો, રસમય ગીત ગાને! રસ૦ ૧૯
ગાની! ગાની! હૃદય-બંસરીનું ફુંક વાજું,
વાજું એ વગાડ, તાલ દઇ દઇ હું ગાજું. રસ૦ ૨૦
રુદિતરાગ ગાની આજ, જગત કંઇક સુણે;
સુણી સુણી બોધ પામી દ્રવી દ્રવીજ ઘુણે. રસ૦ ૨૧
તોડ ઉર-વજ્રને જ, ફોડ ઉર પોલાં!
ખાઇ ખાઇ તુજ ટકોર, ખાય કોઇક ઝોલાં. રસ૦ ૨૨
વર્ષ, વર્ષ, રસિક! વર્ષ, વર્ષ રસ રૂપાળા!
તડ તડ પડી, જોની, મુજ શરપટ તણી ધારા!" રસ૦ ૨૩
 વૃષ્ટિતણા રસથી ચમકારા સકળ અંગમાં થાતા!
 ઉર-મોરલીમાં રુદિતરાગ ઉપરાઉપરી ઉભરાતા!
 રસસંસારવિષે તરનારી સહચરી રસભરી નાઠી
 તેની પુઠે દોડતું ઉરભૂત કહી 'પ્રિયે! પ્રિયે! ક્યાં ચાલી?' ૨૪

---

૫૪. સ્નેહસંસારનું દર્શન.

ભૂત:—"દ્રવ્યાં કરજે સ્મરીને–મન!–મોહની ત્હારી! ટેક.
 દુઃખઊર્મિ કોપી કુદતા'તા,
 ઉરશોકવાયુ ફુંકતા'તા,
 દિશ છાઇ મેઘ રટતા'તા—
 નિરાશાકારી! સ્મરી૦ ૧
 ભવસાગર એમ ઉછળતો,
 રતિનાવે ત્યાં હું તરતો–

તુજ ભુજ ભુજમાં ભરતો–
પ્રિયે! વિહારી. સ્મરી૦ ૨

નભ ઉપર, નીચે પાણી,
ત્રીજી નાવ રતિની ચાલી,
ત્યાં બેહું ઉરશું ઉર બાઝી
દશા વિસારી. સ્મરી૦ ૩

નહીં જગત કોઇને સુઝે,
દુખીં ઉર ઉર પર ઝુઝે,
રતિ એકલી આનન્દ દુઝે
ચમત્કૃતિ ધારી. સ્મરી૦ ૪

નભ અભ્રસેનનું છાયું
ઘનછિદ્રથકી જ દેખાયું,
ત્યાં વિશાખજોડું બાઝયું
પરસ્પર સાથે. સ્મરી૦ ૫

તુજ સખ્યવસન્તે ફુલી,
સુખ-દુઃખ ઋતુયુગ ભુલી,
રસપવને ર્‌હેતો ઝુલી!
ભુલી તું શાથી? સ્મરી૦ ૬

તું ભુલે ભલે તે, વ્હાલી!
મને ભલે મુકે તું વિસારીઃ—
પણ થનાર નથી હું ત્હારી
પડે ઉર-ઘાતી. સ્મરી૦ ૭

તુજ સ્નેહથી નથી હું ધરાયો,
નથી દુખકાયર બની નાઠો,
તુજ પાછળ હું નથી થાકયો
હજી રોવાથી. સ્મરી૦ ૮

સુખદુઃખભુલાવણ એ તો
તુજ મોહની નથી હવે તો;

મન! થા તું વિરક્ત ગમે તો!
રોઇ રોઇ મરી,
નહીં તો સ્મરીં મોહનીં ત્હારી,-
બળ્યાં કરજે!!" સ્મરી० ૯

દુઃખતિમિરમાં ધૈર્યતણો કણ ચળકીં રહે ક્ષણ આમ,
શોકસરોવર નીચે સેર રસકૂપથીં ઝરતી જાય,
તે સઉના અનુવાદ[1] સમી કંઇ પાસ ઉડતી પાંખ
પ્રભાકીટની ચમકતીં ચળકતીં સ્ફુરે તિમિરની માંહ્ય!
ગાન ઝીણું કીટ કરે શું? ૧૦

૫૫. પ્રભાકીટ.[2]

[3] "મુને તે તેજ દઇ આમ એકલડો નાંખ્યો! દેવા!
મુને તે તેજ દઇ ક્ષુદ્ર-અરણ્યે-રાખ્યો! દેવા! ૧

હું તે સતેજ જ આમ અપરના તેજે દેવા!
તેજહીન ઝટ થઇ જાતો ત્હેં સરજ્યે! દેવા! ૨

તેજહીન નિજ તેજહીનતા રોતા, દેવા!
સતેજ મુજ સમ સતેજતા નિજ રોતા. દેવા! ૩

સુખીં કંઇ આવા રોતા રોવે સુખિયા, દેવા!
દુખીં કંઇ હું સમ સતેજ તેજથીં દુખિયા. દેવા! ૪

બાઝી પ્રિયાને સુખસમયે જે સુખિયો, દેવા!
વિરહીં નિરાશ જ તિમિરમાંય એ સુખિયો. દેવા! ૫

રોયે સુખ લે તો એ લેજો સુખથી! દેવા!
ઉર આહુતિ લે મળીં ત્હેં રચિયા મખ[4]થી!" દેવા! ૬

૧. અનુવાદઃ એક વાજાની પાછળ વગાડવાનું બીજું વાજું. ૨. પ્રભાકીટ=આગિયો કીડો. ૩. પ્રાપ્ય પદાર્થ પાસે હોવા છતાં તેમાંથી પણ અસંતોષનું કારણ શોધી દુઃખી થનાર લોક જગતમાં હોયછે; તેમજ હેય પદાર્થમાંથી સંતોષ માની સુખી થનાર પણ હોય છે; તો આત્મવિભૂતિ જેવી હોય તેથી આનંદ પામવો એ સુખસ્થાન છે—એ આ કાંડનો સાર છે. ૪. મખ=યજ્ઞ.

શાંત ઝીણો સ્વર પ્રભાકીટનો ચમકી રહ્યો નથી પૂરો,
જોઇ જોઇ નિજ પ્રભા રહ્યો છે હજી આનંદ અધુરો,
ત્યાં જ ઢાંકી એ સ્વરને દેતી, દેતી પ્રભાને ઢાંકી,
ઘન કાળાને ખેંચતી ગાજતી વીજળી ચમકવા લાગી. ૭

---

૫૬. વીજળી.

[1] " મેઘ! તું તો ચાલ્ય અદ્ધર, આવની મ્હારી પાસ,
અંધકારની માંહ્ય આજે નિર્ભુવનનો[2] અવકાશ. મેઘ. ૧
ઉંઘતી, જોની, ધરા આ હોડી[3] સાડી શ્યામ!
જોઇ લીધું મ્હેં ઉઘાડી–ઉંઘતી એ ગાઢ! મેઘ. ૨
ગાજતો વારિનિધિ[4] ખુણે પડ્યો કો પાસ,
જોઇ મુને, ચમકી ઉરે, વ્યર્થ એ પપળાય. મેઘ. ૩
ગાન મુજ ઉતારતો નિજ ઉરને ઉંડાણ
કંપતો કામાર્ત્ત વાયુ[5] એકલો એકાન્ત. મેઘ. ૪
કામ એવા કામીના પૂરું હું બહુ બહુ વાર;
આજ તો તુજ સાથ રમવા[6] ઉર મુજ અકળાય. મેઘ. ૫

---

૧ વ્યંગ્યાર્થ: યમતિમિરના પડદા તળે ત્હારી પત્ની ઢંકાઇ રહેલી છે–કાંઈ નાશ પામી નથી; મૃત્યુનો પડદો ફાડી તેની પાછળનાં સત્વ પળવાર દેખાડનાર જગદ્વ્યાપિ શ્મશાન-પ્રબોધરૂપ શોકનાશક પ્રકાશ તે હું છું; મ્હારા પ્રકાશથી એ તિમિરોદર પળવાર પ્રકાશી રહેતાં ત્હેં ત્હારી પ્રિયાને દીઠી; એટલું ત્હારું હિત કર્યા છતાં તું મ્હારી મહત્તા સ્વીકારી મને વળગતો નથી અને ત્હારી પ્રિયાના વિચારનો ત્યાગ કરતો નથી; સર્વથા વિરહીના ઉપર મ્હારા પ્રકાશનું પણ બળ ચાલતું નથી. ઉલટો તું તો પ્રિયાને અમર માની તેમાંજ નિમગ્ન થાય છે. ધ્વનિતાર્થ: પત્નીવ્રત પુરુષને લલચાવનારી સ્ત્રી આરંભમાં ધ્વનિત વિષય છે. ૨. સુરત. ૩. ' હોડી ' એ શબ્દલેખન નૌકાને અર્થે છે. (વસ્ત્ર) ' ઓઢવું ' એવો શબ્દોચ્ચાર નથી. " ઓહોળવું " એમ લખવાની રીતિ નર્મદાશંકરે એક પ્રસંગે સૂચવી હતી. તે છેક અકારણ ન હતી. પરંતુ સ્વર-વ્યંજનસંયુક્તિનો તેને બાધ હતો. " હુ " એ અક્ષરમાં આ બાધ નથી. ૪. " વારિનિધિ " નું વ્યંગ્ય ઉપમેય જ્ઞાની પુરુષો છે. ૫. " વાયુ " નું વ્યંગ્ય ઉપમેય કવિયો છે. ૬. જ્ઞાની પુરુષો લોકૈષણાથી દૂર રહી પ્રબોધનો અનુભવ શોધે છે અને તેમજ કવિયો એ અનુભવનું ગાન હૃદયમાં ઉતારેછે; ત્હારા જેવામાં એ અનુભવને પ્રસંગ ઉત્પન્ન કરેછે.

પૃથ્વીથી જન્મેલ ! હું આકાશપુત્રી આજ
ગોરી કાળા કાજ તલસું ! મ્હોટું ત્હારું ભાગ્ય. મેઘ. ૬

ઇન્દ્રધનુની મિત્રતા કરી, નદી સરખી નાર .
સાથ ધારાકરથી આખો દિન કીધ વિલાસ. મેઘ. ૭

પૃથ્વીપર રેલાવી ત્હેં નદી નિજ રસથી કાલ,
લીલી કીધ લીલોતરી આ અવનિને આવાસ; મેઘ. ૮

નાશના આભાસ સમ આ સ્ફુરતો અંધાર,
વ્હેતી પણ નદી ના દીસે, યમ ઢાંકતો તુજ આંખ. મેઘ. ૯

એ જ આંખ ઉઘાડતી ચમકાર કરી પળવાર,
એ જ નદીની કાયને ઉઘાડતી તુજ પાસ, મેઘ. ૧૦

સ્વપ્ન સમી ચપળા હું તે જાગૃતની સાચી જાત
કંપાવતી તુજ આંખમાં, હંફાવી કાળી રાત ! મેઘ. ૧૧

" કૃતિ આવી આવી કરી કરી મથું હું રીઝવવા,
દશે દિશે દોડું, તિમિર સળગાવી મુકું વળી,
તને સ્પર્શી સ્પર્શી ચમક ચપળાની દઇ દઇ,
ધરાપર્યંકે હું શયન કરું સંજ્ઞા દઇ તને. ૧૨

તથાપિ મુને તું, ઘન, તજી જવા આતુર થયો !
સરિતા સંતાતી ઉપર પડવા તત્પર બન્યો !
સ્ત્રીબુદ્ધિ કીધી મ્હેં ! યમતિમિર ચીરી વિરહીની
સમીપે, ના ત્હારું–નહીં જ હિત મ્હારું–કંઇ કીધું." ૧૩

ચમકી રહ્યું તિમિરોદર ! ક્ષણમાં કંઇ કંઇ જોયું નયને !
[1]મધ્યરાત્રિયે મધ્ય દિવસસમું પ્રકટી રહ્યું સઉ ભુવને !
તે ચમકાર થતાં વીજળીના પ્રતિધ્વનિ જગ કરતું;
દશે દિશ ગર્જન મચી રહ્યું ને બધિર શ્રવણને કરતું ! ૧૪

---

૧. "શ્મશાનપ્રબોધથી જાગેલી કલ્પનાનો પ્રકાશ ઐહિક પદાર્થોપર પણ પડેછે, અને પારલૌકિક જ્ઞાન પામવા જતી બુદ્ધિ આગળ સંસારનું અદ્‌ભુત રૂપ ખડું થાયછે."

૫૭ ગર્જના.[1]

"ઘોર ઘોર ઘન-ઘોર ગર્જતી,
ત્રાસ ત્રાસ સઉપાસ વર્ષતી,
વ્યોમ મધ્ય-ધરતી તળે વળી--
વારિનિધિઉર-હું વસી રહી. ૧

ઘોર ઘોર ઘન મેઘ ગર્જતો
રાત્રિ દિનસમયે રચી રહ્યો;
અંધકારનિધિ માનવીશિરે
દિનરાત જગ ઘેરી એ ફરે. ૨

સર્વતઃ ક્ષિતિજ પૂરી તેજથી,
દૃષ્ટિઘાત કરી, શીઘ્ર રેલતી,
તોડી દેતી છત વજ્રવ્યોમની,
વીજળીય જયદર્પ ગર્જતી. ૩

(કલાપક ૪–૭) વ્યર્થ વૃક્ષવન તોડી નાંખતો,
બાથ માંહીં ગુરુ ગિરિ ઘાલતો,
લાત મારી જળનાથને ઉરે,
ઝાલી વારિદ ઉછાળવા કરે, ૪

પેંસતો વનઘટા ગુફા વિષે,
બેસતો ગિરિ-તરુ-તણે શિરે,
પૃથ્વીકાયપર કુદતો બધે,
અટ્ટહાસ્ય કરતો પદે પદે, ૫

---

૧. વ્યંગ્યાર્થ:–સંસાર હજાર મુખે માનવીના હૃદય આગળ નિત્ય ગર્જનાઓ મચાવી મુકે છે અને તે ગર્જનાઓ નાનાવિધ પ્રવૃત્તિઓની સાધક થાય છે; જેમ કે, દુઃખદ્વારા સુખ-સાધક વિપત્તિ (શ્લોક. ૨); ક્ષણિક અને ચપળ વીજળી જેવી સર્વને અંધ કરતી સંપત્તિ (શ્લોક. ૩); તોફાની પવન જેવો માનવીના મનનો—પોતાનો કે પારકો—વિકારરાશિ (શ્લોક. ૪–૭); દ્રવ્ય, અધિકાર, દેશ આદિનો લોભ (શ્લોક ૮–૯); સ્વાર્થે પરપીડન ન ગણનાર ઉદરેષણા (શ્લોક ૧૦); ઇત્યાદિ. આ સર્વ ગર્જના માનવીની પ્રેરિત અથવા પ્રેરક થઈ ક્ષણિક શ્મશાન-પ્રબોધાદિને ક્ષણવારમાં નષ્ટ કરી નાંખેછે.

ધ્વનિતાર્થ: દયાહીન રાજા અથવા અધિકારી વર્ગ, પરદેશ જીતનાર જુલમી રાજા, સૃષ્ટિ ઉપર દુઃખ વરસાવનાર અપૌરુષ શક્તિ, ઇત્યાદિ વિષય આ કાંડમાં ધ્વનિત છે.

ફુંકમાંહીં ગભરાટ ફુંકતો,
માનવી ઉપર રોષ ધારતો,
પૃથ્વીમાંહીં–જળમાંહીં–ભાગતો
મન્દિરો, તરણિયો ડુબાડતો, ૬
દુઃખદાન ગણતો પરાક્રમ
ગર્જી ગર્જી ઘણુંયે પ્રભંજન[1]
દૈત્યબાળસમ વારણાવનો
ખેલતો વિધિતણો લડાવિયો. ૭
(યુગ્મકલાપક) ફોડીં ફોડીં પડ પૃથ્વીનાં સઉ,
તોડીં તોડીં ગિરિખંડને ઘણું,
વામીં વામીં ઉર-અગ્નિ વ્યોમમાં,
રેડીં રેડીં રસ ઉષ્ણ પૃથ્વીમાં, ૮
ના સમાઇ નિજ દેશમાં, રચી
નાશ નિજ-પર દેશનો, ધરી
જેષ્ણુભૂપઉપમાન,[2] ગાજતો
જ્વાળમુખ જગને ગજાવતો. ૯
જાતવેદ જઠરે વસી રહ્યો
તૃપ્તિ તેનીં કરતાં વનેચરો
હિંસ્રધર્મ ધરતાં જ ગાજતાં
દેશ જીતીં જીતનારના સમાં. ૧૦

" પૃથ્વીં વિષે ને વ્યોમ વિષે આ કંઇ કંઇ ઉરનીં પ્રેરી
મચી રહી નિશદિન ગર્જના કરી સૃષ્ટિ બધીં બ્હેરી;
ઓ ઉર! ઓ ઉર! આ હું તેને કેમ નહી તું શુણે?
નહીં તું શુણે, નહીં પ્રેરે મુને! બાયલું આવું શું ધુણે?" ૧૧

"ન ગર્જના વિશ્વનીં બ્હીવરાવે!
ન ગર્જના વિશ્વ વિષે તું માંડે!
ન બ્હીતું–ના ગર્જતું, ભૂત, તે તું
વિયોગની ધૂન મચાવીં રહેતું!!" ૧૨

૧. પવન. ૨. ચ્હડાઈ કરી આવી જીતનાર રાજા જેવા.

૫૮. નિરાશ વિરહ.

ભૂત:—"રાણી માની મનની! આજે રે
વિરહ ત્હારો કંઇક આ કારમો લાગે,
ધીરજ બધી નાસે રે. ૧

વિયોગ ત્હારો મ્હેલાંયે વેઠયો રે,
ન્હોતો ત્યારે શોકસળો આવો પેઠો,
સાંભરે છે તે તો રે. ૨

થતોતો ત્યારે શીતાંશુ ઉન્હો રે,
એને તાપે લાગતો મુજને લુણો,
જતીં ન મ્હારી રાતો રે. ૩

દિવસ મ્હારા કેમે કર્યા ન જાતા રે,
બેસારી નિજ પાંખે આશાને વાયુ વાતા
વધાવ્યા મ્હેં ઝાઝા રે. ૪

સખિ! ત્હારો વિરહ આજે એથી જુદોરે!
નિરાશાથી પડી ગયો છું હું જુડો,
લાગેછે ભવ લુખો રે! ૫

વહી જતો કાળ ન સુઝે રે,
દિવસ છે કે રાત તે ઉર ન પુછે—
અનિશ એ તો રુવે રે. ૬

સુરજ સોમ તેજવિનાના રે
બેયે મુને લાગેછે મ્હારા રોવામાં—
આંસુથી છવાયા રે! ૭

પ્રિયા! એવું કૌતુક આજે રે
અનુભવું અદ્દભુત, તે ન ર્‍હેવાયે!—
તુંને ન એ છાજે રે. ૮

"તે દી વ્હાલી! મ્હેં નહીં લોકો ગણકાર્યાં;
મ્હોટાં મ્હોટાં દુઃખ નીહાળી હસીં ક્‌હાડ્યાં;

રોતો રોતો જોઉં જગતને નહીં આજે:
દૃષ્ટિસીમા તો નયનોદકમય ભાસે.” ૯
દિવસ ન જોતી–રાત ન જોતી–આંખ ઉંચું જ્યાં જુવે,
નભગંગા નીચે સરી જાતાં આંસુ ઘડીભર લ્હુવે !
દિવસરાત્રિવનું સૂર્યસોમવનું દિશાકાળવિનાનું
ખળભળવા માંડે શિર તેજ-સલિલ [1]નભગંગામાંનું. ૧૦

---

૫૯. આકાશગંગા[1].

“ વ્યોમ ઉજ્વળ તેજ ધરે આ ! અન્ધ રાત્રે હુંમાં એ જગાવ્યું. (ધ્રુવ)
તિમિરનિધિને શિર રહું હું તેજ તણો પુલ વાંકો,
એ પુલપર પડીને ઈશ જોતો મીંચાઇ જગતની આંખો. વ્યોમ૦ ૧
એ ઝુલતા પુલ ઉપર ચલંતા કંઇક પ્રવાસી તારા
બહુ બહુ ઉંચે રહીને જોતા તિમિરતણા વારાફેરા. વ્યોમ૦ ૨
ધન્ય ધન્ય જે–એવી નિશામાં જાગી, જોઇ પ્રભા મ્હારી,
નિશા સમે દિન દેખી,–ઠારવે નયન, ધૃતિ ઘણી ધારી. વ્યોમ૦ ૩
જગતી ! જગત[2] તુજ જેવાં જગત બહુ તિમિરપ્રભાને હિંદોળે
હીંચંતાં મુજ અમ્બારે જોઇ જોઇ, ઉર તું પ્રમોદમાં રોળે.” વ્યોમ૦ ૪
[2]નભગંગામાં ચાંચ ભરી ભરી લોચનપક્ષી દોડે,
ઉરગંગામાં આવી નીરાંતે સરે સલિલની જોડે;
ઉરગંગામાં પ્રતિબિમ્બિત નભગંગા જોઇ મન માને:
ઉરગંગા આગળ નભગંગા વીસરાતી ક્ષણ માંહે. ૫

---

૧. વ્યંગ્યાર્થ: સંસારના મસ્તકઉપર નિત્યકાળ વસતા પણ વિપત્તિઆદિ અંધકારસમયેજ દૃષ્ટિયે પડતા આકાશગંગાજેવા અને અનંત તેજના ભરેલા ધર્મપ્રકાશપર સંસારની ગર્જનાઓ ન શુણનારાની દૃષ્ટિ પડેછે. ૨. અત્યંત ગતિમાન.

૨. ધર્મપ્રકાશથી ચમકેલો તર્ક વિરહમયી હૃદયવૃત્તિપર તે પ્રકાશના કિરણ નાંખે છે. તે પ્રકાશભરેલા તર્કનો અને વિરહવૃત્તિનો સંયોગ થાયછે, આ સંયોગસમયે પ્રકાશ પામતા હૃદયમાં ધર્મપ્રકાશનું પ્રતિફળ જોઇ તેના ઉપભોગથી ધર્મસ્થ તર્કનો વેગ શાંત થાયછે, અને તર્ક શાંત થતાં અંતે ધર્મપ્રકાશ તિરોહિત થાયછે—“લય” પામેછે.

૬૦. હૃદયલય.[1]

ભૃત:—"નથી ભુલાતી ભુલાતી, નથી ભુલાતી, પ્રિય ન ભુલાતી !
મનભર છબિ ઈપગુણુની નથી ભુલાતી ! (ધ્રુવ).
દીપ-વાટે જ્યોતપ્રકાશ,
રવિ ઉપર વન્હિ-અમ્બાર,
ગ્રહમંડળમાં રવિતેજ,
મુજ ચિત્ત વિષે ત્યમ એ જ ! નથી૦ ૧
નદીજળમાં, વ્યોમાભોગ,
ઘનગણુના જોગવિજોગ,
રવિકરગણુના અમ્બાર,
નભચરગણુના ઉત્સાહ:—
પ્રતિલહર રહે ને રમે; તેમ સરી જતે વિકારી ઉરે-
મુજ ઉરે પ્રિયા નભ—સમી વ્યાપી નભ ઉભી
હૃદયમય સ્ફુરે !" નથી. ૨
હૃદયપ્રિયામાં લીન થઇ ગઇ નભ-ગંગા પળમાંહે,
ઇન્દ્રધનુની કમાન રવિની પ્રભાવિષે જ્યમ થાયે;
મુકુર સર્વનું જનનયને પ્રતિબિમ્બછળે સરી જાતું
હૃદયખડકપર જીવમાન નભઉદધિસલિલ પથરાતું. ૩

---

૬૧. આકાશ.[2]

"હું વિશ્વમંડળમાં વસું ને વિશ્વ વસતું મુજમાં !
વિભુના પ્રભુને એમ અનુકરું, વિભુ થઇ વસુ વિભુમાં. ૧
અણુમાં વસું, વિભુમાં વસું, વિભુ-ઉર જેવું વ્યોમ હું !
અણુને ધરું, વિભુને ધરું, વિભુ ઉર જેવું વ્યોમ હું.

---

૧. ઉરગંગામાં નભગંગાનો આભાસ કેમ ટકવા પામતો નથી તેનાં કારણ.

૨. વાચ્યાર્થ: હું આકાશ વિભુ છું; પંચત્વ પામેલાં મહાભૂત મ્હારામાં લીન અથવા સંયુક્ત થઇ ગયાં છે; કંઈ નષ્ટ થયાં નથી; હે "અનન્ત આત્મા !" દિશાદિ મર્યાદાથી તું અવચ્છિન્ન નથી, તું કશાથી વિયોગ પામે એમ નથી; માત્ર ત્હારી દૃષ્ટિને ક્ષણિક આવરણ થયું છે, તે પણ અંતે છુટવા વખત આવશે. (પછીને પાને આ ટીકાનું અનુસંધાન છે.)

દૂરથી બિન્દુસમાં દેખાય જે મનુનેત્રને,
પણ નિકટથી ન મપાય વીતતાં જુગ જેના ક્ષેત્રને, ૩
અગણિત એવા સૂર્ય સરખા ઉદરમાં ગર્ભો ધરું,
પણ હોય માનવ-નેત્ર જેવા ગર્ભને પણ પોષું હું. ૪
પોષું હું એવા નેત્રને, પોષું હું એવા શ્રોત્રને,
સમ દૃષ્ટિ મ્હારી સર્વનાં સરખાં ગણેછે ગોત્રને. ૫
દુ:ખિયારી પૃથ્વી આખી તેતણા ઉર ઉપરે
હસ્તસ્થળી સમ ફેરવું ધન; ચુમ્બું વળી નગચિબુકને. ૬
ઉંચું નીચું એ ભેદ ગર્ભે વસતી દૃષ્ટિ ભાળતી
વિભુસૃષ્ટિમાં એ બ્હાર આવી ભેદ ભુલી મ્હાલતી. ૭
મનુમન્દિરે મુકું છાપરાં, રુવે હસે જન જોઇ તે,
કંઇ ગરુડ તેને ભેદીને મોભે ચ્હડી ઉભા રહે. ૮
તે વીર રાચે ન્યાળીને આ અમળ મુજ અનન્તતા,
મુજ જેવું ઉર કરી કરી ફુલે ફુલે જગ જીતતા. ૯
ધુમસ સમા ધૂમકેતુ છાય ઘડીક તેની દૃષ્ટિને,
ઉડી જાય પણ તે ઘડીકમાં ને જુવે એ મુજ સૃષ્ટિને. ૧૦
દેખાય નહીં પણ દોરી લેખા રાખી જગના પન્થની !
ખેંચાતી ખેંચતી ત્યાંજ ચાલતી ગુરુ લઘુ ગ્રહમંડળી. ૧૧

વ્યંગ્યાર્થ: સકર્મ દેખાતું પણ તત્વત: નિષ્કર્મ અનન્ત વિભુ સત્વ ઉપાધિથી આવરણ પામેલા હૃદયમાં સ્ફુરેછે અને માયાની મર્યાદા દેખાડી તેની બ્હારના પ્રદેશને દૃષ્ટિગોચર કરેછે. જેમકે,

सर्वत:पाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वत: श्रुतिमल्लोके **सर्वमावृत्य तिष्ठति** ॥
सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥
बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥

भगवद्गीता अध्याय १३.

વણુ આદિ ને વણુ અન્ત, વણુ આકાર ને વણુ માપ હું !–
દેખે જનો જે ગોળ તે નિજ બિમ્બ[1] જેની બાપ હું. ૧૨
સ્થિર એક ને જગ સંચરે તે માંહીં જે તે એક[2] હું,
સ્થિર ભાસતું સ્થિર કે સરે તે કોણ મુજ વણુ જાણતું ? ૧૩
સ્થિર સત્વ હું સમ કેટલાં સ્થિર બાઝીને વળગી રહે ?
એ નાટ્ય કેરા સૂત્રધાર તણા પ્રપંચો ક્યાં વહે ? ૧૪
નર ! આંખ ત્હારી ઠારી હુંપર જોની સત્ય જ આવું જે !
જોનાર એ આ આંખ તુજમાં આંસુ ક્યાંથી જ આવ્યું જે ? ૧૫
ઉર મ્હોટ ! વિશ્વની કીધ ચિન્તા, એ સમાયું તુજમાં,
શરમાય રોતાં નહીં શું તે જે રહ્યું એવા સાથમાં ? ૧૬
મુજ બન્ધુ ! ઓ વિભુ ઉર ! ઘડીમાં આમ વપુ સંકોચતાં
તું શીખીયું ક્યારેજ ? ભુલ્યું ભાન તું શું શોધતાં ? ૧૭
નથી નાશ કોઇ પામિયું, નથી જોડ કો વિછુટી પડી,
ઘનરાજિ ઓગળી ત્હોય ધરતી–ઉરમાં સરીને વહી. ૧૮
આ વાગતીતી વાંસળી, સ્વર રમ્ય રૂડા સાંભળ્યા,
સ્વર સંભળાય ન ત્હોય એ આકાશ હું તેમાં ભળ્યા. ૧૯
દેખે ન તું ત્હોયે રમે તુજ સાથ વાયુ–વલ્લરી,
કમ્પે જ ઝાઝું તે સમે દેખે તું એની ઝલ્લરી. ૨૦
નથી તે નવું થાશે નહી, છે તે નથી ના થઇ જશે,
તાપે તપ્યું જળ બાષ્પ બનશે, નષ્ટ પણુ તે ના થશે ! ૨૧

---

૧ "The finite form can neither be laid hold of, nor is it anything of itself real, but merely an apprehension, a framework which the human imagination forms *by its own limits*, as the foot measures itself on the snow." *The Friend*, by *Coleridge*.

૨. જેમ કે બીજી રીતે બોલતાં.

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥

भगवद्गीता अध्याय १३.

"રે ઉઠ, રોવું તજી દે, જીવ, તું અનન્ત!
જો, આ અનન્ત મુજ કોતર છે ગભીર;
તે મધ્ય વ્યાપી સુતી પાસ જ પ્રિય ત્હારી
જોતી તુંને, નજર તું પણ નાંખ ત્હારી. ૨૨
રુવે હસે નયન સીમવતાં જ, ભાઇ!
ભેદાય ના વિકૃતિથી ઉર જે અનન્ત.
આ છાય દૃષ્ટિસીમને બહુરંગી મેઘો,
તેથી છવાય નહીં મ્હારી અગાધ ગૂહા. ૨૩
મન્વન્તરોથી વય ના જ મપાય મ્હારું,
થાકી મરે શરીર માપતી મ્હારું સંખ્યા,
આભોગ વ્યાપી મુજ તે તું રહે પુરાણ,
તેને શું રોવું હસવું? વદ, બન્ધુ આત્મન્! ૨૪
ઢંકાયું ઢાંકણું[1] પયોદ-સમું જ કો આ,
તે ફુટશે યમસમીર તણે ધસારે;
તે ફુટતાં નીરખશે વિભૂતિ તું મ્હારી,
તે ફુટતાં નીરખશે વિભૂતિ તું ત્હારી; ૨૫
એ ઢાંકણું નથી જ છિદ્રવિનાનું કાંઇ,
છિદ્રો થકી જ તુજ મુજ તું ભાન ધારે!
દેખાય અભ્રની ઘટાતણી ચાળણીથી
કો કો સમે મુજ અનન્ત વિભૂતિ-અંશ. ૨૬
[2]એ ઢાંકણા થકી જ પોષણ ત્હારુ, ગર્ભ!
થાશે; તું તેથી તુજ મુજ વિભૂતિ જોવા,
સૌન્દર્યપાન કરવા વળી, શક્ત થાશે!
ચોમાસું મૂળ મધુમાસની લક્ષ્મી કેરુ. ૨૭

---

૧. જીવનરૂપ ઢાંકણું.

૨. જીવનનું એક ફળ આ શ્લોકમાં કહ્યું છે. "We are preparing through life for another stage of existence, in which those faculties which we have been educating here may find their proper sphere of exercise:" Huckin's Dialogues on Butler.

[1]રે પદ્મ! અભ્ર વચમાં પડતો નીહાળી
શાને મીંચાય? તુજ વાસસરોવરે એ
સમ્પૂર્તિ નીરની કરી વપુ નિજ હોમી
પાશે અદૃશ્ય બની નીર–સુધા ધરાને. ૨૮
[2]રે! સૂર્ય મુજ ઉરમાં હજી છે હયાત;
દેખાય એ નહીં તથાપિ મરીચિ એના
પેશી પયોદપટમાં કરી બાથ જેવું
મ્હોળું ધનુ, ઝઝુમતા તુજ સેજ માથે." ૨૯

૧–૨. શ્લોક ૨૮–૨૯: "ત્હારી પ્રિયાનો જેમાં અન્તર્ભાવ છે અને જેનાથી તું પોતાને વિરહિત માને છે તે ક્યાં છે?" "સૂર્યની પેઠે મ્હારામાં અન્તર્હિત છે અને સૂર્યની પેઠે અદૃશ્ય રહી ત્હારો સંસર્ગ કરેછે."

मन:षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति
शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वर:
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥

भगवद्गीता अध्याय १५.

એમાં શરીરાદિના ગ્રહીતા ઈશ્વરના "સંયાન" જેવા કાંઈક અર્થમાં અત્રે અનન્તતામાં લીન થયેલા પ્રિય આત્માનું સંસરણ છે.

વાચ્યાર્થ: હે કમળ! ત્હારી ને ત્હારા પ્રિય સૂર્યની વચ્ચે પડતા મેઘ જોઈ મીંચાઈશ નહી. ત્હારા વાસરૂપ સરોવરમાં એ મેઘ પોતે હોમાશે અને તેથી સરોવર ભરાશે. સૂર્ય માત્ર ત્હારી દૃષ્ટિથી અન્તર્હિતછે–નષ્ટ નથી થયો. વ્યંગ્યાર્થ: પૃથ્વીપરના–સંસારી–જીવ! ત્હારી પ્રિયા નષ્ટ નથી થઈ પરંતુ પ્રથમના જેટલીજ તેજસ્વી છે. પૃથ્વીનુંજ પાણી આકાશમાં ચ્હડી પૃથ્વીમાં આવેછે તે આકાશસ્થ હોયછે ત્યારે મેઘ કહેવાય છે પરંતુ કમળનાથી સૂર્યને તિરોહિત કરનાર–એ કમળના સંસારનો જ પદાર્થ મેઘ–તે છે: તેમ–સંસારનું એક તત્વ જીવન છે તે આકાશ જેવી અનન્તામાં ખેંચાયછે અને માનવીની દૃષ્ટિમર્યાદા રચેછે ત્યારે તે સ્થળે "મૃત્યુ" નામ પામેછે. મૃત્યુ નામવાળા જીવનનો ઉદ્‌ભવ સંસારમાં છે તેમ એ જીવન અદૃશ્ય થતાં તેનાં તત્ત્વ વૃષ્ટિપેઠે સંસારમાંજ અદૃશ્યરૂપે પ્રવાહિત થાયછે અને પૃથ્વીમાં ગયેલા મેઘજળ પેઠે સંસારમાં કોઈ પણ સ્થાને સ્ફુરેછે અર્થાત્ જીવના આવાસરૂપ સંસારને પોષેછે. ત્હારી પ્રિયા અનન્તતામાં લીન થયેલી હજી હયાતજ છે. તેનું શરીરજીવન આજ તને મૃત્યુ–સ્થ લાગેછે અને એ મૃત્યુ ત્હારી દૃષ્ટિ–મર્યાદાને રોકેછે, પરંતુ મેઘની સર્વાવસ્થાનું જેવું કારણ સૂર્ય છે તેમજ એ શરીરજીવનની સર્વાવસ્થાનું કારણ ત્હારી પ્રિયાનો આત્મા એ મૃત્યુની પાછળ એવાને એવો તેજસ્વી છે—માત્ર ત્હારાથી દેખાતો નથી. મૃત્યુની પાછળ રહીને પણ એ આત્મા કિરણ જેવા સંસ્કારદ્વારા ત્હારાપર ઝઝુમે છે–ત્હારો સંસર્ગ રાખેછે.

તિમિરગર્ભ પણ, તારાગણ નિજ કુક્ષિવિષે નભ ધારે;
તિમિરદ્વીપની આશપાશ નભસાગર ગર્જન માંડે;
અનંત તેજર્થો અંધ-અનંત નિનાદર્થો બધિર-બનેલો
શ્વાનયોનિગત પામર પ્રાણી જડતામાં જન્મેલો,
તે પ્રાણી પણ ઘોર રજનિમાં રજનિશિરે નભવાણી
ગાજતો દેખી ભસે પર-બોધ તણો નહીં મર્મ પ્રમાણી.

---

૬૨. રાત્રિના અન્ધકારમાં રસ્તાવચ્ચે એકલો ઉભેલો શ્વાન.[1]

"વ્યોમ મ્હોટું મ્હોટુ કરે મ્હોટી મ્હોટી વાત!
મુજ ઉરે ભાગી ભાખરમાં જ ભલી ભાત:
મ્હોટા લોક, શુણો તે! ૧
ખાઇ રહું, દોડું જરી, ત્યાંજ પચી જાય,
અનંત અમર ભાખરી એજ એવી ત્હારી વાત
નભ! ન હુંથી કળાય રે! ૨
રોની, ભૂત! અન્ધનિશામધ્ય એકલી જ
રંક જાત રોઇ મરે એ વાત નહી નવી જ:—
મ્હેં ને ત્હેંય અનુભવી જ રે!" ૩
વિરહસમાધિલીન ઉદાસીન ઉર ન ગણે નભ-વાણી,
તો ત્યાં કેમ પ્રવેશ કરે ગિર પામર જાણી અજાણી? ૪
પણ નભ જેવા વ્હાલી તણા ઉર સાથ ગાઢ લપટાયો,
પામર વાણીશું અનુકંપતી પ્રિય સહચરીનો પ્રેરાયો, ૫
જંગવિષે ઘુમવા ધાતો, ઉત્સાહથકી ઉભરાતો:—
તે જન આજ શુણી સઉ આ, વિપરીત-પરિચિત થાતો. ૬

---

૧. મહાવિષય ન સમજી શકનાર પામર જીવની વાણી આ કાંડનાં વ્યંગ્યાર્થનો વિષય છે.

૬૩. પરિચિત–વિપર્યય.

ભૂત–"જોતામાં સળગે શોક! સહચરી! જોતામાં સળગે શોક! (ટેક.)
તિમિરસુતા છતી આનન્દ દુઝતી તે
રજનિ ઝરે દુઃખ આજ! સહચરી૦ ૧
વનમાં ને જનમાં, રમતાં ને ભમતાં
મોજ ધરી મન માંહ્ય, સહચરી૦ ૨
ત્યાં ત્યાં મુકું પગ એકલા આજે ત્યાં
ઉરમાં કંઇ કંઇ થાય. સહચરી૦ ૩
જગત જગશું તુજ સંગપ્રસંગે
જોયા કંઇ સંસ્કાર, સહચરી૦ ૪
થતાં ગોચર તે, તે જ સંસ્કારો
જાગી માંડે તુમુલ તોફાન. સહચરી૦ ૫
ઉપર નીચે ઉર થઇ ઘડી ઘડી
આવે ભરાઇ, થાય નિરાશ!" સહચરી૦ ૬

(કલાપક ૭–૯) વીજળી થકી ન ચમકતું, ગર્જન વિશ્વતણું નહીં શુણતું,
નભગંગાના પવિત્ર શીકર થકી ન ન શીતળ બનતું, ૭
નભસાગરને તીર ઉભું રહી નહીં આનન્દથી સ્ફુરતું,
પામર શ્વાન ઉપર અનુકંપાભરી દૃષ્ટિ ના કરતું, ૮
નવલ અનુભવ કરતું ને આ નવલ રૂપને ધરતું
હૃદય–ભૂત; તે અન્ધતિમિરને દેખાતું અનુસરતું. ૯

(યુગ્મ કલાપક) નિજ સવર્ગ ગણતું એ ભૂતને, સમય જોઇ નિજ જીતતું,
વામનસમું ફુલતું, ત્રણ પગલે જગ આખે સંચરતું, ૧૦
અંધતિમિર ઉભરાતું નિજ ઉરશું ઉરભૂતને ચાંપે!
જોઇ જોઇ તે અદ્ભુત જેવું સૃષ્ટિ આજ શું કાંપે? ૧૧
કંપતી સૃષ્ટિ અન્ધતિમિરમાં! અંધતિમિર વીંઝાતું
માનવી કેરા વક્ર ભાગ્યને રણશીંગું કરી ગાતું? ૧૨

૬૪. અન્ધતિમિર.

"જગતને હું છાબડું ! થતું થવાજ કંઇ દઉં !
મીંચાવું નેત્ર સર્વનાં તો કોઇનાં ઉઘાડું હું,
ઉઘાડું વાસું કરું ગમે તે
કોઇનું તેથી શું ગયું? ૧

સ્નેહ એકમાં પુરું તો બાળું દ્વેષથી બીજું,
રીઝું ચોર ઉપર, જો હું દ્રવ્યવાન પર ખીજું,
ન કંઇજ કોઇના બાપનું તો
કોઇનું તેથી શું ગયું? ૨

ફાળ મારવા જ તેજ પાછળ બેસું વાઘપેઠ,—
ચેતજે! મધ્યાન્હ! હુંય આવું લગોલગજ કેડ!
તેજ પાછળ તિમિર રહે તો
કોઇનું તેથી શું ગયું? ૩

રવિ પુઠે રહી જતાં અગાડી આવી વ્યાપું હું,
અમેરિકા જુવે રવિ તો એશિયામાં ચાલું હું,
તેજ આગળ તિમિર રહે તો
કોઇનું તેથી શું ગયું? ૪

દિનને રવિ ઓટો લે તો શશિને રાત્રિ આપું હું,
લુટો લુટાય જેથી જેમ! જખ જ જગત મારતું!
ખાધું જ તે ખાનારનું તો
કોઇનું તેથી શું ગયું? ૫

---

૧. ગ્રાહ્ય અને ત્યાજ્ય, પુણ્ય અને પાપ, શુભ અને અશુભ, ઈત્યાદિ ભેદમાત્રને એક રંગે રંગનાર બુદ્ધિ અને શક્તિ આ કાંડના વ્યંગ્યાર્થના વિષય છે.

ચિત્તમાં કંપારી ખાધા વિના જુલમ કરનાર અધિકારિયો, સ્વાર્થાન્ધ મનુષ્યો, પરદેશ ઉપર અનુકંપાહીન રાજ્ય ચલાવનારા, સારાં વસ્ત્રોમાં અથવા મધુર અને ઉચ્ચ ભાષણમાં અને એવા અનેક વિશ્વસનીય આટોપમાં ઢંકાયલાં પણ નિર્દોષ સૃષ્ટિને કપટાદિની જાળયોગ્ય શીકાર જેવી ગણનાર મનુષ્યો, માંસાહારથી ઉદર ભરનાર વર્ગ, ઈત્યાદિ જાતની બુદ્ધિનીતિ-શાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર વિરુદ્ધ જે કારણો દર્શાવી મનમાં અથવા બ્હાર પોતાની કૃતિને અનિંદ્ય ગણે છે તે બુદ્ધિ આ કાંડના ઘણા ભાગનો ધ્વનિત વિષય છે.

સુવાડું આજ સોડમાં તો બધી નિશા ઉજાગરો
કરાવું કાલ તોડી જોડ, એમ પન્થ વાંકડો
બતાવું મોહમૂઢને તો
કોઇનું તેથી શું ગયું? ૬

ઉતરી આવી વ્યોમમાંથી સુઇ જાઉં લાંબુ લાટ–
પ્રાણીભાગ્યનાં ઉશીકાં રચી, રચી ધરાની ખાટ,–
વિશ્વધર્મશાળમાં તો
કોઇનું તેથી શું ગયું? ૭

સુખદુઃખના જ પાક પકવી પ્રાણી-ઉરમાં
મોહઅગ્નિ ઉપર ભરું ઉદર મ્હારું રાતમાં,
હાથ આવ્યું ખાય સઉ તો
કોઇનું તેથી શું ગયું? ૮

દિવસ બધો ઉર ફુલ્યાં, હર્ષઅશ્રુ આવિયાં,
ફાટી ગયાં ઉર, રોઇ રુધિર નેત્ર આવિયાં
ને મોહ તિમિરમાં વધ્યો તો
કોઇનું તેથી શું ગયું? ૯

દિનસમે રવિનું તેજ રહ્યું રેલાઇ વિશ્વમાં,
તિમિર રેલ્યું રાતમાં, ઠગાય જંતુ ઉંઘમાં!
જોર જેનું જેહમાં તો
કોઇનું તેથી શું ગયું? ૧૦

અન્ધકાર ને પ્રભા બે ભાઇબ્હેન ખેલતાં
રમકડાં રમાડી ફેંકી દે જ જુઠ ખેલમાં,
માત રાચતી એ જોઇ તો
કોઇનું તેથી શું ગયું? ૧૧

અધિકાર દ્રવ્ય આદિ ઝેર ભેળી દુધમાં
પાઇ પાઇને, બતાવું મૂઢને ઘડીકમાં
લીલું પીળું કંઇ કંઇ તો
કોઇનું તેથી શું ગયું? ૧૨

'આ જ સત્ય,' 'આ જ ન્યાય' એમ મ્હોટી મ્હોટી વાત
શુણી શુણી હસતું જાઉં ઘડતું ઘડતું કંઇક ઘાટ;
માંસ છાયું ચર્મથી તો
કોઇનું તેથી શું ગયું? ૧૩

ભૂપ અને પંડિતો ઉભરાઇ જાય મ્હાપણે!
મોકલું રંગમ્હેલમાં અને ભમાવું તેમને,
કરાવું ગાંડું ઘેલું કંઇ તો
કોઇનું તેથી શું ગયું? ૧૪

રોઇ લેનો, રોઇ લે, રોનાર! રસ મને પડે,
કાલની વાત કાલ, મ્હારે પડશે જવું પશ્ચિમે;
ગમ્યું તે કરનો! રોયું ગમ્યું તો
કોઇનું તેથી શું ગયું? ૧૫

શાનું જ જ્ઞાન? શા પુરુષાર્થ? સાંભળની એ વાત તું!
લાજે ઉઘાડી માયા થતાં તો હોલવ આવા દીપ તું,
ને જુઠ જ વસ્ત્ર ખેંચ્યાં તું લે તો
કોઇનું તેથી શું ગયું? ૧૬

ખરું જ કેવું જગત તે તો તિમિરમાં જ જોઇ લે!
ઢાંકે ઠગારું તેજ, ભલે સુખથી ઠગી એય લે!
ફાવ્યું કરે જો હું સમ એ તો
કોઇનું તેથી શું ગયું?" ૧૬

(કલાપક ૧૭–૧૯) તિમિરોદરમાં ચરનારો પણ દિનથી અપરિચિત નહીં જે,
તિમિરકાર્યમાં પ્રવીણ, તોપણ સાધ્ય સદા શોધે જે,
સાધનભેદ ન ગણવાનું જે તિમિર પાસ શીખેલો,
સાધ્યવિના પણ વ્યર્થ ગણે જે સઉ સાધનના ખેલો,
શિયાળ તે, શુણી તિમિરની વાણી શોક લહરી ફુંકનારી,
ઉરભૂતને ધમકાવે ઝાઝું, તિમિર ઉપર ખીજાઇ. ૧૭

૬૫. શિયાળ.

" મૂર્ખ દીસે આ કોણ જાતનો? રુવે ગયું સંભારી !
ગયું ન ગયું નથી થાવાનું, જન, જોની તું આંખ ઉઘાડી. ૧
રાત અંહી તો દિવસ પણે છે, દુખ અંહીં તો સુખ ત્યાં છે,
તજી દેની જે દેશ ન છાજ્યો, સ્વીકાર અંજળ જ્યાં છે. ૨
એક ઘડીના પ્રવાસી તેણે દુખ ન ગણી સુખ લેવું;
તપે તપન શિરપર તો છાયાતરુની તળે ઘડી રહેવું. ૩
રોવું શાને? હસવું જ હસવું, એમ ક્‌હાડની દ્‌હાડા,
શુણે ન કો–ના ચાલે કંઇ—ત્યાં શા આ રોઇ ભવાડા?" ૪
સ્નેહસાધ્ય ના સમજે—સમજે નહી ઉદરવણુ કાંઇ—
એ પ્રાણી ગાળો દેતું તે શુણી ઘણું અકળાઇ, ૫
ધુણી ઉઠતું ભૂત તિમિરમાં તિમિરસાથ ઝપટાતું–
વિરહશોકને શિયાળ ગાળો દે તે ના જ ખમાતું. ૬

---

૬૬. હૃદયોદ્દીપન.

ભૂત —" તુંને તિમિર હું શું કહું ? શોદ ધરતું આવડી જીભ રે ?
કાન નહીં, નહીં આંખ, એવા ઉરપર દુર્ઘટ જીત !
તિમિર! તું ના સમજે. ૧
ગયો જ વ્હાલીરૂપ જીવ–હું રઝળું એકલી કાય રે !
ગયો જ વ્હાલીવન્હિ ને હું ઉડતો બનીને રાખ; તિમિર૦ ૨
એ અગ્નિના સાથમાં હું બળતો ભડભડ કાષ્ઠ રે,
વિશ્વ રહેતું જોઇ એ સઉ–શકતું ખમી ન મુજ તાપ ! તિમિર૦ ૩
એ અગ્નિના સાથમાં રહી, પકવ્યાં કાચાં ઉર મ્હેં !
એ અગ્નિના સાથમાં રહી જોર ધર્યું જ અનુપ મ્હેં ! ૪
એ અગ્નિના સાથમાં મુજ પ્રભા બહુ પ્રકટાતી રે !
એ અગ્નિના સાથમાં રવિ-અંશની ધરી મ્હેં ખ્યાતિ તે. ૫
સમો ગયો પલટાઇ એ, ને થયો જ કજળી રાખ હું !
ઉરાડી એ, તમ-વાયુ ! પૂરે જોનારાની આંખ તું ! ૬

એ આંખો જન ચોળતા ને દેતા મુજને ગાળ રે!
એ ગાળો ખવડાવતું, તમ! મુને તું તે શું કામ જે!" ૭

તિમિરબન્ધુ ભૂત અકળાતું, જોઇ તિમિર ઝઝુમવા માંડે,
દેશકાળ-અનુરૂપ રૂપ એ નવું જ ધરવા માંડે; ૮
પ્રલય-ગર્ભ રૂપ બદલી નાંખ્યું, સૃષ્ટિ-ગર્ભ રૂપ ધાર્યું!—
ગર્ભરૂપ જગ અન્ધતિમિરને ઉદરે સ્ફુરવા લાગ્યું! ૯
નિષ્ફળ નયનનોં પાસ શૂન્યસમું તિમિર હતું દેખાતું,
સાધનસાધ્ય પ્રલીન કરી હતું ભૂતઉરે પ્રેરાતું, ૧૦
તે જ તિમિર ધરે નવ રૂપ! અરણ્ય-ઉદર ઉપસાતું!
નિષ્ફળ નયનનોં માંહીં કલ્પના ઉપર તિમિર સિઞ્ચાતું! ૧૧
તિમિર-ઉદરમાં અરણ્ય સ્ફુરતું-તિમિર અરણ્ય-ઉદરમાં!
એ સંસાર તણે ઉર નાદ હજાર નીકળતા પળમાં! ૧૨

---

૬૭. અરણ્યોદર.[1]

"તિમિર તણા પડદાની માંહે જંગલઠાઠ ઘણેરો!
દિન ઉગ્યે પડદો ઉપડચે જામશે નાટકી મેળો. ૨
ઉપર પડો જલદોએ બાંધ્યાં કૃષ્ણ રચી અંધારાં,
તેથી ન્હડે આ તિમિર-પટલમાં જંગલ ઉંડાં મ્હારાં. ૨
વિશાળ કો ખંડેરમાંહીં વણછત્ર થંભની હારો
જોઇ, જોઇ પથિકો હબકે વણ-ગણિતિ દ્વારમાં દ્વારો: ૩
[2] જંગલમાં જંગલ ત્યમ ઝાઝાં, ઝાડીં ઝાડોની માંહે,
ગુફા ગુફાને ગર્ભે વસતી, ખીણ ખીણની બાંહે. ૪

---

૧. વ્યંગ્યાર્થ:—સાફલ્યશૂન્ય દેખાતા આ માયા-તિમિરમાં પણ પંચમહાભૂત અથવા તેપી અધિક પણ તત્તુલ્ય મહાભૂતોની ઠાઠ ભરેલી સૃષ્ટિ છે. માયા તિમિરને તિમિરવત્ જોનારી અને એ તિમિરમા કાંઇ પણ જોવા અશક્ત એટલે નિષ્ફળ થતી પર્યેષક દૃષ્ટિને ફોડી નાંખી ચર્મચક્ષુ અને બીજાં ચર્મેન્દ્રિયની બનેલી સાધારણ દૃષ્ટિરૂપ કલ્પના પાસે આ ભૂતસૃષ્ટિ ઉભી રહેછે. એ સૃષ્ટિના અધિષ્ઠાનને આ કાંડમાં અરણ્યોદરની ઉપમા આપીછે.

૨ A deep below the deep,
And a height beyond the height!
Our hearing is not hearing,
And our seeing is not sight.
—*Tennyson: The Voice and The Peak.*

પવન સર્વ તે પર ફરી વળતો મારે બહુ સુસવાટા,
ખડખડતા ખરતા પલ્લવ, દ્રુમ અન્યોન્યશું અથડાતાઃ- ૫
તે જાણે તરવાર વીંઝતો મહાવીર રણ ઘુમે,
સકવચ શત્રુ-દળની વચ્ચે મારી હાક ઝઝુમે. ૬
તિમિરતણે ઉંડે ઉંડાણે ઉંડાં જંગલ મધ્યે
ભયંકાર આ હાડ ભૂતોનો જોઇ કાળજું કમ્પે. ૭
એ કમ્પો પર સ્વાર થઇને ઉડી કલ્પના ઉંચી
નિષ્ફળ નયને ખાતર પાડે, કર ધારી કો કુંચી. ૮
એ કુંચીથી ઉઘડી ભયંકર થાય ખડાં ગોઝારાં
ઉંડાં ભાંયરાં, જ્યાં વીંઝાતાં પવન સમાં અંધારાં. ૯
કાળ રાત્રિ પછી ઘોર જ ગાજે, ગાજે વાઘ કરાળ,
તમરાં બોલે-ફેંકારી જયમ હોય સિંહની યાળ. ૧૦
હું ખંડેરસમું તે મધ્યે સુઇ રહી આ સૃષ્ટિ
અન્ધકાર-ઓથારે ચાંપી જોતી સ્વપ્નની વૃષ્ટિ. ૧૧
ચિત્ર વિચિત્ર અસંભવકલ્પિત ઇન્દ્રજાળ એ જામે,
ઘોર ભયાનક રસ પછી અશરણ ઉરે રેલવા પામે. ૧૨
તે ખંડેરસમા મુજમાં ઉર એક અખંડિત જાગે,
જાગે એમ અને વળી રાગથી ગાય મનોહર રાગે. ૧૩
શ્યામ કરાળ વિશાળ ખમાં ઘનછિદ્રથી શુક્ર જણાયે,
તેમ બીભત્સ વપુ મુજમાં ઉર આ સુપ્રભાથી પ્રકાશે." ૧૪
અન્ધ તિમિરથી છન્ન અરણ્યે અવર્ણ્ય હાઠ ભરેલો,
અન્ધવિરહ-અવસન્ન હૃદયમાં અવર્ણ્ય લ્હાઠ મચેલો; ૧૫
બન્ધુસમા એ અરણ્યના સ્વરથકી આશ્વાસન પામી,
અનુકંપક તિમિરે દીપસમું ભૂત ધરે પ્રભા નિજ પાછી. ૧૬

---

૬૮. શોકતિમિર.

ભૂત.—' કંઇ કંઇક થતું તનમાં મનમાં !
સમજું નહીં 'શું જ હવે જગમાં ?'

ગઇ વસ્તુ જવાની ! સુશૂન્ય નવું
જગ જોઇ ભુરાયું પડયું મનડું. ૧
તમની ભુવને પડી છાય રહી,
[1]મનની ભુવને પડી છાય રહી,
બમણી રજનિ પડી એ નીરખી
જીવ જાય ઘણું હબકી ફટકી. ૨
ઉર જાગૃત જોઇ મુને જ રુવે,
જડ તે પણ જાગી વળી વીનવે,
પરિતાપ ચરાચર સર્વ ધરે,–
ઉર બ્હેરું બની મુજ રાત રચે !" ૩

શોકતણું ફળ જગત પુછતું આજ ઘણું ઘણું ભૂતને,
શોકસમુદ્રે કોરી ધરતી મળે નહી ભૂતને; ૪
શોકસમુદ્રતણું એ મત્સ્ય શકે–ન દેખી–નહી શુણી,
દેખી, શુણી, ના ઉત્તર દેતું ભૂત ઉઠે ધુણી; ૫
ભૂત ન રોતું–ત્હોય ભૂતનું રુદિત જગતમાં બોલે !–
"અફળ ન પ્રભુ રચતો કંઇ" એનો મર્મ રુદિત–સ્વર ખોલે. ૬

---

૬૯. શ્મશાનરુદિત.

"છે તે થયું હતું રે–છે તે થયું **નથી** રે-થાકયું મન મથી રે ! (ધ્રુવ)
'હાય, હાય' નો ઉભરો તે હું ઉરમાં ના સમાઉં,
મુખદ્વારથી બ્હાર નીકળું, શ્રોતા–ઉરમાં જાઉં ! છે૦ ૧
અવનવું જોતાં તરત જ રોવું, કાળ વધ્યે વહી જાવું,
ભભુક બની ભડકો હોલાવું એ, મનુ, રોવું ત્હારું ! છે૦ ૨
પ્રાણ જતાં સંબન્ધ વેગળો ઉર ખસેડી નાંખે,
એ ખસતો સંબંધ પોકપર ચ્હડી ઉડે આકાશે; છે૦ ૩

---

[1] "The face of things is sicklied over with the pale cast of thought"—Shakespeare.

અસતો પણ ર્હડતાં વધતો એ ધડોંભર ઉરને લાગે,
હરિલીલા કે ઝટ ર્હડતું જે તે પડવાને કાજે. છે૦ ૪
શોકમલિન મન ર્હડતો તે તો હસાવવા જગ કાળે,
એ ઘન ધરતું નભ તે શરદે પ્રસન્ન થાવા કાજે. છે૦ ૫
“ રોઉં, રોઉં, રોઉં, રોઉં ” એમ ઉર થાયે,
કાંઇ કાંઇ કારણે મુખે નહી રડાયે. ૬
તોડી બંધ ભેદી ઉર મોકળું મુકાયે,
શોકવારિ ઉપકંઠ જ્યાં જ ઉભરાયે. ૭
રેલ એ સમાતોં શાન્ત થાતોં ઉરદેશે,
રસાળ ઉર–ભૂમિ એ થતી જ તેથીં સ્હેજે. ૮
“ ઉર સકોમળ એમ થતું વિધવિધ વનસ્પતિ ધારીં રહે,
શોકસલિલ ઉરે સીંચતું નવરંગ વનસ્પતિમાંહીં ર્હડે. ૯
રંગેરગ એ ચરીં જાતું સલિલ–ધરે જન જાત જ એ જુજવી!
ધન્ય જ એ સંયોગથીં લોક ખીલે, ખીલવે જયમ પદ્મ રવિ. ૧૦
આશ ધરે જનતા પરમાર્થદયાભર ઉર–સમાશ્રયથી,
આશ ધરે જનતા ઘણીં કોમળ ઉર–લતાથકીં જે ફળની, ૧૧
શ્યામ કરાળ મહાગિરિતુલ્ય જ શોકઅનુભવ કંઇ જનની
ઉરધરા ધ્રુજતાં નીકળ્યોઃ–નીકળે નદી આશની એ ગિરિથી. ૧૨
“ એવા ગિરિગણ થકી ગુરુ આશ એવી
વ્હેતી સુનિમ્નપથ દેશ ભરી ફળોથી;
તે ગિરિશિર મદઉષ્મભર્યાં જનોને
ધ્રુજાવનાર અતિશીત જ હું તુષાર! ” ૧૩
મધ્યરાત્રિયે રુદિતતણો સ્વર શબ્દગુણમાં પ્હોચે;
રુદિતવન્હિની ઊર્ધ્વશિખાની જ્વાળ સ્વર્ગમાં પ્હોચે;
અનંત યુગથી ઉંડા વ્યોમમાં સ્વતેજ–તપ તપનારા
મૌન તજી ચમકે ને બોલીં ઉઠે અગણિત મુનિ–તારા.[1]

---

૧. वाल्खिल्य मुनियो.

૭૦. મધ્યરાત્રિયે ઝુમખાં મચી રહેલા તારા.

"તરવર તરવર આજ !–વ્યોમમાં તરવર તરવર આજ !–
ઝુંડ ઝબકતાં, ઉદધિમાં જેવા તિમિરે બિન્દુપ્રકાશ[1]. વ્યોમ. ૧
મન્દરક્ષોભથી ઉપર તરીને ઉભરાયો મત્સ્યસમાજ
હોય ઉદધિમાં, તેવો આજે નભમાં અમારો વિલાસ. વ્યોમ. ૨
વ્યોમનાવમાં ઉભો થયેલો ભૂતટદર્શનકાજ
જુવો, જુવો, વિશ્વસાગરમાંનો તારા–પથિક–સમાજ ! વ્યોમ. ૩
ઓ જન, ઓ જન, દૂર દેશથી તુજ ઉર કાજે માલ
લેઇને આવ્યા સંઘ બનીને તારાવર વણઝાર. વ્યોમ. ૪
ઉર–વખારે ઉભરા ભર્યા તે ક્‌હાડ ગણી ગણી આજ,
લે બદલે ને ભર ત્યાં, ઝવેરી ! આનન્દરત્નપટાર. વ્યોમ. ૫
કંઇ કંઇ કવિ ને કંઇ કંઇ જ્ઞાની ને કંઇ કંઇ શાસ્ત્રીસમાજ
લઇ અમ આપ્યા અમુલ પદાર્થો થઇ ગયા દ્રવ્યવાન. વ્યોમ. ૬
જુની અમારે લેવડ દેવડ પૃથ્થીની સાથે, ભ્રાત !
એકબીજાને આશ્રયે ચાલે સઉ જગનો વ્યવહાર. વ્યોમ. ૭
તુજ સમા કંઇ ઉરના ઉભરા નીકળિયા એકાન્ત,
વહી વહી થઇ લીન અમોમાં થઇ ગયા એ શાન્ત. વ્યોમ. ૮
વ્યવહારીને રોવું ન છાજે, લ્હુવે આંસુ તત્કાળ,
સજ્જ થઇ ચિત્ત કામે પરોવે, જંપે ઘડીભર ઝાળ. વ્યોમ. ૯
જનનમરણવ્યવહારની જાળે લપટાયો સંસાર;
ચતુર વ્યાપારી, ઉપર તરીને નીકળ તેમાંથી બ્હાર. વ્યોમ. ૧૦
ખોયા અમે છે કંઇ કંઇ સાથી, જેનો પ્રતાપ અમાપ
ગ્રહમંડળ કંઇ ઘેરી લેતો થઇ ગયો આખર શાન્ત. વ્યોમ. ૧૧
ક્યાં સંભારી એવું એવું રોતા ફરિયે, ભ્રાત ?
ઈશવાયુનાં પ્રેર્યાં આપણાં ચાલે પરાધીન વ્હાણ. વ્યોમ. ૧૨
આપણાં જીવન તે તો ચીલા રણદડમાં દોરાય,
ધુળ ઉડયે ઢંકાઇ જતા, કિયા રથની નેમિથી એ થાય ? વ્યોમ. ૧૩

---

૧. ભરસમુદ્રમાં અન્ધારી રાત્રે 'ફાસ્ફરસ' ના પ્રકાશ તારા જેવા ટપકાંરૂપે દેખાય છે.

"નિત્યપ્રમોદ ભરવા ઉરમધ્ય વિશ્વ-
કારાગૃહે નહીં શકાય તુંથી કદાપિ;
તો વ્યોમચારી રવિઅસ્તસમે ઘસાઇ
તું બુદ્ધિ-દીપસળી! ધાર પ્રભા સ્વકીયા." ૧૪

૭૧. આંસુનો પડદો.

ભૂત—"આંસુ તણો પડતો પડદો ઢળી આંખ અને જગ બે તણી વચ્ચે,
પોપચું મેઘસમું ભર્યું તે મુકી નીર ઉરે સરતું ધરતીને.
અપારદર્શક
ઉરરસવર્ધક
શોકામૃતમય
એ નીર વ્હાલીતરંગભર્યા રતિ-સાગરથી થઇ બાષ્પ ઉડે ને
રેલતું આંખ થકી ઉર ઉપર, વ્હેતું નદી બની એજ સમુદ્રે!
એમ સમુદ્ર ફરી પીન થાય જ,
સંસૃતિ આવતી નાસતી આમ જ,
તે સઉ કેરી ધરા હું જ પોતે,
ને હું જ સાક્ષી ઉદાસી છું રેતે!" ૧

મૌન તજીને મુનિવર બોલ્યા ત્હોય શુણ્યું ના ભૂતે,
ત્યારે નિદ્રા પોતે આવી જગાડતી! જન! જો તે! ૨

૭૨. નિદ્રા.

[૧]"દેવા વિશ્વને મોહ મને થાય રે આનન્દ! (ધ્રુવ)
વીંટી શરીર અંધારી સાડી વણુ ચણિયે શરમાતી ચાલી,
ભવની મેડી ઉપર આવી ઉભી દાદર ઝાલી! દેવા. ૧
જૃંભાસવથી ભરિયો પ્યાલો ભવમુખ પાસે ધરીને ઝાલ્યો,
ઢાળી મળી મળી જાતી આંખો! રમણુ ભવ ઢાળ્યો! દેવા. ૨

૧. જેવા રાસલીલા મને હોયરે આનન્દ—એ રાગ.

રૂપ સખીનું લઇને આવું, મુગ્ધાકેરી લાજ નસાડું !
માનિની કેરું માન ખસાડું, પિયુશું બઝાડું ! દેવા. ૩
પંડિત કેરાં પુસ્તક આઘે પડી જતાં ઝટ મુજ પ્રભાવે,
વાટ તપસ્વિની જોતી પાસે તે તે જોઇ રાચે. દેવા. ૪
એક કહ્યું મુજ ન કરે વિરહી, આંખ ઉઘાડી અખંડ રજનિ,
'હાય હાય' કરી હું તો પાછી આવી ત્યાંથી હારી ! દેવા. ૫

"ઓ તું વિયોગી ! શુણુ મુજ વાત,
ક્ષણુંભર દે ઉરમાં અવકાશ :
પદ્મસકોમળ મ્હારા હાથ,
લેની ગાઢ ધણી તેની તું બાથ. ૬
ઘડીક વિસરીશ સર્વે દુઃખ,
સ્વપ્ને જોઇશ પ્રિયાનું મુખ,
જગસુખ સારું નિર્મી મને
પ્રભુએ, તે ક્યમ ન ગમે તને ? ૭

"નેત્રો કરી અફળ દુઃખસુખો ભુલાવી
રાત્રિ વિરામણીજ વેરતી વિશ્વક્ષેત્રે,
ત્યાં, એકલા ઊપર ! તું શીદ ભાત પાડે ?
થાશે શું આ સફળ નેત્ર ન મીંચિયાથી ? " ૮

સફળ નેત્ર બે થાવ ન થાવ !
વિયોગીને એનો ના ખ્યાલ.
વિયોગ યોગ સમો છે ભાવ,
વિયોગીથી ભુલાય ન વ્હાલ. ૯
જેશું રચવા માંડ્યો યોગ,
હો તે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ,
તેશું સ્નેહી રચે રસભોગ;
સ્નેહીનો સ્નેહીરૂપ મોક્ષ. ૧૦

૭૩. દુર્લભપ્રાર્થના.

ભૂત—“ ભુલું, હાય! હાય! ન એ વ્હાલી!
તુંથી ત્હારી ઇચ્છા ન પુરાઇ. ૧
અસુરો ફ્હેર કરે ઝાઝો
તેથી ત્હારે ઉર રહ્યો કાંટો. ૨
ઉખેડી નહી મ્હેં એ ફ્હડાયો,
મ્હારે ઉર ડાઘ એ તો લાગ્યો. ૩
“ આવ! આવ! પ્રિય પ્રાણ! ગમે તે કરીને પાછી!
અસહ્ય તુજ ઉરશલ્ય નાંખું, ઓ વ્હાલી! ઉખાડી. ૪
આવ! આવ! ઉરફેર વેગથી મુને ફરીને!
મુને ભમાવ ભુરકી નાંખ ચ્હાય તે રીતે. ૫
આ ઉંચે વ્યોમ વિશાળ તુજ ઉર જેવું
તું ત્યાંથી આવી કરી નાંખ જગત હતું તેવું! ૬
આ અન્ધ નિશામાં પણ મેઘ છે ઉંચે, શ્યામ એ ઝાઝો,
તું આવી ત્યાંથી પગ મુક પૃથ્વી પર પાછો! ૭
લે પ્રથમ તડિતનું રૂપ, પછી બની વૃષ્ટિ વર્ષી ફરફરતું,
મુજ મસ્તક પર અભિષેક પ્રથમની પેઠ કરે તું. ૮
કરી એમ પમાડીશ મોહ મુને, તો આંખ મીચીશ હું મ્હારી,
લઇ સ્વરૂપ ત્યાં તુજ શુદ્ધ ઉભી રહે! વ્હાલી! ૯
પડ હસી તું ખડખડ પછી,
ક્હે ‘રુવે તું શાથી પતિ?
હું સંતાકુકડી રમી!’
ક્હી એમ, વળગી મુજ કણ્ઠ વિષે, ધરી મૌન, નેત્ર મુજ ન્યાળે!
પ્રિય પ્યારી! એજ અભિલાષ આજ મુજ સાચે.” ૧૦

---

૭૪. શોકની સુન્દરતા.

સખીમંડળી–“ મધ્ય રાત્રિયે ટૌકા કરતો મોર જગાડયો મેઘતણો,
શાંત રાત્રિયે મચાવતો એ શ્હોર ખીલાવ્યો મેઘતણો. ૧

અન્ધ રાત્રિયે કરી કડાકો મ્હોટ વીજળી મેઘમુખે
કરે લસરકો, હોય મેઘનો ઓઠ જાણે ઉઘડો જવે. ૨
નીલકંઠ, ત્હેં કરીજ એને જોઇ કેકા તીવ્ર ઘણી,
ઉર સુતેલાં જાગ્યાં એને શુણી મોહક મંત્ર ગણી. ૩
શુણી વાંસળી ગાતી મધુરું રમ્ય હરિને મુખ ચ્હડી
ઘેલી સુંદરી બની વધારે ઘેલી મોહન પાસ અડી, ૪
તેમ જ કેકા "પ્રિયે! પ્રિયે" રૂપ! મોર–મુખ તું આજ ચ્હડે:
શુણી શુણી ચમકે આજ અમારાં ઉર, હિંદોળે ઝટ ચ્હડે. ૫
"નભઉર ઘન ગાજે, વાય વા, વૃષ્ટિ થાયે,
વનવિવર ગજાવે મોરલો અન્ધ રાત્રે;
ઘડી ઘડી, ચમકેલી વીજળી લાડઘેલી!—
કરતી ચપળ ચાળા શું હસે? મેઘ કાળા. ૬
તુજ થકી પણ ઉંચી ઝાઝી ત્હારાથી રુચિ
ધરી જ સ્થિર રસિલી વિશ્વ વ્યાપી રહેલી,
ઘન થકી વધુ સ્નેહી આર્દ્ર ને કાન્તદેહી
જનઉર વસી રહેતી; વીજળી! શું તું જોતી? ૭
નભઉર રસ ગાજે વાય ને વૃષ્ટિ વામે,
વન સકળ ગજાવે મોરલો અન્ધ રાત્રે;
વળી વળી રસઘેલી વ્હાલી ઉરે વસેલી
મુખપર ચ્હડી આવે, ગુંજવે ગાય રાગે. ૮
કર કર કર, મોરા! મીઠડા ટૌકડા તું!
રસ રસ રસ, ટૌકા! વર્ષની મીઠડા તું!
અમ ઉર બહુ રાચે, રોમની રાજિ નાચે,
રતિસુરત મચાયે, રંગની રેલ ચાલે. ૯
ઘડીભર ઉર જંપે સ્નેહ વીણા શુણીને,
વળી વળી વપુ કંપે દુઃખ આવે ધુણીને,
ઘડી ઘડી ઉર કાલા ક્હાડતું રાગ આજે,
ઘડી ઘડી દુખજવાળા વ્યાપતી અંગ આજે!" ૧૦

૭૫. આકાશોદર.

"નષ્ટ થઈ નથી કંઇ શશિલેખા; શીદ, જળનિધિ! તું ક્ષીણ દીસે ?(ધ્રુવ).
ઘડીક વારમાં ફરતો ફુદડી ધરતો તુને એ ભણી ધરશે,
આજ કાલ અધ ઘડીમાં એનો તેજગન્ધ ચાંદો મસમસશે! નષ્ટ. ૧
ગૌર રુપેરી કર કુમળીના લેશે તુજ બધું ઉર વીંટી,
ચપળ કંપ ને રોમરાજિ સમ લહરીમાળ ત્યાં જશે હીંડી. નષ્ટ. ૨
હીંડી જતા એવા વિકારો મધુર મધુર તું અનુભવશે!
એ સંયોગવિયોગનું જીવન ધરી ધરી ક્ષીણ તું શું જ થશે ? ૩

"ગંભીર તું મુજ સમો. પ્રતિબિમ્બ મ્હારું
પીતો જ નિત્ય! જળધિ! રતિ યોગમાયા
ત્હારેય ઉર નિજ છાય પ્રસારતી, તો
એ શક્તિનેજ મુજ લક્ષ 'નમો નમો!' છે." ૪

---

૭૬. સિંહ.[1]

"ક્ષુદ્ર પશુ! ચલો! નાસો સહુ જાવ!
કરું કયમ ક્ષુદ્ર જીવપર ઘાવ?
નીરખતામાં જ રવિકરતાપ
સરોવરમાત્ર સુકાઈ જાય;
[2]ભીડે પણ ઉગ્ર ભાનુ જ્યાં બાથ
સલિલના ક્રોધી નાથની સાથ,
ઉદકનિધિ ઉછળી ગર્જતો ત્યાંજ,
વીંઝતો પછાડતો વીચિ–હાથ,
ધરતી તણી પીઠે રચે ઘમસાણ
દોડતો શત શત યોજનમાન,

---

૧. સિંહનું ઉપમેય મહાપુરુષોનો સાંસારિક પુરુષાર્થ.

૨. ઉષ્ણકટિબંધના પ્રદેશોમાં સૂર્ય જ્યારે ઉગ્ર થાયછે ત્યારે એના તાપથી મહાસાગરો ઉકળેછે અને તેના પાણીની વરાળ થાયછે. આને લીધે તે પ્રસંગે સેંકડો ગાઉસુધી મહાસાગરોના પાણિના ઓઘ ભયંકર જોરથી ધસેછે અને એથી સાગરમાં ને સાગરમાં ઉત્પન્ન થતા મહાપ્રવાહો છેક ધ્રુવભણીના દેશસુધી દોડાદોડ કરી મુકેછે.

ધસડતો પ્હાડતણા પાષાણ,
ત્હોય રવિ ચ્હડી થાય શિરતાજ!
તે જ રીતે વનદન્તી ગર્જના શુણી મ્હારી ઉછળતા,
મદ ઝરતા, કર પછાડતા, ચીસ પાડી, દંતને ઘસતા;
ઘસતા દંતો ગિરિવરશિખરે તીક્ષ્ણ પ્રહરવા કાજે
તોડી તોડી દ્રુમવર ઉખેડી પકડી શુણ્ડકુંડાળે—
પકડી શુણ્ડકુંડાળે દ્રુમવર ઉછાળતા આકાશે!
સ્તમ્ભ સમા પગનિશુંભ ભરી કચરી જ રસાતળ ફાડે!
દીર્ઘ ભરે પગલાં, દોડે, સઉ ત્રાડ એકઠી નાંખે!
બની ઝુણ્ડ વનને ચમકાવે, રસવીરને સળગાવે!
એ રસનો ભડકો બનતાં મુજ ઉર પ્રફુલ્લ જ થાય,
યાળ ઉછાળી, ઘનસમ ગાજી, નીકળું ઝાડીથી બ્હાર!
નીકળું ઝાડીથી, જનકસભામાં ત્રુટી છુટી ધનુકમાન
તે સમ છુટી, શર સમ ફેંકાઇ, પડું ઝુણ્ડની માંહ્ય.
પડું ઝુણ્ડની માંહ્ય, ભયંકર જેમ તોપનો ગોળો
પડે શત્રુના સૈન્ય મધ્ય ને રચે ઘાણ ઘણું બ્હોળો.
ઘનસ્તમ્ભ પર રક્ત રવિ સમ કોને ચરણે બાઝું,
રિપુકેશપર વીરહસ્ત સમ કોની શુણ્ડે રાજું.
નીલગિરિશિખરે ગરુડ સમો ચ્હડી કોની પીઠે બેસું,
રણડંકાસમ ત્યાંજ ગાજતો કર્ણધ્વજને ખેંચુ.
પણ દંતીવરના દંતુસળ કચડી, કર્ણને બાઝી,
કુમ્ભસ્થળપર રુધિર ઘડી પી, વિરમી, રહું ઘડી ગાજી—
રુધિરલિપ્ત મણિમુકુટ સમો, ને તિમિરશિરે જ પ્રભાતે
રક્ત રવિ સમઃ ત્યાંજ પ્રમોદ પરમ મુજ ઉરમાં વ્યાપે. ૧

---

૭૭. સિંહધ્વનિનો પ્રતિધ્વનિ.

"જેણે નહી જગતમાં પુરુષાર્થ સાધ્યો,
ઉચ્ચાચ્ચ જે પદ નહી કદિયેજ પામ્યો,

તે જન્મ વ્યર્થ ધરતો! ધુળ તેથી સારી,
વંટોળિયે ન્હડી ઉડે ઘડી વ્યોમમાંહી." ૧

---

૭૮. પુરુષાર્થસાધનસમયે સહચરણ.

ચેતનમિત્ર—"મ્હોટામાં મ્હોટો પુરુષાર્થ,
તે સાધ્યો ત્હેં, નરમૃગરાજ!
નહીં ગજ પર, નરકેશરીશિર
ત્હેં તે ઉચ્ચ ઘણું પદ લીધ. ૧
અસુરસુભટનો કીધો નાશ!
પામ્યો સ્નેહશિખર તું આજ!
અશરણ જનને ઉરમાં ધામ
દઇ, પામ્યો મનવાંછિત કામ. ૨
દંતહીન નખહીન મૃગનાથ
સમ તુજ આજ અવસ્થા, તાત!
જોઇ હૃદય મુજ ફાટી જાય!
ઓ મુજ વ્હાલા! ઓ મુજ ભ્રાત! ૩
તુજ વણ વિધવ થયો સંસાર!
તપી તપી અસ્ત થયો દિનરાજ!
હવે તિમિરનાં કપરાં કાજ,
તેનો ભોગ થશે સંસાર. ૪
ગઇ ગઇ રણ ઘુમનારી હવે,
શૂન્ય જગત જગદમ્બા જવે.
થયું જગત ગોઝારું આજ!
ઓ મુજ બ્હેની! ઓ મુજ માત! ૫
કંઇ કરતાં તું પાછી આવ,
શૂર સૂક્ત ભણી શૌર્ય જગાવ!
ક્ષિતિજમાંથી, શશિ-લેખા, આવ!
રડતા જળનિધિને મલકાવ. ૬

ઓ દંપતી! આ તે શું કીધ?
અપૂર્વ મૌન આ તે શું લીધ?
સિંહદમ્પતી! ગાજ્યાં જે
હજી પડઘા વન દે છે તે!" ૭
પુરુષાર્થો સાધ્યા હતા, હતી ત્યારે સહચરી;
સાંભર્યા પુરુષાર્થ, ત્યાં સાંભર્યો સહચાર એ. ૮

૭૯. આશાભંગ.

ભૂત—"શું અસુરોશું વેર વધાર્યું? સખિ! શું૦ (ધ્રુવ)
દેશવિદેશમાં નામ રતિનું
કર્ણે પડે નહીં આજે,
ધૂર્ત જનો બહુ માંડી ધીંગાણાં
ત્રાસ બધે વર્તાવે! સખિ૦ ૧
રંક જનોને દેવા અભય ને
સુવાડવા રતિ-અંકે,
દુષ્ટ અસુરોને દળવા, તું અબળા
ઘુમી હઠીલી બની જંગે! સખિ૦ ૨
સમજાવી કંઇને, કંઇને લલચાવી,
સ્નેહમાં વિશ્વને પ્રેર્યું;
બાકી બીજાશું લ્હડતાં તન મન ધન
સ્નેહને ચરણે વેર્યું! સખિ૦ ૩
તેજ જગતને દેતાં તું અભ્રથી
છવાય ને જ ગ્રહાય,
પણ હતું તેવું જ હોય મુકી તું તેને,
ભાનુ! તિમિરલીન થાય. સખિ૦ ૪
"રાખી સ્નેહમયી ધરા તુજ ઉરે, ઉન્મૂલ દુષ્ટો કરી;
ઝાઝું વેર વધાર્યું એમ ઘુમતાં શું રાક્ષસો સાથ ત્હેં!

હે ચંડી! જુઠ આર્ય નામ ધરતા ત્હોયે અસુરો રહ્યા!
તેની દાનવતા અસહ્ય નીરખી ખોયું સહુ ધૈર્ય ત્હેં!" ૫

૮૦. આકાશમાં ચ્હડી આવતા માળામેઘ.[1]

"ચલો! ચલો ચોપાસ થકી નભરણમાં મળવા, વીરો!
અન્ધ જગત પર ધસમસી પડવા બની ધોધ વારિનો! ૧
નીકળું અંહીથી હું, ચ્હડ તું, જલદતીર, પાસ પેલાથી ઉંચે,
આવ, આવ તું પણે થી નભની ચ્હડેલો ભ્રમર જ તું જે. ૨
શત્રુસૈન્ય ઝીણી બની નીરખતી કીકી વ્યોમદૃગની આ!
ત્રિનયન કેરા ભાલનયન સમ, વર્ષે પ્રલયના ભડકા!
તડિતમય ઉડે અહો તનખા! ૩
વ્યોમકોટને ઘેરી લેતી ચમૂ કૃષ્ણ કવચ ધરનારી
અસંખ્ય બુરજો ઉપર મારતી છાપો આ ચ્હડી આવી! ૪
છાઇ લીધું નભનગર, અદૃશ્યજ થઇ નાગરિક તારા—
સાથ લેઇ નિજ સાથ અને વસુ—રહે જતા જોતામાં. ૫
ઉગ્રાકારી મેઘ ઉપર ગડગડે ભયંકર ડંકો,
જગત ત્રાસતું નાસતું નીચે, બને સ્તબ્ધ પશુ રંકો
નીરખતાં ઉંચે. ૬
હસ્તો સમા ઉછાળતા જ નિજ હસ્ત, પાડતા ચીસો,
જોઇ વ્યોમના વીર ભડકતા, ત્રાડે વનદન્તિયો. ૭
ગાજે દન્તી, ગાજે પર્વત, ઉપર ગાજતા મેઘો,
ઉછળી ઉછળી શુણ્ડા મધ્ય ગાજતો મૃગપતિ મત્ત થયેલો
કડાકા તડિતના શુણતો. ૮

---

૧. ઉદર, મદન, સ્નેહ ઇત્યાદિ સૃષ્ટિપોષણનાં અને સાંસારિક પુરુષાર્થનાં સાધન છે. તે આ અંધકારમાં મહાયુદ્ધો મચાવી મુકેછે; તેમનો ઉદ્ભવ આકાશ જેવા શૂન્યમાંથી થતો દેખાય છે, ત્યાંથી એ પ્રાણિયોને ધારણ કરનારી ('ધરતી') અનુભવસૃષ્ટિમાં આવે-છે. આ, સાધન મેઘમાળાનું ઉપમેય છે. 'આ અંધકાર' કિયો? ઉત્પાદક, પોષક, અને સંહારક શક્તિયોના પરસ્પરવિપરીત પ્રયોગોના યુદ્ધપ્રસંગે સર્વ સંસારનો પ્રવાહ અંતે કેઇ દિશામાં જાયછે તે દેખાતું નથી તેથી થાકેલી મનુષ્યદૃષ્ટિ અંતે કહેછે કે "मध्ये व्यक्तमनादिविभ्रमवशादव्यक्तमाद्यन्तयो:" આ આદિઅંતનો અંધકાર છે તેમાં યુદ્ધ મચેછે. એ અંધકારની વચ્ચે બીડાયલું જગત પોષણ પામી આગળ ધપેછે.

ચલો ચલો, ઘન સુભટ, એકઠા સઉ પાસથી મળી જાઓ,
કૃષ્ણ સૈન્યની મધ્ય ઉડાવો વીજળીમયી તરવારો. ૯
છાઇ લીધું નભ ના દેખાયે એમ નિરંતર આજે!
એક સૈન્ય બની ગયાજ આપણ એક અર્થને કાજે
ઘુમવા જંગની માંહે. ૧૦
અન્ધ નિશાને કરી અન્ધતર ગડગડતા ને પડતા
એક બીજાપર ઘસડાતા આથડતા, ને ઘણું લ્હડતા
ગિરિના સાનુગણુ સાથે,
ચ્હડી ચ્હડી વાયુને માથે,
તરુવન નાંખતા ત્રાસે,
ઉછાળી બાઝતા બાથે
ઉદધિને વૃષ્ટિમય હાથે!—
દૃષ્ટિ સીમા બધી છાઇ જગતની અમે વ્યોમમાં ભમતા
ભમી ભમી નૃપવિજયછત્રના ઘુમટસમાન લટકતા! ૧૧
"આ યુદ્ધ સર્વ કરિયે પણ લોક–અર્થે!
સંહાર ઘોર કરિયે પણ લોક–અર્થે!
માયામયી ઘડીક જે અમસૃષ્ટિ થાય
આકાશમાં, સકળ તે જગ પોષવાને. ૧૨
જન્મી ધરાઉદરમાં રવિને પ્રતાપે
વ્યોમે ચ્હડી ઝઝુમતા ઘડી વિશ્વમાથે,
પાછા ઉરે ધરતીને પડિયેજ! એવું
ઈશે, શું સંસૃતિ તણું ઘડચું ચક્ર ભારે? ૧૩
એવાં ચક્ર અનેક વિશ્વઉરમાં ધાતાઉરે છે ઘડ્યાં,
એવાં ચક્ર અનેક માનવઉરે નિત્યે કરેછે ભમ્યાં;
એ ચક્રો પર બેસી, પાન્થ જગના! યાત્રા ઘણી તું કરે
તો આ સંઘતણા પાતિઉર રમે કો અર્થ તે તો સરે." ૧૪

૮૧. પ્રાણનાશ.

ભૂત—"જુદ્ધ મચે તે જીવતાં વચ્ચે, નહીંજ મરેલાં લ્હડ્યાં શુણ્યાં,
છાય નભઃસ્થળ તે તો વારિ, નહીંજ શિલાનાં અભ્ર ચ્હડયાં. ૧
શુણી પ્રિયા, ધ્રુણ્યું ઉર, ધ્રુમ્યો હું, તે તો શરીરે જીવ છતાં,
ગઈ પ્રિયા, ગયો જીવ, ઉડે ઉર-ધૂમ તે નભમાં ઉડી જતા. ૨
'દેશ! દેશ!' શુણ્યું દેશે તે તો એવા દેશવિષે હું છતાં,
મીઠું પિયે જળ જન સરિતાનું તે તો એ સરિતાનું છતાં. ૩
ખારું થયું એ જઈજ સમુદ્રે, એમ પ્રભુનું ઇચ્છયું થયું!
'ત્હારું મ્હારું' મટી ગયું ને જેનું જે તે સાંજ ગયું!" ૪

---

૮૨. શરીરયન્ત્ર.

"નહી મરેલું! નહી મરેલું! ઉર! તું નહી મરેલું!
જીવું હું તો તું પણ જીવે! ઉર! તું નહી મરેલું! ૧
જોઇ લેનો! હું મરડું કુંચી! થનનન તને નચાવું!
અશરણ કરી તુજને મુજ કિંકર પઠે આજ વર્તાવું. ૨
ઇન્દ્રિયગણના વમળની વચ્ચે તુજને આજે ઘોળું,
મદનભૂપના દંડવતે તુજ બડાશ આજ વલોવું. ૩
ઉદર-યાતના પાસ ત્હારું બધું રુધિર ઘડીક ચુસાવું,
અંધકારમાં--સર્વનાશમાં-શરીરની સ્થિતિ સ્મરાવું. ૪
નહીં પરમાર્થ-નહી પુરુષાર્થ-સબળ મુજ જેવા કાંઇ;
ભોગી, રોગી, ને જોગીની શક્તિ મ્હેં મુજ કરમાં રાખી. ૫
યોગ ભુલે તરફડતા રોગથી યોગી કંઇ અંજાયા,
શરીરયંત્રના પ્રકોપકાળે શિથિલ યોગની માયા. ૬
યોગી, રોગી, ભોગી કેરાં ઉર નહી ઉદરને ભુલે,
મદન તણા જીતનારતણે કર પાત્ર અન્નનું ઝુલે. ૭
દુકાળમાં લઇ ખપ્પર હાથે ફરે જોગણી માયા,
અન્નદાન યાચતી ત્યારે તન-મન-જીતનારની કાયા. ૮

અન્નધનાર્થી પ્રિય અર્થને અપ્રિય ગણી તજી દેતો,
સ્વતંત્રમાની ઉદર સેવવા ક્ષુદ્ર દાસપણું વ્હેતો. ૯
પંડિતતાના ગર્ભવિષે ધન–ચોર ચતુર કંઇ રહેતા,
શરીર ભુલ્યું કયમ ભુલાશે ? જન વ્યર્થ ફુલાશો કહેતા. ૧૦
આ નિર્વાત થયું જગ ભાસે, નહી પાંદડું હાલે,
મૂક મુખે પ્રસ્વેદ સહે જન, તેય વૃષ્ટિની આશે. ૧૧
સુખ દુ:ખ અપમાન તાપ જન સ્હેતા ઔષધ પેઠે,
નહી બડબડે બડબડતો જન પડયો ઉદરની વેઠે. ૧૨
મરતું દીસતું ઉર મરે નહીં, મૃત દેખાતું જીવે,
ઉદર–ચિતામાં ઉર–રાવણ સુઇ બળે ત્હોય પણ જીવે. ૧૩
અંતર્ ઉદર ઉપર ઉકળતું, બ્હાર વિકારો ધરતું,
પવનહીન જગમાં યતિનું યે ઉર આજ તરફડતું. ૧૪
દુ:ખ તણા કારણથી દુખ ને સુખ અંતે અનુભવતું,
પરસેવાથી અમુઝાતું તે વૃષ્ટિ થકી શાંત બનતું. ૧૫
અંધકારમાં જળશીકરનો સ્પર્શ ત્વચા અભિનન્દે,
સરી જાતી જડતા ઉરમાં, ઉર પડયું પારકે છન્દે. ૧૬
અય[1]–ચુમ્બક સમ ઇતરેતર પ્રતિ દમ્પતિયો બની જાતાં !
રંગભવનની બ્હારની વૃષ્ટિથી, ઉર ઉરમાંહી જડાતાં. ૧૭
નિદ્રાપર પણ એ બળ જેનું એવી વૃષ્ટિની ફૂંકે,
ફુંકથી, સ્પર્શથી, શૈત્યથી, સ્નાનથી, ઉર ! તું જડ બની ઝુકે. ૧૮
થાય ઘડી જડ, વળી શરીરપર તડતડ પડતાં ધારા,
માર ખાઇ ચમકી ચમકી તું મુકે આંસુની ધારા. ૧૯
પડતી ધારા, ફુહરા તણો વર્ષાદ તુજ પર વરસે !
રોમ રોમ અગ્નિકીટ સમ ચમકે, પ્રિય કાજે તલસે. ૨૦
ત્વચા તલસતી, વ્યર્થ પરિચિતસ્પર્શ–સ્વમને જોતી,
વિજનસ્પર્શના સાક્ષિ તિમિરને જોઇ ભુલતી મ્હોતી. ૨૧

---

૧. લોહ.

સંપ આજ ઇન્દ્રિયગણ માંડે મૃત ઉરને જીવ દેવા,
દૂર નગરના ઘંટ માંડતા ગોર્ષી કર્ણને કહેવા. ૨૨
સમીપશબ્દ ના શુણતો તે ટંકાર દૂરના શુણે,
ભણે ઘંટ, “વહી જાય કાળ, ઉર, તને નહી એ મુકે. ૨૩
“ જીવ, મર, વહી જા, પડી રહે, કે કર જે લાગે સારું,
“ કાળભ્રમણમાં ખેંચાવાનું સર્વ તન્ત્ર ત્હારું. ૨૪
“ ફરતી ધરા ઉભેલાને પણ ખેંચતી દોડી જાતી,
“ કાળસતતગતિ તણી ફુંકમાં ધરાય ઘસડાતી. ૨૫
“ જીવ મરતો, મૃત્યુ જીવતું, આ અન્ધ પ્રવાહે દોડે,
“ ખરું, જોની, ઉર, દોડતું તું તો સુતાં પ્રિયાની સોડે.” ૨૬
કર્ણ જાગી ઉરને ચમકાવે, ગણી ઘંટના ટકોરા,
ભૂતકાળ ભણી સરવા થાતા, વહી એમ કંઇ હોરા.[1] ૨૭
જોધાં યુદ્ધના આલેખો અકળાવે ફરી શૂર ઉરને,
સ્મર્યાં દુષ્ટોનાં દમન જગતમાં ભૃકુટી ચ્હડે ભૂતને. ૨૮
તે અનુભવ્યું–અનુભવ્યું શરીર હું, કારણ સંધું જાણું,
પ્રિયા વિનાનું પાસું જોઇ, શૂર બની, પડતું તું પાછું. ૨૯
નથી મરેલું! નથી મરેલું! ઉર! તું નથી મરેલું!
જીવું હું તો તું પણ જીવે, ઉર! તું નથી મરેલું. ૩૦
જીવતું હું મૃત સમું થયું, તે તું મૃત સમ તેથી,
ખોળ સોડ બીજી, ઉભય જીવિયે, હરિ રીઝે તેથી. ૩૧
અંધકારમાં, વૃષ્ટિપાતમાં, પવન વાય, ત્યાં આ
કાયધામમાં[2] દીપ જીવતા, દૃષ્ટિ નાંખ તુજ ત્યાં. ૩૨
એ દીવાઓ સમ જીવની તું; જીવવા જો જન ઇચ્છે,
તો દીવાસમ રહે અમર; દે પ્રકાશ કે જન પ્રીછે. ૩૩
મરવા ઇચ્છી જીવવા કરતાં જીવની, ઉર, મેળે;
અંધકારમાં પ્રકાશ દેવા પ્રકાશ ધર પેરે. ૩૪

---

૧. કલાક. ૨. સખીમંડળીના હાથમાં દીવાનાં ‘ કાયધામ ’ એટલે ફાનસો હતાં.

દૂર નગરમાં રાજમ્હેલને શિખર દીપ પેલો,
અંધકારમાં ઉભી ફીક્કો તુજ પ્રકાશ લે તેનો । ૩૫
અનુકર, અનુકર, એ પરમાર્થ જ, જીવ ઘડી પાછો;
પ્રિયા તણા અભિલાષ પૂરા કર, ઉર–દીપ, જીવો પાછો.[1] ૩૬
[2]"આ અન્ધકારપર મેઘ, તું જો, ઝઝુમે,
વિયોગી વીજળી થકી, પણ એ ઝઝુમે;
આપાત પાસ દીસતો નિજ, હોય ઘુમે;
નિઃશબ્દ વીજળી થઇ, ઘન હોય ગર્જે. ૩૭
[3]વિશ્વમ્ભરા પ્રિયતમા પ્રિય મેઘ કાજ
આતુર સજ્જ બની ઉરથી ઉકળેછે;
આ અન્ધકાર યમતુલ્ય પડયોજ વચ્ચે;
દેખે ન મેઘ અવનિ, અવનિ ન મેઘ. ૩૮
એ મેઘ હોય પુરુષાર્થ ઘણો રચેછે,
ઉરે જમાવી રસ, ગર્જન કંઇ કરેછે,
એ ગર્જના કરી પ્રતિધ્વનિને સુણેછે,
ને કૃષ્ણકાય યમ સઉ સુણતો ધ્રુજેછે.[4] ૩૯
સુણી પતિ તણી ગભીર જ વીરહાક
આલ્હાદ પૃથ્વી ધરતી, ત્યજતી વિષાદ;
અત્યંત તેજ રસશ્યામ ધરે પયોદ,
તે પૃથ્વી પ્હોચતું ચીરી પટ અંધ સંધો." ૪૦

---

૧. "માનવનો અવતાર કંઈક શારીરક પરમાર્થ વાસ્તે પણ છે અને તે પરમાથમાં વિરહથી બાધ ન થવો જોઇયે."

૨.–૩. "મેઘમાળા," "વીજળી" ઈત્યાદિનાં ઉપમેય તે નામનાં કાંડમાં અને આ શ્લોકોમાં એકજ છે. તે નામના કાંડમાંની ટીકાના વ્યંગ્યાર્થો વગેરે જોવું.

૪. યમતુલ્ય અંધકાર મેઘની ગર્જનાથી ધ્રુજેછે : અર્થાત્ પોષક શક્તિનાં સાધન પોતાનું અજરામરત્વ સૃષ્ટિને વિદિત કરેછે.

૮૩. સંસારવિરસતા.

ભૂત—[1] "નથી ગમતું–ગમતું નથી ગમતું રે,
પ્રિય પ્રાણ! તું વણ નથી ગમતું રે. નથી. ૧
શું કરવું તે સુઝતું નથી, ને મન
ભ્હાવરું ભ્હાવરું ભમતું રે. નથી. ૨
સુઝતું નથી 'શું કરું હીન્દુઓ શું હું?'
કોણ પ્રેરે મુને તે તુજ સરખું રે? નથી. ૩
પાસ નથી તું મુને પ્રેરનારી તે
કાર્ય કંઇ ન મન વસતું રે. નથી. ૪
પડ્યો પડ્યો રહુ પક્ષઘાતી હું,
વેર લઉં કેમ તુજ મનભરતું રે? નથી. ૫
વેગ દેનારું મ્હારું જીવન નથી તું હવે,
મુવા સમ હું–તેણે તે શું કરવું રે? નથી. ૬
ઘનજળ વણ તરુ ઉષ્ણ વાયુએ
ડોલાવ્યું બાળ્યું ઢળી પડતું રે." નથી. ૭

૮૪. તમરું.[2]

"જગત મ્હોટું આ, મ્હોટ મ્હોટ ત્યાં
નીરખતાં સુઝે ન્હાનું શી રીતે?

---

૧. શરીરયન્ત્ર! ત્હારો પ્રભાવ મને ખબર છે. ત્હારું કહેલું ખરું હો! પરંતુ હું નિષ્પ્રાણ છું, કારણ દૃશ્યશરીરવાળી પ્રિયાજ મ્હારે મન પ્રાણ હતી અને તે પ્રાણનો હાલ વ્યય થયો છે.

૨. વાચ્યાર્થ:—આખું જગત નિ:શબ્દ થાય છે અને મ્હોટા મ્હોટા નાદ બંધ પડેછે ત્યારે તારી અથવા તમરાનો ટકટકાટ માનવીના કાનમાં આવી પ્હોચે છે અને જાગનારને તે સાંભળવો પડેછે; મ્હોટા સ્વરથી થાકેલા મસ્તિકને ઝીણો સ્વર વિનોદ આપેછે; સાંસારિક ખટપટથી થાકેલા મસ્તિકને તમરાનો અવ્યભિચારી સ્વર શાંત નિદ્રામાં લીન કરેછે.

વ્યંગ્યાર્થ:—પાછલા કાંડમાં 'ઉરભૂતે' કહ્યું કે "ત્હારા ઉપજાવેલા કર્તવ્ય ભાનને વિરહમોહે શૂન્ય કરી નાંખ્યું છે." તે સમયે તમરુ કહેછે કે "આવા આવા મોહને સમયે પણ અમારા જેવાં ક્ષુદ્ર સત્વો સાથે સંબંધ રાખનાર અવસન્ન થતો નથી; જ્યારે મ્હોટાં સત્વ અને મ્હોટા પ્રસંગોની સત્તા જતી રહેછે તે સમયે ન્હાનાં સત્વ અને ન્હાના પ્રસંગો ખરેખરાં

ઉદધિમાં તરે તેનોં દૃષ્ટિ ક્યાં
જળતણા કણો શોધતી ફરે? ૧
સરત રાખજે ત્હોય, માનવી,
રવિ છતાં નહી સુઝતા જ જે,
તિમિરને સમે નાવ દોરતા
મુજ સમા જ આ તારકો જ તે. ૨
સુખોં તણું રુડું સર્વ આચરે,
કંઇ ન સુઝતાં તારકો જ તે
નયન ઠારતા તે જ છે નવું,
સમઝ હોય તો એ જ છે ખરું. ૩
રજનિ સર્વનાં મુખ વાસતી,
ભયથીં સૃષ્ટિ આ મૌન ધારતી,
મુખર કાક ને ગાતોં કોકિલા
કંઇક શાન્ત થઇ જઇ લપાંઇ રહે:– ૪
સકળ વિશ્વની કુથલી કરે
કવિ અને મહાપંડિતો જ તે,
રડતી સૃષ્ટિને વ્હેતી મુકોંને,
નયન મીંચતા રાત્રિ જોઇ પડી:– ૫
કંઇક જાગતાં ચિત્ત દુઃખિયાં
ઉંઘતોં સૃષ્ટિમાં એકલાં પડ્યાં,
સ્થિતિ જ તેમની વિસ્મરાવવા
રજનિમાં ઉંડું ગાન માંડુ ત્યાં. ૬
દિવસ જોઇને પદ્મશું રમે
ચપળ લક્ષ્મીં ને ધુતતા અલિ,

સહાયભૂત થાયછે અને મહાદુ:ખમાં સાત્વિક વિનોદ તથા ભાન આપેછે; હે મહાત્મા ! અમે ક્ષુદ્ર દેખાઇએ છિએ પણ અમારી શક્તિ મ્હોટી છે તે શક્તિથી ત્હારા દુઃખપટને ચીરવા દે ! અમે દુઃખનાં સાથી છિયે.”

ધ્વનિતાર્થ :–૧ પ્રવૃત્તિની ગર્જનાઓ શાંત થતાં નિવૃત્તિનો ઝીણો સ્વર કર્મવિરક્ત માનવીના કાનમાં ભરાય છે અને સાત્વિક આનન્દનું દિગ્દર્શન કરેછે. ૨. જગતની આંખે મ્હોટા બનતા માનવો ગર્વિષ્ઠ થાયછે અને પોતાની ક્ષુદ્ર અવસ્થાના મિત્રોને ભુલી જાયછે ત્યારે તે મિત્ર તેને કહેછે કે અમે પણ છેક નકામા નથી.

રજનિમાંય દે વાસ તે જ તો
સલિલ એકલું એક હું સમું. ૭

વણ વસુ પુરું પૃથ્વી ના હસે,
ઉદધિ ના પુરે આવકાર દે,
ક્ષિતિજમાં પડી એમ એકલી
શશિકળા શુણે ગાન મ્હારું જ. ૮

(કલાપક ૯-૧૧)[1]ઝગમગે ઝીણો દીપ હાંડીમાં,
કર ઉરે મુકી જોઇ રહેતી તે,
શયનસાગરે હોડલી સમી
ચતી સુતી સુતી રોતી એકલી; ૯
નહીં જ આંસુડાં કોઇ યે લ્હુવે,
ઉર વસે ઘણું દૂર પ્રિયમાં !
શબસમી દીસે, જાગતા ઉંઘે
પ્રલયવારિમાં વિષ્ણુ તે સમી; ૧૦
તિમિરપાંખનું ટેકવ્યું ઉડી,
પ્રિયતણી કંઇ વાત કાનમાં
કરતું ને ઘડી જીવ આણતું
વિરહિણી વિષે ગાન મ્હારું **ત્યાં**. ૧૧

"ઘણા દુઃખમાં ગરક થયેલા તેય ક્ષુદ્ર હું તેને
શુણી ઘડીભર દુઃખ વિસારે, લ્હુવે આંસુને મેળે,
તે જ્યમ રોતું રોતું વચમાં જોઇ નવું કંઇ થમ્ભે
બાળ, તેમ હરિ-બાળ સર્વ પણ; ભલે બીજું જન કલ્પે. ૧૨
રોવું હસવું નહી નિરંતર કદાપિ કોનું પ્હોચે,
હસે બાળ ઘડી, ઘડી રુવે, જગ પણ તેવું ખરું જોતે;

---

૧. 'જોઈ રહેતી,' 'ચતી સુતી સુતી રોતી એકલી,' (શ્લોક ૯); 'શબસમી' 'તે સમી' (શ્લોક ૧૦) એ વિશેષણનું વિશેષ્ય 'વિરહિણી' (શ્લોક ૧૧ ઉપરથી) અધ્યાહૃત છે અને ક્રિયાપદ 'દીસે' (શ્લોક ૧૦) છે.

અલ્પનિમિત્તથી નમે ત્રાજવું આ હવણાં, આ હવણાં;
ખરેખરું સ્થિર થાય ન, થમ્ભે માયા–વાયુ સુધી જ્યાં. ૧૩
તુજ જેવા તરુવરની ડાળો પવનલ્હેરથી નાચે,
નચાવવા વધુ હુંથી મ્હોટાં પંખી વનેવન મ્હાલે,
તેથી નાચતી દઇ નાચવા ઉપરઉપરની શાખા,
રાખ સ્થિર મૂળ થડ ને હૃદય તું, ઓ નિજ મનના રાજા! ૧૪
સહસ્ર કર કરી ઉંચા નીચા રવિ ઘણું ઘણું સમજાવે,
પરિમર્દન કરી રહે સમીર, નભવિહારી મંડળી માંડે
ગાન; હોય વિરહિણી તણે મન વિશ્વ નિશાના જેવું
ફાડે તે જ તિમિરપટ કોકિલ–કૂજિત છુરિકા જેવું. ૧૫
"કોકિલ એ ને તમરું હું એવાં–
તણું મનાવ્યું જગ આ મનાય,
ન તે નવાઇ, મનુજન્તુની શું
કથા વિભુના ઉરમાં ન હોયે?" ૧૬

---

૮૫. દૂર ક્ષિતિજમાં સમુદ્રગર્જન.[1]

(કરાવ) "નષ્ટ થતું નથી કંઇ જગતમાં! નાશ તણો
આભાસ માત્ર છે, ભાન માત્ર છે. અગાધ ઉદધિ
ઉપર તરંગો જતા આવતા સ્હડતા વ્યોમે,
શાંત થતા વળી, ભરતી ઓટમાં ભિન્ન દેશમાં
ઉભરાતું ને ઘટતું દીસતું જળધિ તણું જળ,

---

૧. તમરાનો ઝીણો સ્વર અને સમુદ્રનું ગર્જન ઉભય શાંત રજનિમાં સ્ફુરે છે. વાચ્યાર્થ:–પાશ્ચાત્ય પદાર્થશાસ્ત્રપ્રમાણે પ્રલયકાળમાં પણ પરમાણુ નાશ પામતા નથી અને પરમાણુરૂપે સમુદ્રાદિ સર્વ પદાર્થ અજરામર છે.

વ્યંગ્યાર્થ:–અંધકારમાં અદૃશ્ય રહેનારું મહાસત્વ ગર્જનારૂપે પ્રકટ થઇ કહે છે:–"હે વિરહમાની! વિરહ થતોજ નથી, નાશ અને મૃત્યુ એટલે માત્ર દૃષ્ટિમર્યાદામાંથી દૂર જવું–અનંત પ્રવાહમાં ભળવું :—"

ધ્વનિ—નિવૃત્તિ ગર્જના પણ સંભળાવે છે. નિવૃત્તિસમયે સંભળાતી ગર્જનાનો ઉદ્ભવ સંસારના લયસ્થાનમાં છે. અમરતા, અનંતતા, અને એકતા એ સર્વ સંસારનું લયસ્થાન છે.

પણ તે સર્વજ ખોટું! ખોટું! જળધિ તણું જળ
હતું તેટલું છે ને રહેશે! ચંદ્ર અને રવિ,
ઝંઝાને ઘન જેવા સાથે યુદ્ધ કરે ને
ખેલે, ત્યારે થાય ઉંચો ને નીચો ઝાઝો,
પડે, ઉડે, સ્થિર થાય, કમ્પતો, ધરાભોગમાં
ભરી ગર્જના શાંત થાય, પણ અંતે એક જ
હતો તેટલો અગાધ ભરપૂર નાથ સલિલનો
રહેતો ને
આભાસ માત્ર દીસે નાશનો! હતું તે જ હજી છે! ૧

પૃથ્વી તણાં પડ, જળધિતણાં જળ, બંધાયાં નહીં
હતાં, તથાપિ તત્વરૂપાન્તર હતાં જ તેનાં,
હજીય એ છે; જે ફુંકથી પ્રેરાતાં તે હજી
પ્રેરેછે, ને જતાં હતાં ત્યાં હજીય જાય છે,
હતાં જ ત્યાં છે; એક અસન્ધિ
અભેદ એ દોડે સતતગતિ! ઉભું ન રહેતું એ!
દોડતું કિયા કાળથી એ? અને વળી કિયા પ્રદેશથી એ?
જનારું ક્યાં જ સુધી એ? રહી વળી જશે જતું ક્યારે?
મનુ! એ વિચારજે જો જો! ૨

દૃષ્ટિ મનુની ફેંકાઇ નાવસમી તીર ઉપરથી
ગણતી તરંગો, તરંગ માળની ઉપર સરી જતી,
થતી લીન સલિલે!
થાકતી મળી જતી સલિલે!
થતું લીન સકું અનંત વિષે! ૩

જનન–મરણ ને રડવું હસવું
થશે લીન અંતે
અનંત પ્રવાહમાં મધ્યે!” ૪

૮૬. ધર્મિત્વબંધનથી મોક્ષ.

ભૂત—[1] "ત્રુટી ગઇ સઉ આશ, આપણી એતો ત્રુટી૦ (ધ્રુવ)
ગઇ તું, ને ત્હારી સાથે આશા ગઇ,"
થઇ ગયો હું નિરાશ. આપણી. ૧

દિવસ જશે, જો તેજ ગયું ને
દીન બન્યો ગયો દિનનાથ! આપણી. ૨
ત્રુટી આશા ત્હારી, ને ત્રુટી મ્હારી,
ખીજે રખે તું હવે, પ્રાણ! આપણી. ૩
દીધી હતી તુને આશ મ્હેં જે જે
તેની તેની કહું છું હવે ના જ,- આપણી. ૪
આવ્યો ઉન્હાળો તે પથિકજનોને
વિમુખ કરે કાસાર. આપણી. ૫
વચન ત્હેં કીધાં ત્હારાં જુઠાં, તે હુંયે
મ્હારાંએ કરું જુઠાં આજ: આપણી. ૬
દુર્ભિક્ષ પડે, મેઘ વર્ષે નહી, તો
મયૂર ન દે ટૌકા જ. આપણી. ૭
સાલે છે ઇચ્છા ત્હારી ના જ પુરાઇ તે,
પણ શું કરું? છું નિરુપાય. આપણી. ૮
માટે ધારું છું ધૈર્ય, અનુસરી તુજને,
જુઠી તું, ને જુઠો હુંયે આજ! આપણી. ૯

---

૧. "નાશ એટલે દૃષ્ટિમર્યાદામાંથી દૂર જવું" એટલુંજ હો તો પણ વિયોગ મટી સંયોગ થશે—જનાર પાછું મળશે—એ જ્ઞાન નથી એટલે નિરાશા જ છે; દૃષ્ટિસ્થાન—આશા—તે તો ગઇજ. 'દૃષ્ટિ નિષ્ફળ થઇ, નિરાશા ઉદય પામી, એટલે પરિચિત વિષયનો અંધકાર જ રહ્યો. અંધકારમાં સાચવવાનો ધર્મ કાંઇ નથી.

૮૭. વનસમૃદ્ધિ.[1]

“ અંધકાર વર્ષી રહ્યો ને જગ ઓથારે ચાંપ્યું,
ઘોર વનેચરગર્જનાએ સૂતું વિશ્વ કંપાવ્યું.
તે મધ્યે વિલસી રહી બળવાળી ચંચળ નારી[2]
સંતાતી પાછું જગતને અંધકારમાં ભારી.
તે સહુ મધ્યે એક જ હું,
તે સહુ મધ્યે અનેક હું,
જીવું છું ને જાગું છું,
અંધકારને હંફાવીને ક્રાંતિ-પ્રવાહ જમાવું છું. ૧

વનવાતે નાચતી તરુશાખા, પલ્લવ પાડે તાળી ઘણી,
લીલાં સૂકાં ઘાસ કૂદતાં બાળ સમાં લળી લળી નમી,
શબ્દ તેમના જઈ પ્હોંચતા કંઈ કર્ણના દ્વાર ભણી,
શોકતિમિરને હઠાડી કોઇના મોદની પ્રકટે હુતાશની.
અંધકારમાં સહુ ઉંઘે, ને ઉંઘે શબ્દ સૃષ્ટિના,
ઉંઘતા કર્ણ ઉઘાડે શબ્દો ટપકટપક વૃષ્ટિના;
તેય પ્રતાપ જ મ્હારો છે,
મુજ પર પડૉ સ્વર આવો છે,
મ્હેં મુજ હાથ ઉછાળ્યો, ને
વૃષ્ટિ બની ફુવારો રે!
વૃષ્ટિ બોલી સ્વર મ્હારો રે!

---

૧. વાચ્યાર્થ:—અંધકારમાં પણ વનસ્પતિ સમૃદ્ધ થાયછે; અંધકાર જશે અને સમૃદ્ધ સત્વ રહેશે.

વ્યંગ્યાર્થ:—અંધકાર થયો તોપણ અંધકારમાં પાળવાના ધર્મ નથી એવું નથી. અંધકારને જીતી મહાસત્વો અવસન્ન ન થતાં સમૃદ્ધ થાયછે. સર્વ અંધકાર ક્ષણિક છે, આપણીજ ગતિનું ફળ છે, અને તેજ જ સ્થિરવ્યાપિ છે.

ધ્વનિતવિષય:—૧. વિપત્તિપ્રસંગે મહાશય માનવીનાં ચિત્ત. ૨. પારકા રાજાએ જીતેલી પ્રજા એવી તો પરાધીન થઈ ગઈ હોય કે સ્વતંત્રતાની આશા જ ન હોય તેવી પ્રજામાં પણ સ્ફુરતા મહાત્માઓ. ૩. માયાના અંધકારમાં ધર્મવાસનાનો ઉદય.

૨- વીજળી (ચપલા તે ચંચળા)

તરુશાખાઓ, પર્ણ, પલ્લવો, ઘાસ,–ઝીલતાં તાળી
પવન તણી ને વૃષ્ટિની, ગાતાં રાગ જુજવા ફૂહાડી.
અંધકારમાં એ તાળી, એ રાગ,જાગતા જનને
ઉંઘાડતા, ને રમાડતા વળી, જગાડે ઉંઘતા જગને;
એમ જીવું છું, જાગું છું,
અંધકારમાં જણાઉં છું,
અશરીર વાણી શુણાવું છું,
અંધકારને હંફાવીને કીર્તિ–પ્રવાહ જમાવું છું!! ૨
અંધકારમાં છવાઇ રહેતી, અફળ ધરી સઉ સુંદરતા,
કોમળ કુસુમકળી રહે મ્હેંકી; વાયુ તેની કીર્તિ કરતા!
જોજનભર જોજન ગુંથેલો સુગન્ધજાળનો પટ એવો,
દમ્પતી, યતિ, નૃપ, રંક સઉને લીન કરે સુખમાં કેવો?
પટ એ સઘળે પથરાયછે,
શીત દુઃખતણાં દૂર થાયછે,
હુંફ મોદની ગાઢ પમાયછે,
અંધકારને હંફાવી આનંદ–રેલ પ્રસરાય છે!! ૩
અંધકારને હંફાવી પરમાર્થ હુંથી આ થાયછે!
અંધકારને હંફાવી મ્હેં ધાર્યું તો આ થાયછે!
અંધકાર હંફાવી પોષણ હરિહાથે મુજ થાયછે!
અંધકાર હંફાવી બળ મુજ ઇચ્છ્યું અજમાવાય છે!
અંધકારમાં સ્વાર્થ અને પરમાર્થ ઉભય પણ થાયછે!
અંધકારને હંફાવા ઇચ્છો તો હંફાવાય છે!!! ૪
"દુઃખ પાપના છાય છે[1] કંઇ કંઇ જગને અંધાર,
નિષ્ફળ નયનો થઇ જાય ને ગુણ અગુણસમ થાય, ૫

---

१ काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥
धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥
भगवद्गीता अध्याय ३.

સબળ મરણ સમ પડે જ આખા શરીર ઉપર ભાર,
ઉઠતા જનથી ઉઠાય નહીં, વ્યાપે બધે અંધાર. ૬
જીવતી પ્રજા મુજ ઉપર જીતતા અંધકારનો ભાર
પડે છાઇ દશ દિશ, જુલમનો વર્ષે છે વર્ષાદ. ૭
કોમળ, સબળ, સુગન્ધિત, સુંદર, પ્રજા કંઇ મ્હારી,
આજ મીંચાઇ, ડબાઇ, છવાઇ, મરી ગઇ સર્મો ભારી. ૮
અંધકારનો સમો પ્રબળ! આ દશા થઇ મ્હારી,
ધરતી રોતી સારતી ઝાકળમિષે નયનવારિ. ૯
મિત્ર ગયો તિમિરોદય સાથે, ઉગ્યા જ આ તારા
તિમિર તણા ચમકાવ્યા મશ્કરી કરે ઉભા આવા :- ૧૦
દિવસસમે ચળકતી મુજ કળિયોતણું દઇ ભાન,
ઓછું અણાવે, પ્રકાશ ના દે, કરે ક્રૂર હાસ. ૧૧
માળી માયાળુ મનુ કંઇ કંઇ પ્રજા મ્હારીને સિંચે,
તેને પણ ઉંધાડી તિમિર આ ત્રાસ-અસિને વીંઝે. ૧૨
મ્હારું કોઇ નહી દેખાતું, દિવસ છોડી દઇ ચાલ્યો
વસે આજ પરદેશ, એક અંહીં અંધકાર મ્હાલ્યો. ૧૩
અંધકારનો સમો પ્રબળ! આ દશા બની મ્હારી!
સુંદર, કોમળ, સબળ, બધી મુજ સંતતિ કરમાઇ! ૧૪
શું કરું? શું કરું? નવ ચાલે કંઇ! પ્રહર કંઇ વીત્યા!
પ્રહાર બહુ મુજ સુંદરતાએ તિમિર તણા ઝીલ્યા. ૧૫
અંધકારનો સમો પ્રબળ! આ દશા થઇ મ્હારી!
સુંદર, કોમળ, સબળ, જાત મુજ તિમિરથી વીંધાઇ. ૧૬
ત્હોય હરિનો હાથ અમારે! અંધકારમાં જીવું!
પોષણ પામું! રહું સુવાસિત: અંતર્બળ ના મુકું! ૧૭
દઉં-પામું-આનંદ વિજનમાં; ભલે લોક ના દેખે!
અંધકારની મધ્ય અંક મુજ બાળ સમૃદ્ધિ બ્હેંકે. ૧૮
મન્વંતર ભર, અંધકાર, તું ભલે રહે ઉભો!
છવાય તેટલું છાય ભલે તું! ભલે જ તું ખીજે! ૧૯

અંધકાર! તુજને હંફાવું વર્તમાનમાં આજે,
મન્વંતર પળસમા ગણું, પળ પળમાં પુરી થાશે! ૨૦
પ્રભાત પળમાં થયું દેખાડું! ઉષા પણે આવે!
અંધકાર! તુજને હંફાવી ધકેલી ફૂલાડે. ૨૧
જાત મુજ, મુજ પ્રજા સુકોમળ, હતી તેવી થાશે,
અંધકારને હંફાવી જય ભવિષ્યનો ગાશે. ૨૨
તિમિરસમે પણ પ્રકાશ અંતર્ ધરની, ઉર, આવો;
શાથી ખાયછે વર્તમાન તિમિરથી તું ભુલાવો? ૨૩
ભૂત સમુ ભાવિ બનવાનું, વર્તમાન ભુલાશે,
ગોળ ધરાનું પ્રવાસી તેજ ફરી હતું ત્યાં જ આવે. ૨૪
તેજ વિષે ડુબેલી ધરતી, આત્મગતિ અંધારે,[1]
ફરતાં તરતાં અંતે લય એ તેજ વિષે થાશે!" ૨૫

૮૮. પર્વત.[2]

"ફરતાં તરતાં સર્વ સ્થિતિ અચળ અનુભવું હું,
પળ પળ જોઇ કંપ વાત–વરુણના હસું હું. ફ. ૧
ઉછળી ગાજી ફીણ ઉરાડી શમ ધરે તરંગો,
ભરતી ઓટ ધરી ધરી જ ઉદધિ ઘડીક જંપ્યો. ફ. ૨
ઉદધિના તરંગ ને ધરાની રેણુ ખેંચી
નભ સુધી પ્રવાત ગયો ક્યાંક ઝટ પેશી. ફ. ૩
ઉદધિ–ઉદરમાંથી ચ્હડી શિર જગત કેરે
કમ્પી ગાજી વર્ષા થાય ખાલી મેઘ મેળે. ફ. ૪

---

૧. " I spin beneath my pyramid of night. " એ વાક્ય શેલીએ પૃથ્વીપાસે કહેવડાવ્યું છે. તે ઉપરથી સૂચિત.

૨. વાચ્યાર્થ—સર્વ તોફાનો વચ્ચે પર્વત છે તેવોજ રહેછે.

વ્યંગ્યાર્થ—પૃથ્વી આદિ સર્વ પદાર્થો ગતિમાન છતાં તેમાંનાં કેટલાંક મહાસત્વ સર્વ પ્રસંગે અવિકારી રહેછે, મૃત્યુ તે પણ એક જાતની ગતિજ છે, અને સર્વ ગતિવચ્ચે સ્થિરદશા કેમ ભોગવવી તેનાં દૃષ્ટાંત જોનારને આશ્વાસન આપેછે. વિયોગ અથવા વિરહથી વિકાર ન થવો જોઈએ.

જુદીજ સ્થિતિ મ્હારી તેથી, ભિન્ન વૃત્તિ મ્હારી,
ચલિત જગત મધ્ય વસી અચળ વૃત્તિ રાખી. ફ. ૫
શિખર ઉપર દ્રુમ રમે, ચરણ વ્હે સરિતા,
સ્થિર કાય મધ્ય મ્હારી રમણસરણહીના. ફ. ૬
ઝરતું અનિશ વારિ, ત્હોય વજ્રઉર મ્હારું,
ધરતી ઉપર સ્થિતિ તથાપિ વ્યોમને જ ભાળું. ફ. ૭
ઉદધિ ને પ્રવાત, કરી જ લક્ષધા પ્રહારો
કાય મુજ ઉપર, ભાગી જાય! એ જ ભાળો. ફ. ૮
વીજળી વ્યોમપુત્રી મ્હારી વ્હાલી મ્હારી સાથે
રમી રમી થઇ તિમિરલીન ઘડીક માંહે. ફ. ૯
ગૌરીના વિલાસસમે કૃષ્ણ શોભી કાયા,
ભૂપલંગ ઉપર રંગ કંઇક એ રમાયા. ફ. ૧૦
સમય ગયો, ગઇ જ એય, એકલો રહ્યો હું
સમયવેશ ભજવી હતો શાન્ત તે રહ્યો છું. ફ. ૧૧
જગત જગત એકલો પડ્યો હું આમ જોતો
સ્થિર એક એકલો; તું કયમ ન, મનુ, જોતો? ફ. ૧૨
જોની! જોની! રોવું છોડ, પુરુષ કઠણ થા તું,
ધ્રુજતી ધરતી ઉપર અંગભંગહીન આ હું! ફ. ૧૩
ધ્રુજતી ધરતી પર વિકારી જંગમોની મધ્યે
એકલો હું અવિકારી સ્થિર અંગરંગે. ફ. ૧૪

"દૃષ્ટિસીમા જનતણી જગમાં રચંતો
સંસાર-નાટક તણો પડદો પડે જે.
તેની પ્રતિકૃતિ સમો ગિરિ દેખી, ધૈર્ય,
લોકો, ધરો! અમ પુઠે પણ દેશ છે કો. ૧૫
"પ્રલયવારિ ધરા આચ્છાદતું,
ખડક હું શિર ઉંચું કરી જ ત્યાં
નીરખતો જગશેષવિનાશને,
દઉં છું આશ્રય ત્યાં તરનારને." ૧૫

૮૯. વૈરાગ્ય.[1]

ભૂત—“બન્યો શુમ્ભ જેવો હું તો, દેવી! આજે,
વૃથા સર્વ સંસારના વાહ ચાલે,
નહી દેખું કાંઇ, નહી શુણું કાંઇ,
વૃથા દેહમાં જીવ જીવે મુઝાઇ! ૧

ધરી આશ તે તો ધરી તે જ કાળે,
બીચારી બની આજ તો માત્ર સાલે,
નહી વૃત્તિ વર્તે, નહી ચિત્ત ચાલે,
સ્મૃતિ એકલી ભાળતી આજ એને. ૨

ભલે હીન્દુઓ ક્હેર ઝાઝો કરે ને,
નિરંકુશ દુષ્ટો બને દૈત્ય છો ને,
ગઇ દૃષ્ટિ-શક્તિ ગઇ-વ્હાલી સાથે!
નહી ચંદ્ર ભાનુવિમુખ પ્રકાશે! ૩

ઘણું દીઠું, વેઠ્યું ઘણું, ઝાઝું રાચ્યાં,
અભિલાષ ઝાઝા ધરી બેય નાચ્યાં;
વૃથા આજ તે, ને વૃથા તું, વૃથા હું,
વૃથા ચિત્ત મ્હારે જ જે છે અને છું!” ૪

શુણી સર્વ શુણનાર આ ધરતાં ચિત્રિત ચિત્ત
સ્નિગ્ધ ધરે વૈરાગ્ય ને બને શાન્ત વિસ્મિત. ૫
યામિની પણ વૃદ્ધા બની, રહ્યો યામ તો એક,
સ્નિગ્ધ ભૂત એ જોઇને ધરતું ભગવો ભેખ. ૬
સ્નેહનાશ વૈરાગ્યનો વેશ કહે વિદ્વાન,
પણ અનુભવિયોને જડે સ્નેહરૂપ વૈરાગ્ય. ૭
વેદ વિષે એ નહી જડે, જાણે નહી વેદાન્ત,
અનુભવ એને જાણતો દે અતિ ઉત્તમ માન. ૮

---

૧. વૈનસમૃદ્ધિ! પર્વત! તમે સર્વ સંસારના પ્રવાહ છો! હું અસંસારી છું; તમને હું જોઉં એમ નથી, સાંભળું એમ નથી, સર્વ મ્હારી દૃષ્ટિએ ખોટાં છો—અસત્વ છો.

અનુભવતું એ સર્વને યતિવર સ્નેહી ભૂત,
અતીન્દ્રિયમાં લીન થઇ, ગણે જગત ને તુત. ૯
તુત સર્મું એ સર્વ જગતને અસત્વ ગણતું ભૂત
અભિન્ન આત્મથીં આત્મ હતો તે વિષે લીન વદતું જ. ૧૦

---

૯૦. થોડેક છેટે બળતી ચિતા.

[1] "મૂર્ખ મનુ! માયાને રોતો! મૂર્ખતાની નહીં સીમા!
માયા–ઇન્ધનથી માયાને બાળું આજ અવનિમાં. ૧
સતેજ દિવસે, અન્ધ નિશામાં, આણ અખંડિત મ્હારી!
બાળેલા માયાઅણુ નભમાં ધૂમવલ્લરી લઇ જાતી! ૨
પૃથ્વી થકી નભમાં માયાને ધૂમ–રૂપે પ્હોચાડું,
બળી બળીને કાળી થાતી એવી હું ખેલાડું. ૩
બાળ, તરુણ, જરાર્રૂઢ, પુરુષ ને અબળા આહુતિ
બની પડે મુજ મુખ–યજ્ઞમાં; એવી મ્હારી વિભૂતિ. ૪
બાળું ને બળતી દેખાઉં, બળતી બાળતી ખાઉં,
મૂર્ખ મનુ ત્હોયે ના સમજે માયાનું ભોપાળું. ૫
પાસે ઉભો રોતો, ઘેર જઇ હસતો સઉ ભુલી,
આપી અક્કલ રહી ન ગાંઠે, ગયો દેણમાં ડુલી.
મૂર્ખ! મૂર્ખ! નહીં મૂર્ખતાની કંઇ સીમા એની દીસે;
ઉભો ઉભો મુજ પાસે રોતો શામાટે તું અતીશે? ૭
ભદ્રામુદ્રા સમી જ દેતી ઉપદેશ હું જ્યાં આવો,
તુત–ભૂત માયાને સમજે ત્હોય રુવે તું પાછો. ૮
સકળ તત્ત્વનું તત્ત્વ તેની સાથે તુજને સંધાડું;
લાજવની માયાના ચણિયા કેરું હું તો નાડું. ૯

---

૧. ઉરભૂત! તું સર્વને તુત ગણે છે અને કોઈની વાણી સાંભળતું નથી તોપણ ત્હારે રોવાપણું છે અને તેનું કારણ ત્હારી સહચરીનું મૃત્યુ છે. તું મૂર્ખ છે—ચિતાનો ઉપદેશ પ્રત્યક્ષ છતાં, મૃત્યુનું ફળ સારુ છતાં, તું રુવેછે તે શા માટે? કયાં છે ત્હારું માત્રાજ્ઞાન અને કયાં છે ત્હારું અતીન્દ્રિય?

વિયોગીઓને યોગી કરવાનો મ્હેં આ પ્રયત્ન માંડચો,
જુવે તું તે સઉ ત્હોય મૂર્ખ બની આમ રુવેછે પાછો. ૧૦
માયાગ્રહથી મુકાવી વિભુશું મેળવવા કર સ્હાયો,
જુવે તું તે સઉ ત્હોય મૂર્ખ બની આમ રુવે છે પાછો." ૧૧

---

૯૧. જડગ્રન્થિનો છેદ.

ભૂત–[1] "કોઇ નથી મ્હારું જ મ્હારું જ રે આંહીં કોઇ નથી મ્હારું મ્હારું ! (ધ્રુવ)
હું તે હું, ને હું તે મ્હારો, બીજું કાંઇ મુજ ન દેખાતું રે. આંહી૦
હું જ દૃશ્ય, ને હું જોનારો, એથી પછી શું નથી ન્યારું રે? આંહી૦ ૧
વ્હાલી! વ્હાલી! કરું તે મુજ ચિત્તે વસતી ન્હાર નહીં ન્યાળું રે. આં.
એ તે હું ને હું તે એ, ને ઉર એનું ઉર મ્હારું રે. આંહી૦ ૨
તજ્યું જગ એણે, પણ મુજ ઉરમાં અમર હજી રહી એ તો રે. આં.
રહી હજી તો હજીયે રહેજે! સુરત અમર એ રહેજો રે! આં. ૩
જે રહ[2] સેવ્યું તુજ સંગતિમાં તે જ હજી રહ સેવું રે. આં.
સુરત આપણાં રહે જ દીઠાં, રહ્યું હજી પણ તે તેવું રે. આં. ૪
સાક્ષિમાત્ર જે રહ અથવા તો દમ્પતી મિત્ર થયેલાં રે, આં.
તુજ મુજ સ્નેહ તણાં તે આજે એજ હજીય રહેલાં રે. આં. ૫
રડું તે આગળ, કથું તે આગળ વાત સર્વ હું ત્હારી રે. આં.
તે જ મિત્ર મળતાં, ગઇ આજે ઉઘડી હૃદયની બારી રે. આં. ૬
તે ઉરઉપવનમાં ત્હેં જે જે મેના પોપટ પાળ્યાં રે, આં.
ઉર ઉઘડચે આ તે તે સર્વે બ્હાર ઉડવા ધાયાં રે. આં. ૭
મા ચિંતા કર રે તું વ્હાલી! આંહીં નથી કેઇ પરાયું રે. આં.
એક પરાયું જગત દીસે આ શુણતું મ્હારું ગાયું રે. આં. ૮

---

૧. ચિતા! સત્યાસત્યનો સાંધો તું નથી, મ્હારુ અતીન્દ્રિય કોઇક જુદું જ છે, જગતને હું "તુત" ગણું છું તેનું કારણ જુદુંજ છે, ને રોવાનું કારણ પણ જુદુંજ છે. મ્હારુ રોવું તે ત્હારાથી સમઝાય એવું નથી. તુત=ઢોંગ.

૨. 'રહસ' અથવા 'રહ:' એટલે એકાંત. 'મનસ' નું મન એ ન્યાયે 'રહસ' નું અત્રે 'રહ' રૂપ વાપર્યું છે.

પણ તે ઘોર નિશામાં ઉંઘે, જાગે તોપણ ઉંઘે રે. અં.
ખરું જાગતાં સ્નેહી હૃદય તે સ્નેહ–નોંશો કરી ઘુમે રે. અં. ૯
એ જ હૃદય છે એવાં તે તો મુજ ઉરશું આ રમતાં રે. અં.
અભેદ આપણી સાથે એ તો શું નથી, વ્હાલી! ધરતાં રે? અં. ૧૦
તું યે હું ને એયે હું છું, હુંમાં સર્વ આવ્યું રે. અં.
સ્નેહવિનાનું ઇન્દ્રજાલ જુઠ જુઠામાંહીં સમાયું રે. અં. ૧૧
તે જુઠું તે તો નહીં કોનું, કેમ પછી મુજ હોય રે? અં.
હું મ્હારો તેમાં શી નવાઇ? પણ બીજું મુજ નથી કોય રે. અં. ૧૨

“વ્હાલી છતાં ભુવન આ ગણતો હું મ્હારુ,
વ્હાલી જતાં થઇ ગયું સઉ હુંથી ન્યારુ!
મ્હારું ન કોઇ અહીં તો પછી રોઉં શાને?
એવાં અરણ્ય–રુદિતો કરવાં જ શાને? ૧૩

“સમજી જે ન શકે ઉર–વેદના,
ધરવું તેની સમીપ સુમૌનને;
ખમી શકે ઉભરા નહીં ત્હોય, તો
નીકળી શું ન શકે રહમાંહીં એ? ૧૪

“શુણે ગમે તો અનુકંપનારા,
વા શુણવા હોય ન કો મનુષ્ય,
ત્યાં રોવું તે ઉત્તમ પક્ષ, વ્હાલી!
રાખું બીજે સ્થાન હું ઉર ડાગી.” ૧૫

૯૨. આકાશમાં અદ્ધર લટકતી પ્રકાશમાન અને પોત-પોતાની જુદી જુદી સુન્દરતાથી લલચાવતી અનેક હાવભાવ કરતી અનેક અપ્સરાઓનાં હૃદય-ભૂત પાસે ધસી આવતાં મુખ.

[1] "કોઇ જગતમાં નથી જ ત્હારું તે, ઉઠ, ઉઠ, ઉર ભોળા!
અંધ નિશા ને સતેજ દિવસો ખાય હીંદોળે ઝોળા. ૧
ધર અમ્બર રવિ તણું ધરાવ્યું ચિત્ર તન્તુમય, દિવસે;
છોડ છોડ બન્ધન રજનિમાં, રમ રસદીપને તેજે. ૨
એક દીપ હોલાઇ જાય તો બીજો તરત સળગાવે;
અસ્ત થતાં રવિ, રસ નાગરના ચન્દ્રકળા પ્રકટાવે. ૩
ચન્દ્ર–અભાવે વ્યોમઘુમટમાં દીપમાળ ઘણી લટકે,
મેઘ-મચ્છરદાનીમાંય રસિકો રમે રંગને ચટકે. ૪
શા માટે તું સુઇ રહ્યોછે? ઉઠ રસચન્દ્રમરીચિ!
અગણિત બુદ્બુદ ને આવર્તો સંગ રહે તું રીઝી. ૫
વિશ્વનદીમાં એક શમી તો ઘણીક લહરી બીજી,
પેસો ઉર તે સર્વ તણે, રમ, રસિક, ઘડીભર હીંચી. ૬
એક જ તું પણ, અનેક લહરી મધ્ય નૈક પ્રતિબિમ્બો
વિલાસ કરતાં કરને, એક ગયે શીદ બીજી નિન્દો? ૭
નિન્દ ન, નિન્દ ન, એક ધરતીમાં અનેક ધારા આવે,
તેય માય ને, બીજી ધાર ફરી બીજા મેઘ વર્ષાવે. ૮
એક એક તું શું કરતો? ત્હેં ક્યાંથી એકપણું આણ્યું?
એક ભાસતું વિશ્વ અગણ્ય અણુગણુથી ઉભરાયું. ૯

---

૧. વ્યંગ્યાર્થ:—સંસારની, અનેક વાસનાઓ, અનેકજનમાન્ય અનેક પુરુષાર્થ, અને સુખદુ:ખનાં અનેક સાધનો અત્રે અપ્સરાઓનું ઉપમેય છે. તેઓ કહેછે, "હે ભૂત! સંસાર એકાનેકના સંયોગમય છે; તેમાં સ્નેહને જ અનુત્તમ ગણવો, સ્નેહના પાત્રને વિયોગ સમયે પણ વળગી રહેવું, અને વર્તમાન જગતની ઉપેક્ષા કરવી; એ સર્વ અયોગ્ય છે. સ્નેહ-વિના અન્ય પુરુષાર્થ અને વિષય ઘણાછે તેમાંથી મરજી પડે તે શોધ."

ધ્વનિતાર્થ:—હે સ્નેહી પ્રાણી! એક પ્રિયા ગઇ તો બીજી શોધી કહાડ.

એકપણાનું ભૂત ભરાયું, સ્થિરતારક તું શાથી !
અગણિત બિમ્બો અહીં ગુણતાં થા બૉલોરનો અનુકારી." ૧૦

---

૯૩. "એક અને અમર અનન્ય."

ભૂત—"ઉરની સાથે ઉર જડાયું, જગત પડયું જુદું.
ઉર ઉરે હજીય વસે, જગત રહે જુદું. ૧

જુદું જગત જુદું હજી, વ્હાલો હજીય વ્હાલી !
નદી સુકાઇ ત્હોય રેતીઉર વહે જ વારિ. ૨

"માયાવી કોણ જ તમે મુખ કો તણાં છો ?
આકાશમાં અધર આ લટકી રહ્યાં છો !
જે એક મુજ ઉરમાં વસી એક નારી
તેના વિના અપર કોણ જ વિશ્વમાંહી ? ૩

છો સર્વ નશ્વર તમે વીજળી સમાન,
છો સર્વ જુઠ જ સમાં મૃગતૃષ્ણિકાની,
છો વ્યોમ–સાગરવિષે પરપોટ જેવાં,
લેવા જ તે તમથકી ઉપદેશ કેવા ? ૪

"જીવતાં સંગમ, મરતાં સંગમ, સંગમ ભાવિકાળ વિષે,
સંગત એમ નદીજુગજેવાં દમ્પતી એક થઇ વિહરે: ૫

માયામેઘ તણી ધારાઓ ! એકપણું એ શું સમજો ?
અનેક છો પણ એક જ સાગરવિષે જ, સાગરજાત ! જશો !" ૬

અમર એકયનું અભિમાન જ્યાં થયું ભૂતમાં ભાસે,
અભિમાનસંહારક શક્તિ ઉભી થઇ ત્યાં પાસે.
વ્યાઘ્ર મહાવિકરાળ ક્ષિતિજમાં ગર્જન કરતો ક્રોધે,
પ્રલયકાળ જગ ઉપર વર્ષતો જાણે જોતે જોતે.

---

૯૪. પાસેના જંગલમાં ગર્જતો વાઘ.

[1] "શું–રુવે લોક–આ રુવે ? સમજું હું ન તે ! આંસુ શાં આવે ?
બહુ ન્હાનો આવી આંખમાં નીરનો નિધિ માયછે ક્યાં જે ? ૧
મુજ ઓડવિષે ઘડો સુતી અરણ્યે ભમી લોહો ઘણું પીતી
ઘણું વ્હાલી મુજ વાઘેણ ગજાવતી રેણુ શૂરો ધરો નીતિ ! ૨
તે ગઇ ધડાકમાં મરી સિંહની સાથ મચાવો લ્હડાઇ,
ક્યમ ત્હોય આંસુનું બિન્દુ આંખ ધરું ? આંસુ સ્ત્રીની જ ભવાઇ. ૩
ભુલો ગયો થવાનું થયું ! વૈર વિકરાળ હવે તો ધારું,
કુદો કુદો ધરીને જોર ગજાવું વિશ્વ, ભયંકર ત્રાડું !
"સિંહ સાથ વેર ધારો, ઉચ્ચ પુચ્છને પછાડો,
ત્રાડનો ઉરાડું બમ્બ, ને ગજાવું કોતરો;
ત્રાસથી ન હાલો ચાલી, મૌન બ્હીતી બ્હીતો ધારો,
શ્વાસ રુંધો સૃષ્ટિ જોતી : "આવ્યું ! આવ્યું મોત ! જો !"
આગ દેખી ન્હાસો જાય, રેલ દેખી નાસી જાય,
હાક મ્હારો શુણો સર્વ સૃષ્ટિ થમ્ભો તે પડે;
પાદથી નહી ચલાય, મુખથી નહી રડાય,[2]
ધબ્બ ધબ્બ મુકો પાગ ત્રાસ ચિત્તમાં ચ્હડે. ૫

---

૧. અત્રે વાઘ એ વાચ્યવિષય છે અને પ્રલય વ્યંગ્યવિષય છે. ૭૬ મા કાંડમાં તેમ અત્રે સિંહમાં પુરુષાર્થની વ્યંજના કરી છે. પુરુષાર્થને પ્રલયનો પ્રતિસ્પર્ધી આ કાંડમાં કર્યો છે. આ વિશ્વમાં પ્રલયનાં સાધન અનેક છે. "વાઘ" અને "વાઘેણ" માં "પ્રધાન" અને "ગૌણ" પ્રલયસાધનની અથવા પ્રલયની વ્યંજના છે. ગૌણ પ્રલય ઉપર પુરુષાર્થનો જય થતાં પોતાના ગૌણપક્ષીપર પ્રીતિનેલીધે પુરુષાર્થપર વૈર રાખી પ્રધાન પ્રલય પોતાના કાર્યમાં પ્રવર્તમાન થાય એ માત્ર હેતૂત્પ્રેક્ષા છે. કેટલીક જાતનાં પ્રલયસાધન ઉપર પુરુષાર્થ જય મેળવી શકેછે અને કેટલાંક પ્રલયસાધન સર્વસંહારક અને પુરુષાર્થ–નાશક છે તે ઉપરથી "ગૌણ" અને "પ્રધાન" એ ભેદ ઉત્પ્રેક્ષિત છે.

૨. "One of the most terrific accompaniments of a storm is the succession of sounds during its progress. While as yet only pre-monitory symptoms of its approach are visible, * * * a peculiar moaning noise is heard as if of "winds rushing through a hollow vault." It has been compared to the 'calling of the sea', often along English coasts, the earliest sign of a coming storm, and is

મરતો દૂરથી એ જ એમ, એકલો હું હેમક્ષેમ,
વાઘણી સંભારું ત્યાં પુરું જ થાય બાકીનું;
'વાઘણી! ઓ વાઘણી!' કરી ભરું હું ફાળ વ્યોમ,
વાઘણી સંભારતાં ન લક્ષ સિંહથી બ્હીતું!
ક્રોધથી કરાળ આંખ માંહી ચ્હડી આવ્યું લોહી,
મેઘ ને પ્રવાતના સમું મચાવું યુદ્ધને!
રોમ રોમ યુદ્ધ યુદ્ધ ધારું, કોપતા તરંગ
અંગ અંગ જેમ થાય કોપતા સમુદ્રને. ૬
આજ હું કૃતાન્ત પેઠ વિશ્વમાં શબાવળી[1]
દયાવનો થઇ ભરું, દયા ધરી હું શું કરું?
દયા! તું શૌર્યવૈરિણી, હણું હું પ્હેલી તુજને,
વધી જ એમ શૌર્યમાં હું બાથ સિંહશું ભરું.
મેઘદ્વંદ્વ ગાજી બાઝી આગ જેવી વીજળી
ઝરી ઝરી લગાડતા નભઃપુરીવિષે જ જે,
તેમ, ચાલ! ચાલ! સિંહ! યુદ્ધ આજ આપણું
વિશ્વક્ષેત્રમાંહી ઘોર ગર્જના મચાવશે. ૭
ઉકળતા ઉંડા ઘણા ભૂમિઉરસ્થ પત્થરો
વામી વામી, ને ઉછાળી તેમના ફુહડયા રસો,
છાય આસપાસ તેથી જ્વાળામુખ પૃથ્વીને,
તળેથી ફાડી નાંખી એનો કાય ઝાઝું ગર્જતો;
તેમ કાળના કરાળ કોપને ઉરાડતો,
છાઉં આશમાત્ર તેથી. ભૂમિ હું ડગાવતો,

---

believed to be the actual roar of the tempest, borne by the reflective action of the clouds to vast distances. The immediate intensity of the din thus heralded can be imagined. *Men are struck virtually dumb, the attempt to speak producing a sensation as if all the breath were driven from the body by a violent blow.*"

૧. "Tornadoes here march in battalions, 'requestioning' all the goods of poor human life along the lines of their concerted advance."

ગર્જના ભરી દશે દિશા તણા ઉરે વિષે
મહા પ્રવાત પેઠ ત્રાડ નાંખી નાંખી ચાલતો. ૮
"હીન્દી પૂર્વામ્બુધિમાં નીરખી અખિલ આ લોક સંહારવાને
ગાજન્તો ઘોર કિલ્લો[1]સલિલમય ઘણું દોડતો નિજ સામો,
નાવિકો ત્રાસ ધારે તિમિરનિધિવિષે ગર્જના મ્હારી સુણી,
ધારી તે ત્રાસ, મુકી પડતી સહચરી[2], પાન્થ કુટે કપાળ." ૯

---

૯૫. અતીન્દ્રિયસાથે ઐક્ય.[3]

ભૂત—"ભુવન ભલે શૂન્ય થાવ! પ્રલય છો રમે!
છે જ તે નથી બનો! મને ન તે દમે! ૧
રહે જ રહેવું હોય, છો જનારું તે જતું,
મ્હારું કાંઇ ન જાય તે, ન કંઇ મુને થતું. ૨
રાજ્ય જાવ, દ્રવ્ય જાવ, જાવ મતિ મ્હારી,
પુણ્ય છો પરવારતાં, હું રહીશ એક હારી. ૩
ક્રૂરતા વહો વિધિ ભલે વહાય તેવી;
કહ્યું ન માની જીવ જીવે, રાત્રિ એને રહેવી! ૪
એય મ્હારો નથી હવે, હોય કોણ બીજું?
ગઇ પ્રિયા યે મુકી મને તો કોની ઉપર ખીજું? ૫
રહે કહું તે જાય, અને 'જા' કહું તે રહે!
મૂર્ખ શ્વાન! શાથી મનથી શકટ વ્યર્થ વ્હે? ૬
સામટી પડો વિપત્તિ! દૈવ વા હસો!
આવનાર કાળ! આવ! આવીને જશો! ૭

---

૧. હીંદુસ્થાનની પૂર્વદિશાના સમુદ્રોમાં તાફાની પવનથી કોઈ વખત મોજાં ઉછળી મ્હોટા કિલ્લા જેવડાં થાય છે અને સેંકડો ગાઉ સુધી ધસી તે પ્રદેશમાં પ્રલય કરી શાંત થાય છે, તેને "સાઇક્લોન" કહેછે.

૨. કેવળ સ્નેહી પ્રાણિયોજ પ્રલયવશ છે એમ નથી પણ સ્નેહ જાતે પણ પ્રલયવશ છે તેનું સૂચન.

૩. આ કાંડનો અર્થસાર: "ભલે ને સઉનો અને મ્હારો પ્રલય થાય! મ્હારો સંબંધ અતીન્દ્રિય છે, અતીન્દ્રિય પ્રિયા મ્હારી સાથે છે, અને મ્હારું જીવન પણ એ અતીન્દ્રિયથી વ્યાપ્ત છે અને પ્રલયાદિના વિષય વિશ્વથી તો છુંટું પડેલુંજ છે: અર્થાત્ મ્હારુ જીવન અતીન્દ્રિય અને અનશ્વર સ્નેહમય છે."

દેખતો નથી હું, તમે શું કરો મને?
દેખું તેય લાગતું ન, શું પછી દમે? ૮
"પ્રિયા વ્યાપે મ્હારો સકળ ઉર-આભોગ, પછી શું
બીજું કોઇ પામે અણુસમુંય સંચાર કદી ત્યાં?
દમે શી રીતે વા? અનુભવ શી રીતે મુખ તણો
મને આ સૃષ્ટિ દે? સઉ ઉભું રહ્યું બ્હાર ઉરની! ૯
"પ્રિયા ગઇ, હોય જીવેછ ચિત્તે,
તજે મને એ, ન તજું હું એને;
આ વિશ્વ ઉભું, પણ ચિત્તબ્હાર!
તજે મને એ ન, તજ્યું જ એ મ્હેં!"
પ્રલય જીતી જીવવાની શક્તિ સ્ફુરી ભૂતમાં જ્યારે
પ્રલય ન પ્હોચી શકે જ્યાં તે દ્યુતિ સ્ફુરતી ભૂત-કીકીમાં ત્યારે!
નિશાન્તકાળ સૂચવતું સ્ફુરતું સુન્દર શુદ્ધ શુભ્ર જ્યોતિ[1]
તિરસ્કરિણીથી ઢાંકી ઉષા[2] તણા પદનખસમું! નિશ જોતી!

---

૯૬. પ્રભાતશુક્ર.

[3] "નથી ચન્દ્ર તે માટ જગમાં નથી કંઇ વળ્યું
ઘોર અંધારું, ઓ બન્ધુ મ્હારા!

---

૧. પ્રભાતશુક્ર, હવેના કાંડનો વિષય છે.

૨. ઉષા=મળસ્કુ. ઉષાનું વ્યંગ્ય ઉત્સાહક શક્તિ છે (જુવો કાંડ ૧૦૮ નીચેનું ટિપ્પણ). શુક્રનું વ્યંગ્ય કાંડ ૯૬ નીચેના ટિપ્પણમાં છે. એ બે વ્યંજનાઓ પરથી શુક્રને ઉષાનો 'પદનખ' કહેવાનું કારણ સ્પષ્ટ થશે.

૩. પૃથ્વી જોડે ચંદ્ર ફરેછે અને સૂર્યનું તેજ સાચવી રાખી ચંદ્ર પૃથ્વીને રાત્રિસમયે તે દેખાડેછે; તેમ પ્રિયની પ્રિયા સહચારિણી હતી ત્યારે પ્રેમાનંદનો અનુભવ કરાવતી હતી તે આનંદ પરમાનંદના પ્રતિબિમ્બરૂપ હતો. એ પ્રેમાનંદનું ચંદ્ર ઉપમાન. પરમાનંદ પ્રિયાશીવાય અન્ય સંસારદ્વારા પણ તિમિરસમયે સ્ફુરી નીકળેછે. જીવનતિમિરના અવસાનસમયે સંસારપટ પર પ્રભાતસૂચક આનંદતેજ સૂક્ષ્મબિન્દુરૂપે સ્ફુરે છે તે અત્રે પ્રભાતશુક્રનું ઉપમેય છે, "બાપુ પધાર્યા સત ધામમાં" ઈત્યાદિ સ્થળે સ્ફુરતો આનંદ આનું દૃષ્ટાંત છે. (પછીને પાને સંધાન છે.)

તેજ કૌબેરી ઉષા સમું ત્હારું ને
　　જ્યોત ઝીણી ઝગઝગે, જોની, હુંમાં ! ૧

રવિમેઘ વર્ષાવશે વ્યોમમાં વૃષ્ટિ જે
　　તે તણા અગ્રબિન્દુ સમો હું
તિમિરના જાડ્યથી ગ્લાન જગમાત્રને
　　તેજના પ્રથમ શીકર હું છાંટું. ૨

બધી આશના દ્વારમાં ક્યારનાં વાસિયાં
　　તિમિર-નિશાચરે સપટ તાળાં,
કરતણે અગ્ર મુને રુપાકુંચી સમો
　　ધારી, દિનનો પ્રભુ ઉગશે આ. ૩

[1] પ્રભાકુંડ એ ઝુમર આ ઘુમટમાં લટકી રહે,
　　ભભકથી સળગી રહે સૃષ્ટિ ગાતી
હેઠ ગરબે મળી તે તણી સાડિયો,
　　સાંજ બીલોર રહે ભાત પાડી. ૪

[2] સમે એજ એ તેજમાં આપણે લીન થઇ
　　સ્નેહમય યોગમાં યુક્ત થાશું !

આવા તેજમાં કોઈ અનિર્વચનીય સુન્દરતા—પ્રસન્નતા—છે; તે જ તેજ આ કાંડનો વ્યંગ્યવિષય અને પ્રભાતશુક્રનું ઉપમેય છે. "કૌબેરી" એટલે ઉત્તર દિશાની : ઉત્તર ધ્રુવ આગળ છ માસ લાંબી રાત્રિ હોયછે તે સમયે ત્યાં એક તેજનો પડદો આકાશમાંથી લબડતો લાગેછે તે "ઉત્તર દેશનું મળસ્કું" અથવા "કૌબેરી ઉષા" (અરોરા બોરિઆલિસ) નામથી ઓળખાય છે. શોકનો પણ ઉપભોગ છે અને તે વિરહીને મધુર લાગેછે. આ શોકાનંદના પડદાની કાળાશ મારતી દીપ્તિ આખી રાત "કૌબેરી ઉષા" પેઠે રહેલી છે તે તેમજ બીજાં કારણો પણ આ ઉપમાનું મૂળ છે.

१.–२, ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥
भगवद्गीता अध्याय १५

એમાંનો આનંદમાત્રના પ્રભવરૂપ 'પુરુષ' તે અત્રે સૂર્યનું ઉપમેય, અને 'પ્રવૃત્તિ' એ ગરબા તથા સાડીની ભભક અને બીલોરના રંગ એ સઉનું ઉપમેય.

ચન્દ્ર ને પૃથ્વીના તેજનું મૂળ જ્યાં
તે જ રવિલોક વણુવિરહ[1] જાશું!" ૫
વ્યોમચારી શુક્રનું ઝીણું ગાન ઝરતું જે સમે
તેજોતણું સાયુજ્યપદ નિઃસીમ નભમાં સૂચવે,
તે કાળ ધરતીવાસીના ધર્મોનું ભાન કરાવતો
નીચસ્થ કુક્કુટ દિનરાજની નેકીને પોકારતો.

---

૯૭. કુક્કુટ (કુકડો).

"રાત્રિ વીતી જવા આવી તે તું તો જાગની રે, પ્રાણી!
જનેની આરામની વૃદ્ધ થઇ! એની જાત ગઇ કરમાઇ. રાત્રિ. ૧
પ્રાચી જાગી રુપેરી તેજનો ચણિયો[3] પ્હેરવા બેઠી એ આ,
પગપ્હાનીપર આવ્યો દીસે, કેડ ચ્હડશે ક્ષણુંભરમાં. રાત્રિ. ૨
પ્રભુએ નયન નથી રાખવા આપ્યાં દિવસ બધો મીચી,
ખીલે વાડી રવિમાળિયે તેજસલિલ થકી સિંચી. રાત્રિ. ૩
વિશ્વનું નેત્ર ઉઘાડવા, ધર્મે યોજવાને ઉરને,
નિદ્રાએ પૂર્યાં કર્ણના ભેદી દુપટ પટને, રાત્રિ. ૪
નિઃશબ્દતા પર બેસીને, 'કુકુ' નિષ્કંટક મ્હારું
આણ વર્તાવે દિગન્તમાં; એમ ઉંઘતાં જગાડું. રાત્રિ. ૫

---

૧. न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥
ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ॥
भगवद्गीता. अध्याय १५

तत्प्रसंगे च शांकरं भाष्यं यथा । जीवलोके जीवानां लोके संसारे जीवभूतः भोक्ता कर्तेति प्रसिद्धः सनातनः पुरातनो यथा जलसूर्यकः सूर्यांशो जलनिमित्तापाये सूर्यमेव गत्वा न निवर्तते तथाऽयमप्यंशस्तेनैवात्मना संगच्छति ॥

• એમાં દર્શાવેલી રીતિપ્રમાણે પૃથ્વી, ચંદ્ર, અને શુક્રના તેજનો સૂર્યતેજમાં "વણવિરહ" સંયોગ.

૨. રાગ પ્રભાત.

૩. પાછલી રાતના ઉતરતા પ્હોરમાં ક્ષિતિજ નીચે દૂર રહેલા સૂર્યનું તેજ પૂર્વદિશાના ક્ષિતિજ આગળ—પૃથ્વીની કીનારી આગળ આકાશમાં—રુપેરી રંગવાળું દેખાયછે.

મારું હાક હું નીચા સ્થાનથી, રાજમ્હેલમાં તે પ્હોચે,
તરછોડે મહિષી—કુચસ્થળ નૃપ કાર્યની હોંશે. રાત્રિ. ૬

"સ્નેહ પીનો તું રમ્યો રાત્રિ બધી
થયા પુરા તુજ કોડ;
દિવસકાર્યમાં ભળની હવે તું,
તજની ગુલાબી સોડ! હવે તું છોડી દેની, જન, મોહ. ૭
પેટ પુકારે "ઉઠની, ઉઠની,
"વહી જશે ઝટ પ્હોર!
"દેશ તુજ કહો 'દુઃખ સુધી ક્યાં
"સ્હેવું?' મચાવે શ્હોર." હવે તું. ૮
સમુદ્રશય્યા તજી રવિ પણ
ચ્હડશે ઉંચે વ્યોમ;
ચર પુરુષાર્થ, અને ઉદ્યમમય
રચ તુજ રોમેરોમ. હવે તું૦ ૯
કિલકિલાટ પક્ષિ-ગણ કરશે,
તરવરશે ઉદ્યોગ;
તે જ સમે પડી રહે મૂર્ખ તે
કિયા કર્મના ભોગ?" હવે તું૦ ૧૦

રાત્રિ બધી જગત ગાઇ રહ્યું'તું ગાન,
ભૂતે દીધો નહીં જ તેપર નિજ કાન;
રાત્રિસમે ભૂત-પ્રભાવ વિકાસ પામ્યો,
રાત્રિસમે ક્રોધ ભૂતે સઉની અવજ્ઞા. ૧૧
નિશાન્ત થાય, પલટાય ભૂત-સ્વરૂપ,
પામે પ્રવેશ ઉરમાંહી પ્રબોધ-સ્પર્શ;
તે સ્પર્શથી ચમકતું અકળાતું ભૂત,
એ રીત રાત્રિસમયે પ્રકટે પ્રભાત. ૧૨

૯૮. ઉદાસીનતા.

ભૂત—"પ્રિય! પ્રિય! શું જ હુંય કરૂં? વિરહદુઃખ ના જ જાય સહ્યું!
હરિ! હરિ! શુંજ હુંય કરૂં? રાખિયું જ્ઞાન ના જ રહ્યું!
વિનવતું વિશ્વ તે ન શુણ્યું, ગુને એ લાગતું જ સુનું;
ઘણું ઘણું જાણતો જ સકે, થયું ના જાણિયાનોં સમું. ૨
ગયે રવિ દૃષ્ટિથી બ્હાર, જુઠું રવિબિમ્બ નભમાંય
પડે તે લાગતું જેવું, મને જગ ભાસતું તેવું. ૩
નિકટ નિદ્રાતણે ખોળે જતાં, **ખગ**, માળને ઝોળે,
તરુપર આવતાં સાંઝે, થયો દિનેશ દીન **ભાળે.** ૪
ધરે મન તે ઉદાસીન, બની તેવું ઉદાસીન,
જુવે આ વિશ્વને તેમ હૃદય નિર્વૈર નિષ્પ્રેમ. ૫
ઝીણું ઝીણું વાગતું વાજું, ટપકતું નીર નભમાંનું,
કરી રહી વીજ ચમકારા, ઘણું ઘણું મેઘ પણ ગાજ્યાઃ ૬
(યુગ્મ કલાપક. ૭–૮)
નહી કંઇ જોતી તે આંખે, નહી કંઇ શુણતી કાને,
ઘણું ઘણુ રાતમાં રોતી, સરે આંસુ, ન તે લ્હોતી ૭
સીતા દશગ્રીવની પાસ, જપે મન **રામ**ના જાપ,
અશોક શું કમ્પતો શિરે? સમીર શું વાય આ ધીરે? ૮
વદે દશજીભ શું વાણી?–સતીએ વાત ના જાણી!
રહ્યા ઉર મધ્ય જે **રામ**, કરે એ સાથ સતી વાત: ૯
ત્યમ જ અગણિત જીભવાળા ઉભો હું વિશ્વ પાસે આ,
શુણું શું? કમ્પતું આજે ઉરદ્રુમ વ્હાલીમય-વાતે." ૧૦
અનંત દિનના નિર્ઝર અગણિત સૂર્યસમા કંઇ તારા,
ધરતી વિષે રજનિસમયે દૂરદૃશ્ય દિવસ રચનારા,
ધરતીનેત્રમાં તેજ રવિનું દૂરથી જોઇ ભરાતું,
મ્લાનતેજ થઇ જતા હોય ત્યમ જન-નયને જ જણાતું. ૧૧

તેનીં અવસ્થા સમી ભૂતની થતી દશા દેખાતી !
ઉદાસીનને જાગૃત કરવા તારકસેના ચાલી !
ચાલીં જતી એ તારકસેના દીનવદન થઇ જાતી !
ચાલીં જતી ખેંચતીં પાછળ ભૂંત, હાથ ભૂતના ઝાલી ! ૧૨

૯૯. નિશાન્તે એક પછી એક અદૃશ્ય થતા તારાઓનું વન.

[1] "થાય આ પ્રભાત સૂર્યકાજ આજ વ્યોમમાં !
થાય અસ્તકાળ આપણોજ આજ વ્યોમમાં ! ૧
(યુગ્મકલાપક. ૨-૩)
અંધ કેશપાશમાં ગુંથેલ પુષ્પવાડીને,
ઢાંકતું પ્રકાશવસ્ત્ર ! શિર વ્યોમનારીને ૨

---

૧. રાગ પ્રભાત.

અનંત તેજમય દિવસનો પ્રવાહ વિશ્વમાં સ્ફુરી રહ્યો છે. તે પ્રવાહના અગણિત ઝરા જેવા તારાઓ રાત્રિસમયે માણસને દૃષ્ટિગોચર થાય છે. દરેક તારો તે એક્કેકો સ્વયંપ્રકાશ સૂર્ય છે અને આપણો સૂર્ય પણ તેવોજ તારો હોઇને પોતાને સ્થાનકે અને પોતાને સમયે આપણને કામ લાગે છે તે પ્રસંગે તેના તેજ આગળ રાત્રિના દૂરસ્થ તારાઓ પોતાનો સમય વીતતાં અદૃશ્ય થઇ જાય છે અને નિકટના સૂર્યનો સમય સઉને ઢાંકી નાંખે છે.

વ્યગ્યાર્થ: જીવન એ એક રાત્રિ છે અને તેની આશપાશ અનંત તેજનો ભરેલો દિવસ છે. અનિર્વચનીય અને અજ્ઞેય સ્વરૂપવાળા કોઇક જાતના અગણિત સંસારમાંથી એ તેજ સદાકાળ ઝર્યા કરે છે. એ અગણિત તેજની છાયા જીવનઅંધકારને સમયે વત્સલતા, મમતા, સ્નેહ અને એવાં અનેક તારાજેવાં સૂક્ષ્મરૂપે આપણને દેખાય છે અને ગ્રહોની પેઠે આપણા ભાગ્યને ભમાવતાં લાગે છે. મૃત્યુની મનપર પડતી છાયા પણ આ સૂક્ષ્મરૂપ જેવીજ એક છાયા છે પરંતુ તેને સમયબળે તે મહારૂપ લાગે છે ને તેના તેજમાં બીજાં સૂક્ષ્મરૂપ કેવળ લીન અને અદૃશ્ય થાય છે, પરંતુ સર્વ છાયાઓ સરખી રીતે અનન્ત અને તેજસ્વી છે. આ અને પછીના બે કાંડમાં આ સર્વ વ્યંગ્યવિષય છે.

જનમંડળોને અંધકારસમયે વિવિધ સ્થળે કામ લાગેલા પ્રાચીન શાસ્ત્રકારો, કવિયો, ધર્મપ્રચારકો, અને હૃદયપ્રેરકો, તારાઓનું એક ધ્વનિત ઉપમેય છે. તેજના આ સર્વ ઝરાઓ હજી પણ પોતાની કૃતિસ્વરૂપે અમર છે. સામાન્ય મનુષ્યોને તે રાત્રિચર (જનમંડળની અજ્ઞાની અવસ્થામાંજ ઉપયોગી) લાગે છે અને પોતાના સમયમાં દેખાતો તેજનિર્ઝર સૂર્ય તે મનુષ્યોની દૃષ્ટિમાંથી આ બીજાં જ્યોતિને અદૃશ્ય કરે છે. તે છતાં તેજનો અનંત પ્રવાહ જોનારને તો તેમની તુલના હજી પૂર્વવતજ છે. આ જ્યોતિઓનો અસ્તાભાસ અત્ર ધ્વનિત છે.

કોઇ નવા માણસના ઉદય આગળ થતો જુના વખતથી મ્હોટાઇ ભોગવનાર મનુષ્યોનો અસ્ત પણ આ કાંડમાં ધ્વનિત છે.

આવતું! ક્ષિતિજસેંથીમાંહીંયે પૂરાતું એ!
એકનું પ્રભાત અસ્ત અન્યકેરું થાતું તે. ૩
ભાત એ પ્રભાતની પડે જ જુદી અસ્તથી,
દીન અસ્ત હારી જાય સ્હેજમાંહીં મસ્તથી. ૪
સૂર્યથી લઘુ નહી!, ન સૂર્યથી પ્રભા કમી!
સૂર્યની પ્રભા અમે જ દીર્ધો સૂર્યમાં વહી! ૫
સૂર્યને ટકાવનાર હસ્ત કંઇક આપણા!
સૂર્યને નચાવનાર દૃષ્ટિપાત આપણા! ૬
સર્વ એવું વ્યર્થ આજ, સૂર્યનો સમો થતાં,-
અસ્ત આપણે, રવિ વિહાયના લલાટમાં! ૭
વ્યોમમાં સમાય એ નહી, તસુ ન આપણો,
સૃષ્ટિ દેખી રહેતી તે પ્રકાશ એક ભાનુનો!!! ૮
નાવમાનું સૈન્ય, નાવ ડુબતાં ધીમે ધીમે,
જાય ડુબી, ડુબવાનું તેમ આજ આપણે. ૯
અગ્નિઅસ્ત્રવીંધ્યું નાવ ડુબતાં ધીમે ધીમે,
નાવવાસી સૈન્ય પેઠ ડુબવાનું આપણે." ૧૦

---

૧૦૦. પ્રભાતમાં થતો લય.

ચેતનમિત્ર—"ઓછું ન આણો, ધૈર્ય મુકો ના પડતું, મહાતારા!
મ્હોટા ન્હાના મનુને ક્હેવે બનો નહી, વ્હાલા. ૧
અંધ ઘુવડ સમ ક્ષુદ્ર મનુ ના દેખી શકે, ત્હોયે
[1] દિગ્વિજયી ગતિ સદા તમારી અપ્રતિહત હોયે. ૨
નહી અસ્ત, નહીં ઉદય તમારો, સદા પ્રભા પૂરી;
અસ્ત ઉદય જોનારી તે તો મનુદૃષ્ટિ ભુલી. ૩
જડ-ચેતનનો આદિ ન, અંત ન, ન જરા જુવાની;
એકતણો વિલાસ એકમાં લય જાયે પામી. ૪

---

૧. દિવસે પણ તારાઓ પ્રકાશમાન છે અને જે ગ્રહમાં રાત્રિ હોય ત્યાં દેખાય છે; સ્નેહાદિછાયાના પ્રભવ પણ સનાતન છે અને તેની છાયા મરનાર પરથી ખસે છે. તો અગણિત જીવનારાપર એમની એમજ આણ વર્તાવે છે.

એક તણી માયાની સંસૃતિ લીન એકમાં થાયે;
એક કહો કે વિશ્વ કહો પણ બીજું ન દેખાયે. ૫
તે તારા મુજ વ્હાલા જેવા વ્હાલીમાં ભળતા!
પ્રભાતકાળે પ્રમોદ પામો, મટો ન જળહળતા." ૬

---

૧૦૧. પ્રિયસંસારની અવસાન સમયે વાસના.

ભૂત—"અરે ઓ વ્હાલોં! વ્હાલી રે!
અરે ઓ ભાઇ! ભાઇરે!
સુઝે શું તારકો બોલે?
અધીરા કેમ એ ડોલે? ૧
મહા મસ્તાન ભાનુ આ
જીતી લે દેશ આવો આ!
મહા પ્રાચીન લોકોનો
કરે છે અસ્ત એ, જો જો. ૨
[1] અહો આ દેશ મ્હોટા રે!
સઉ આ લોક ખોટા રે
તુને જીતે, કરે અસ્ત
પડેલાને જનો મસ્ત. ૩
અહો ઓ વ્હાલોં મ્હારી રે!
બુઝાતું તે ઝગાવીને
કરી દે ઉર આ જેવું
જનપ્રેમી હતું તેવું. ૪
ઉંચું આકાશ ચુમ્બે ને
રમે મ્હોટા ઘનોશું, તે
રહે શીતાળ આ સાનુ,
ન લઇ લેખાવિષે ભાનુ. ૫

---

૧. આ દેશ તે ઐહિક સ્નેહાદિમય જીવન.

નિશા આખી રહ્યો અધ
વિયોગી વ્યોમની મધ્ય;
દશા એના સમી મ્હારી,
ભુલાતી તું નહી વ્હાલી. ૬

મુકી હાથેલીમાં મેદી,
ગિરિને બાથમાં ભેટી,
ઉષા વિલાસની ઘેલી
હસાવે ને હસે કેવી ! ૭

ઉષા જેવી સુકુમાર
પ્રિયા ઉષા સમો ખ્યાલ
કરે, તો એ ગિરિ જેવો
બનું હું યે હતો તેવો. ૮

ગતિ ગિરિતણી ન્યારી,
ગઇ ના'વે ઉષા મ્હારી !
મરે અંધારમાંહે જે
સુઝે ના દેશ કંઇ તેને." ૯

ઉત્તર દેતું હતું ન ભૂત તે ઉત્તર દેવા લાગે,
સૂર્યોદય સૂચવતી રજનિ જેમ ચળકવા માંડે;
ઉત્તર દેતું પણ ન પ્રિયાની ભૂત વાસના મુકે,
"પ્રિયા ! પ્રિયા !" કરતું જ નિશાચર હજી નીશો ધરી ઝુકે,
તે નીશો છોડવતી લ્હેરો મીઠી પવનની આવે,
મધુર મધુર બનીં શિશુ સમું ભૂતને ગણી ફ્રાવ્યું સમજાવે. ૧૦

---

૧૦૨. પવનલહરી.[1]

"અદૃશ્ય કાયા અદૃશ્ય છાયા ધરી ધરી હું વાતી,
અંધકાર–ને–પ્રકાશકાળે સમાન વૃત્તિ રાખી. અ૦ ૧

---

૧. જગતમાં કોઇક જાતની આશાવગેરે રૂપ ધરનારી આશ્વાસક શક્તિ છે. તે પવન જેવી અદૃશ્ય પણ જગદ્વ્યાપી અને સર્વાનુકૂળ છે. તે શક્તિ પવનલહરીનું વ્યંગ્ય અને ઉપમેય છે, "પ્રિયા" માંથી હૃદયને છુટું કરી "પ્રિયા" ની વાસનાના અધિષ્ઠાન સુંસાર ઉપર ભૂતની દૃષ્ટિ કરાવવા આ આશ્વાસક શક્તિનો પ્રયત્ન છે.

જગત જગતનો નાશ ઇચ્છતું કંઇ કંઇ ક્રૂરતા ધારે;
કરે લોક પરમાર્થ તેય નિજ સ્વાર્થ સારવા કાજે. અ૦ ૨
તે સઉ વચ્ચે સર્વ ભૂતને જીવાડવા હું વ્હેતી,
નિદ્રા સમો બેભાન પ્રાણને સુસ્થપણું ઘણું દેતી. અ૦ ૩
જનગણથી પોષણ પામી, નિજ ગુણની કીર્તિ પામી,
અન્ય વિષય ઇન્દ્રિયને પોષે તેમાં શીજ નવાઇ? અ૦ ૪
દેતી–નહીં લેતી–પોષણ, નહીં કીર્તિ કમાવા ધાતી,
તન મન પોષતી રંજતી, દેતી ધારતી હું સુખ શાન્તિ. ૫
અધરમધ્ય સ્મિત–શ્વાસ સમી તરુપલ્લવને કંપાવું,
નિશાકુસુમ–અભિષિક્ત કુસુમને વિકસાવતી હસાવું. ૬
સમુદ્રશીકરકણનાં જાલક ખેંચી જગતપર આણું,
ગૌર ગાલ પર ખંજન સમ નદીવદને લ્હેરો પાડું. ૭
ફરફર વાતી મૃદુ મૃદુ ગાતી મનુને નીંશો ચ્હડાવું,
માનિનીપટપલ્લવમાં સરતી મદનની આણ જગાડું. ૮
જેને જેવું તેને તેવું–ઇષ્ટ સર્વને–દેતી,
અદૃશ્ય રહેતી વ્હેતી વાતી, સઉને ગમતું કહેતી. ૯
વિજન પુલિન, ગિરિગવ્હરશિખર, વળી વનકુંજની માંહે,
ઘોર અરણ્યે, વનચરવાસે, ઝાડઝુંડની છાંયે, ૧૦
તાપ તપે, સહતા અતિ શીત, સહે ઘનવૃષ્ટિની ધારા,
રંક કંઇ, કંઇ દુઃખી, કંઇ મુનિ, ને કંઇ મનના રાજા. ૧૧
તે સઉને નિશદિન હું દેતી, ઇષ્ટ જુજવાં સઉનાં,
શાન્તિ કોઇને, ક્ષોભ કોઇને, મનાવતી મન બહુનાં. ૧૨
એમ જન્મ નિજ સફળ કરતી હું આશિષ સઉની લેતી,
અન્ધકાર–ને–પ્રકાશકાળે સમાનવૃત્તિ વ્હેતી. ૧૩
પ્રકાશકાળે હતું તું તેવું થાની આજે, ઉર!
મનાવતું જગ, મના તું, જગને કાજ આજ પણ ઝુર. ૧૪
અંધકાર ને વિયોગ આંખો આજ બીડતા ત્હારી,
ત્હરી નિષ્ફળ બળ તે એનાં દૃઢ થાય તું તો બલીહારી! ૧૫

બલિહારી ત્યારે જ તુજ પુરુષાર્થ તણી, ઓ ભાઇ!
સુખદુઃખે ધરી સરખી વૃત્તિ રહેનો પર-ઉપકારી. ૧૬
વ્હાલી ગઇ તોપણ વ્હાલીના અભિલાષ કર પૂરા,
વ્હાલી ગઇ તોપણ વ્હાલીના જાળવજે ગુણ,[1] શૂરા! ૧૭
કુસુમવનોથી પડું હું જુદી, ત્હોય વાસના એની
અકુસુમ જગમાં પ્રસારતી હું, રીતિ સ્નેહની એવી.” ૧૮
રજનિપટની કોરે પુણ્ય શ્લોક પ્રિયાના
પવનલહરીહસ્તે ચિત્રપેઠે ભરેલા
નીરખી નીરખી ચિત્તે વ્હાલીની વાસનાઓ
સ્મરતું ભૂત પ્રભાતે તેજમાં લીન થાતું. ૧૯
જતો જતો રવિ કમળને પંપાળે દીનતેજ,
અસ્ત થતું ભૂત વિશ્વશું બોલતું તેમ દીન મુખે જ!—
વ્હાલીએ વિશ્વ સુતસમું માન્યું!
વ્હાલીની રહી વાસના એમાં! ૨૦

---

૧૦૩. વિશ્વની સુમત.

ભૂત—“વિશ્વ! ઉંડું તું તો ચોપાસ, દીસે ન તુજ પાર રે,
ત્હારાં ઉંડાં આદિ ને અન્ત ખોળે કોણ આજ તે? વિ૦ ૧
વ્હાલું તુંયે થયું'તું તે દિન કળે કળે અમતણું,
શોધી શોધી અમે તુજ ઉર ચાંપ્યું'તું ઉરશું ઘણું. વિ૦ ૨
તને દેવા રતિસંગોગ અજંપો ધર્યો ઘણો,
વિધિને હાથ પણ સઉ વાત-એણે તેને અવગણ્યો. વિ૦ ૩
ફરી ફરી વ્હાલી ત્હારે કાજ ભમી સુખદુઃખમાં!
રંગભોગના કીધા ત્યાગ! રમી રણ-ખેલમાં. વિ૦ ૪
કરતી દુષ્ટ તણો સંહાર, ઘવાતી હતી ઉરે,
મરતા સુધી સુકાયું ન નીર નયનથી એને! ખરે. વિ૦ ૫

---

૧. નિષ્ફળ સ્નેહશોકના કારણરૂપ “પ્રિયા” ભુલાવવાનો એક પ્રયત્ન આશ્વ સઙ્કેત કરે છે તે એવો કે “પ્રિયા” ઉપર સ્નેહ હોય તો તેની વાસનાઓ તૃપ્ત કરવી. આ પ્રયત્ન સફળ થાય તો એ ફળ થાય કે પ્રિયાને ઠેકાણે આ વાસનાતર્પણમાં એટલે સાંસારિક કાર્યોમાં ચિત્ત પાછું પરોવાય અને ધીમે ધીમે નિષ્ફળ સ્નેહશોક બનતો રહે.

મુજ ઉર પ્રેરતી તુજ કાજ મ્હાવત મ્હારા ઉરની !
એને ઉરાડી પતંગ પેઠ દોડતોઁ દોરને ગ્રહી ! વિ૦ ૬
વિશ્વ ! એ સહુ ત્હારે કાજ હતું તે તું જાણજે !
એની ખોટ પડયે ચોધાર રોઇને સંભારજે ! વિ૦ ૭
ત્હારી સુખદુઃખમાં સંભાળ લેવા ઈશ એકલો;
મનુ હારી ગયાં હવે આજ, અહંકાર ના રહ્યો ! વિ૦ ૮
રહ્યો ના, તો ભલે ગયો; શોક નથી એનો કંઇ મને;
ઈશ એ અને તું એનું બાળ, કરે એ ગમે તે તને ! વિ૦ ૯
સગપણ મ્હારું ને ત્હારું નહી જ ! આખર એવું છે ઠર્યું;
એક નાવમાં બેઠાનું હેત સમો આવ્યે સરી ગયું ! વિ૦ ૧૦
અમો જઇશું અમારે દેશ, વીતી તું વીસારજે,
દુઃખે સ્મરજે ભલો ભગવાન, તને એ સંભાળશે. વિ૦ ૧૧
તુંને નીભાવવું એ ન્હોય ગજું બીજા કો તણું;
પામર માનવ મથશે વ્યર્થ, ધાર્યું થશે દેવનું ! વિ૦ ૧૨
ત્હારી સુપ્રત એને હાથ હવેથી મ્હેં તો કરી,
ક્હેવું હોય તે ક્હેજે એને જ, સાંભળશે શ્રીહરિ ! વિ૦ ૧૩
છુટી પ્રીતતણી ગઇ ગાંઠ અમારી આજે, પ્રભુ !
ત્હોય ઉરમાં રહ્યા સંસ્કાર હજી તેથી હું કથું. વિ૦ ૧૪
ત્હારા રાજ્યમાં છે અંધેર, વ્યવસ્થા કંઇ નથી,
ક્રૂર ખેલ રમ્યાની ટેવ તુંને દીસે છે પડી ! વિ૦ ૧૫
દયાપાત્ર બધો સંસાર પીડાય એથી ઘણો,
કહ્યે થોડું, ઘણું કરી માન, અક્ષર ખોટો નથી કહ્યો. વિ૦ ૧૬
એનું જોખમ ત્હારે શિર, તને ન પુછનાર કો,
ત્હારા ઉરમાં વસે દયા એ જ ઉપાય હવે રહ્યો. વિ૦ ૧૭
દુઃખમય રચ્યો ત્હેં જ સંસાર, વીસામો તેમાં મળ્યે,
ત્હારો માને જનો ઉપકાર, વેઠયાં દુઃખ ના કથે ! વિ૦ ૧૮
તુંને ખોટું લાગે રખે એમ બ્હીની, લોક બાપડા
કંઇક દુઃખને ક્હેતા સુખ, તુંથી ત્રાસી રહ્યા. વિ૦ ૧૯

સ્વપ્ન સરખું લાધ્યું હાથે સુખ છાજશે કે ન? શંકી એ,
કંઇક રંક ગણે નિજ જાત: ત્હારો જ પ્રતાપ એ. વિ૦ ૨૦
મ્હારે સાચું બોલ્યાનો નીમ, માટે કહ્યું આ તને,
ત્હારું સુધાર આવું રાજ્ય. નીકર કર જે ગમે. વિ૦ ૨૧
દુઃખ દેશે ધ્હોગે તું દેનાર, દઇશ સુખ ત્હોય તું!
ત્હારું ચાલે જગતમાં, નાથ! કરે તું તે ફાવતું. વિ૦ ૨૨
મ્હારે વિશ્વ સાથે કંઇ હેત, માટે કહ્યું આટલું,
એનાં ભાગ્ય રહ્યાં તુજ હાથ, ભુંડું કર કે ભલું!" વિ૦ ૨૩

---

૧૦૪. પ્રિયવાસનાપ્રતર્પણ: ઉદ્ધાર.

ભૂત—"ત્હારું ભાળવ્યું વિશ્વ મ્હેં આમ, હોં,
પ્રભુપાદે રહેવા આઠ જામ! હોં!
એને પોષશે ભુવનપાળ હોં!
મ્હારી વ્હાલી! હવે. ૧

આર્ય લોકને દીધ ત્હેં શાપ! હોં!
પણ એ તો છે પશુસમાન, હોં!
એને ન મળે પોતાનુંય ભાન, હોં!
એમ નાદાન એ. ૨

શાપ ત્હારો યે મિથ્યા ન થાય, હોં,
અંતે હીન્દુઓ બનશે દાસ, હોં,
પીડા પામશે વિવિધપ્રકાર, હોં,
પરદેશી થકી. ૩

શાપ જે એ ભમે હીન્દશિર, હોં;
તે તો પૂરશે નેત્રમાં નીર, હોં,
નીર ખુટ્યે નીકળશે રુધિર, હોં,
હીન્દુઉર તણું! ૪

પીશે તે જ રુધિર પરદેશ, હોં,
સુશે મરવાને હીન્દુનો દેશ! હોં,
એને એ જ દેશે વિધિ વેશ, હોં,
બની મત્ત ઘણો! ૫

"પડશે સાચો શાપ આ, નહી વ્યર્થ એ થાય,
પણ રતિ વ્હેતી વ્હેતી તુજ પુઠે જ એની જાય. ૬
શાપ થકી ઢંકાયલી સુગુપ્તગંગા પેઠ,
નીર–અનુગ્રહ ધારતી રતિ વ્હેતી તુજ ઠેઠ. ૭
તે રતિ ત્હારા શાપમાં મુકશે સુખનું બીજ,
જેમ માત સુતપર ખીજી આખર ધરતી રીઝ. ૮
ઘોર અંધારી રાતમાં કાળાં વાદળ હોય,
ત્યાં જ અચિન્તી ઝબુકતી રમ્ય વીજળી સ્હોય ૯
તેમ કૃષ્ણરૂપ[1] સ્નેહ તુજ અંત સમે ઉદ્ધાર
ભ્રષ્ટ થયેલા હીન્દુને દેશે આખર સાર. ૧૦
આર્યદેશમાં વ્યાપશે હડહડતો કળિકાળ,
થશે લોક નિર્વીર્ય, ને થશે ક્ષત્રિયો દાસ. ૧૧
પૂજાશે પાખંડ, ને પૂજાશે અજ્ઞાન,
મૂર્ખ ધૂર્ત બની બ્રાહ્મણો બનશે અસુર સમાન. ૧૨
તે જ સમે પશ્ચિમ તણા અંબુધિમાં અવતાર,
વિજયી વિદ્યા-કલ્કિનો થશે રમ્ય સાકાર.[2] ૧૩
ભમશે આખી અવનિમાં, અપૂર્વ કરશે કામ,
પગલે પગલે હર્ષથી કરશે જન-ઉદ્ધાર. ૧૪
હીન્દ ભૂમિમાં આખરે વર્ષાવતો આનન્દ,
એ હયની ખરી વાગશે કરતી દુ:ખનિકન્દ. ૧૫
પડઘા એનો શુણતાં તજશે નિદ્રા લોક,
ખળભળશે જનસંઘ ને ધરશે સર્વે ક્ષોભ. ૧૬

---

૧. સ્નેહનું રૂપ અત્રે કૃષ્ણ કલ્પ્યું છે કારણ શાપના ભયંકર પરિણામને અન્તે સ્નેહ જણાય છે. કૃષ્ણરૂપનો બીજો અર્થ કૃષ્ણાવતાર જેવા રૂપવાળો સ્નેહ.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

એમાં કૃષ્ણાવતારનું રૂપ છે તેવાજ રૂપવાળો અર્થાત્ અધર્માદિનો નાશ કરવા થતો સ્નેહાવતાર.

૨. મુદ્રાંકિત પુસ્તકાદિ રૂપાકે સાકાર.

અસુરજનો સઉ ત્રાસથી કરશે ન્હાસાન્હાશ,
અબળાના સુખભાનુનો નભમાં થશે પ્રકાશ! ૧૭
હે સતી! ત્હારા શાપનું એ જ રમ્ય અવસાન,
એક આપણે, તેથી મ્હેં વર્ત્યું, ઓ મુજ પ્રાણ. ૧૮
"સુતનુસૃષ્ટિના, સુખનો ભાનુ એમ ઉગશે નભમાં,
રતિ અવતરશે હીન્દુ દેશમાં મલકાતી પળપળમાં. ૧૯
રહી ગયો જોવાનો તે એ દેશ ફરીથી જોવા
મુજ વ્હાલી અવતશે ત્યારે ત્યાં જ હર્ષથી રોવા. ૨૦
એ અવતરશે ત્યારે હું યે આવીશ સાથ ફરીથી,
ફરે લક્ષ્મી ને સ્નેહ ભવોભવ અભિન્ન રહી–એ રીતિ. ૨૧
પણ હમણાં તો જીવહીન જે જીવ્યો મિત્રને કાજે
તે હું મિત્રનું ગ્રહી આલિંગન જઉં પ્રિયાની પાસે. ૨૨
એ આલિંગન મળ્યું મને, જન! જુવો જ જો જોવાય;
આંસુ ગયાં ઉડી, મળું પ્રિયાને, ધરી સ્નિગ્ધ વૈરાગ્ય. ૨૩
અમર હવે મુજ પ્રિયાશું સંગતિ નહીં વિધિયે તોડાય,
પળે પળે ઉર ઉરશું ભેટી નિર્ભય "જય જય" ગાય. ૨૪
"રાત્રિ પુરી થઇ, જુવો! જન! સૂર્યચક્ર
પૃથ્વી તણાં અરુણ દ્વાર ઉઘાડવાને
ખંતી થયું, કર પણે જ દીસેછ એના!
વ્હાલી તણા ઉર વિષે હુંય પેસું ત્યારે!" ૨૫

---

૧૦૫. સ્નેહ–સાયુજ્યનું સંસારદૃષ્ટિમાં પ્રતિબિમ્બ.

સખીમંડળી—

"રતિ–પ્રવાહિની[1] ઉપર પરસ્પર વણુ બીજું કાંઇ ન જોતી
હંસજોડ રમતાં થઇ ખંડિત; આંખ વિરહીની રોતી. ૧
શોધતી શોધતી સહચરીને, નિજ પ્રતિબિમ્બને જુવે
ઉડે જળે; તે સખી જડી ગણીને રહ્યું ભાન પણ ખુવે. ૨

---

૧. રતિરૂપી નદી.

'પદ્મવને ચરિયે, ચલ! ચરિયે કન્દ, પ્રાણ, ક્યાં ગઇતી'?
બકતી એમ ચઞ્ચૂ, જગ જોતાં, નીર ઉરાડી રહોતી! ૩
એ વર્ષાગૃહમાં[1] રમતાં ગઇ પાંખ ફફડતી થાકી,
ડુબી, બિમ્બ પ્રતિબિમ્બઉરે ડુબ્યું—
રતિ રહી નહી વહીં જાતી!
સલિલ[2] સંસારની જાતિ!
ગયું ડુબ્યાંનેય ઘસડાઇ!" ૪

૧૦૬. હૃદયપ્રત્યાઘાત; ઇન્દ્રજાલશાન્તિ.

(અનુષ્ટુપ) અન્ત્યોચ્ચાર કર્યો ભૂતે ત્યાં જ આકાશકોશમાં
નવી સૃષ્ટિ સમું કાંક દેખાવા લાગ્યું અદ્દભુત. ૧
ન વ્યોમે કોકિલા કૂજે, તથાપિ તે સમા સ્વરો
દિવ્ય દુન્દુભિયો પેઠે ગજાવે બ્રહ્મમાત્રને. ૨
ચંદ્રહીન હતી રાત્રિ હોય એમ પ્રભા ધરી
નિષ્કલંક અને શુક્લ તેજબિમ્બ ઉગ્યું નભે. ૩
તેના પ્રકાશમાં ન્હાતી ભાસી સૃષ્ટિ અનુપમ
રમ્ય એ કૌતુકે વ્યોમે વિલાસો ચિત્ર માંડિયા. ૪
નીચે અદ્રિશિરે ક્રીડા જે ભૂત કરતું હતું
તેયે પૂરી થવા આવ્યે ધારતી ભિન્ન રૂપને. ૫
ભિન્ન ભિન્ન મનોવૃત્તિ ધારી ધારી કથી કથી
રોઇ રોઇ થાકી પેઠું ઉરભૂત સ્વજ્યોતિમાં. ૬
સુન્દરીઉર તો શુણી શુણી એને દ્રવી દ્રવી
ઓગળ્યું, રેલ તે ચાલી પતિ–ચેતનને ઉરે. ૭
અદૃશ્ય સુન્દરી–ઉર થતાં એમ જ આખરે
સ્તબ્ધ તેનું સખીવૃન્દ ઉભું પાષાણમૂર્તિવત. ૮
રચી અભિત્તિ ચિત્રોને તન્ત્રીવાદ્ય વગાડતું
અક્ષરાકાર જ્યોતિ જે નિરાધાર ઉભું હતું, ૯

---

૧. ફુવારાની જગા, Fountain-house, Shower-house.
૨. 'સરે' તે 'સરિલ' અથવા 'સલિલ'.

છાનું રહી ગયું તે, ને ચિત્રપટ સંકલિયો
ભુસાયા અક્ષરો સર્વે, રહ્યું જ્યોતિ જ એકલું. ૧૦
ડોલતું. ડોલતું શુભ્ર એ જ્યોતિ રંગોલું બની
આકાશતેજશું ભેટ લેવા ઉંચું ઉંચું જતું. ૧૧
વ્યોમતેજ વિષે તેવે થઇ આ દિવ્ય ભારતી,
થઇ તેં શુણી ભૂતે ને ચેતને બેય એકલે:— ૧૨

૧૦૭. આકાશવાણી; સાયુજ્યદૂત.

"ચાલ પ્રિય! હું હજી જીવું,
"જીવું ત્હારે કાજ!
"બળી ચિતામાં ત્હોય હું
"રાખરૂપ રહી ધીકું આજ!
"નહી, પ્રિય, તુંથી જુદી હું રહું! ૧
"બની ગઇ શવરૂપ જે
"પદ્માવતી રતિધામ,
"જીવી તે ફરી જયદેવનો
"શુણી અષ્ટપદીમય રાગ,
"તેમ જીવું, આવી જાની! તું મુને બાઝ!
"મ્હારે ઉર રહેવા અમર, પ્રિય! બાઝ!
"હોય બળ તુંમાં તે ફ્હાડી આજ બાઝ!
"મારી લાત વિધિને આવી જા હુંમાં!!!" ૨
ઝંઝાવાત[1] તણે તોફાને આખી રાત ગજાવી,
પ્રાતસમે સઉ શાંત થતાં મીઠી કોયલ કંઇક શુણાઇ
હોય: તેમ આ સમે ખવાણી ભૂતપ્રિયાની વાણી-
સમી લીન કરી દેતી ભૂતને શાન્ત ગીત રહી ગાઇ. ૩
[2]જાતવેદ નભકેરાકેરી વેદિથી ત્યાં અવતરતી,

---

૧. તોફાની પવન. ૨. "નભકેરા જાતવેદ કેરી વેદિથી" એ અન્વય. જાતવેદ=અગ્નિ.

પગ અરકાડી તિમિરતતિને જવા સૂચના કરતી,
જગલક્ષ્મીનાં ઝાકળઆંસુ હળવે હળવે હરતી,
પવનનિસરણિ ઉપર ઉતરતી ઉષા શાંત સ્મિત કરતી. ૪

---

૧૦૮. ઉષા.[2]

"જતી તિમિર-તતિ! જગ છોડી જતી! (ધ્રુવ.)
છોડી જતી! સંતાઇ જતી! જતી. ૧
દુઃખવૃષ્ટિ બધે વરસાવી રહી
તિમિરતતિ શરમાઇ જતી! જતી. ૨
ગિરિગહ્વરમાંહીં ભરાઇ જતી
તિમિરતતિ શરમાઇ જતી! જતી. ૩
વડ-શિખ તળે જઇ ઉતરતી
છતી થતી થતી વળી શરમાઇ જતી! જતી. ૪

[3]"તિમિરતતિનો પાલવ સાહી ઉભી થઇ વ્હાલી
લ્હેર પવનની[4] કમલની સાથે સુતેલી જાગી! તિ૦ ૫
તિમિરતતિ તો નાશી ગઇ ને લ્હેર રહી વાઇ,
લ્હેર કમળનો વાસ ભરીને પાલવમાં લાવી. તિ૦ ૬

---

૧. તિમિર=અન્ધકાર. તતિ=હાર; તિમિરતતિ, અંધકારની હાર, હારોહાર ઉભેલો અંધકાર. ૨. મનુષ્યની ન્હાની અથવા મ્હોટી વિપત્તિને અન્તે, પ્રલયાદિક સંહારકશક્તિના વિકાસને અંતે, મૃત્યુઆદિ અવસાનદર્શક શક્તિને અંતે, દશ્ય અથવા અનુમેય ઉત્સાહકશક્તિ સ્ફુરવા માંડે છે અને નીચે ગયેલા સંસારચક્રનું પુનરુકર્તન કરેછે. नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण એ મહાકવિનું વાક્ય 'અવસાદક' અને 'ઉત્સાહક' શક્તિનો સંસાર સૂચવેછે. આ ઉત્સાહક શક્તિ ઉષાનું વ્યંગ્ય ઉપમેય છે.

દૃષ્ટિની અંધકારસીમા–માયાઉપાધિ–ખસેડનાર, "इदं सर्वम्" આ સર્વ અનન્તને દૃષ્ટિગોચર કરાવનાર, સંપૂર્ણ પ્રકાશમય જ્યોતિના ઉપમાન દિવસમાં લીન થનાર અને લીન કરનાર, આશ્વાસક શક્તિની સહચારિણી, "અનન્તતા" અથવા જેને આર્યોએ "વિશ્વરૂપ" નામ આપેલું છે તે દેખાડનારી, કોઇક ઉત્સાહક શક્તિ ઉષાનો બીજો વ્યંગ્યાર્થ છે."

૩. જાગોજી જશોદાના જીવન ! વ્હાણલડું વાયું—એ દેશીય પ્રભાતરાગ.

૪. કાંડ ૧૦૨માં જે આશા વગેરે રૂપ ધરનારી આશ્વાસક શક્તિ પવનનું વ્યંગ્ય છે તે જ અત્રે છે, પરંતુ અત્રે તેનો પ્રયત્ન ઉત્શાહક શક્તિના પ્રયત્નને અનુકૂળ છે.

રમણીય એનો સ્પર્શ જગતને આનન્દે આજે,
ફરફર કરતો કલાપ પેલો મોર[1] જુવો નાચે! તિ૦ ૭
ઉતરી રસદથી, લ્હેરને ભેટી, મોરલડો મ્હારો
તેના[2] રંગોથી રંગેલો દઉં વનને વાગો. તિ૦ ૮
બ્હાર નીકળ! માનવ, અત્યારે, કર લ્હાડી આંખો!
મોરલિયાના કંઠનો રંગી પર્વત આ ઝાંખ્યો? તિ૦ ૯
સૂર્ય વિના આ તેજ તણો પટ કોમળ જો મ્હારો,
દુધભર્યાં બાળકના દાંતની તુલ્ય ન એ લાગ્યો? તિ૦ ૧૦
બાલકના કર સમ રમતી આ છોડતણી હારો,
બાળકસમ વેલિયો નાચે ગ્રહી પવનની આંગળિયો! તિ૦ ૧૧
વન આખામાં રમવા મ્હારે રમકડાં મુક્યાં,
ઉપર પડી પડી મ્હારાં ઉઠાડ્યાં, પાંખિયો ઉડયાં! તિ૦ ૧૨
કોમળ તેજતણું ઝભલું આ પ્હેરાવ્યું મુને,
નદીપટપર ને રણની રેતમાં આળોટું હું તે. તિ૦ ૧૩
વિમળ દશા આ બાળસુખની અમર ન રહેવાની,
તાત–રવિએ ઉંચે મુને લેવા હવે માંડી! તિ૦ ૧૪
કોર કુસુંબીનું નભ–પાનેતર સૂર્ય મને આપે!
એ પ્હેરવું–એ લ્હાવો લેવો–સિદ્ધ એ તો મ્હારે. તિ૦ ૧૫
કન્યાવય મુજ ચાલ્યું જતું, આ ધમક ઉરે આવી!
[3]પતિ–દિન મ્હારો ઉર ચાંપે તે જોઇ હું શરમાઇ. તિ૦ ૧૬

---

૧. પ્રભાતમાં પ્રથમ ઉત્સાહિત પ્રાણિનું ઉદાહરણ મોર મુકયો છે. ઉત્સાહક શક્તિની નવી સૃષ્ટિનું ઉપમાન 'કલાપ કરતો મોર.'

૨. 'મ્હારો મોરલડો' તેના એટલે મોરના રંગોથી ઈ૦

૩. દિવસમાં ઉષા લીન થવા છતાં હયાત રહેછે અને મધ્યાહ્નસમયે પણ ઉષા અદૃશ્ય રૂપે રહેછે. આ સંબન્ધનો વ્યંગ્ય વિષય મહાકવિ વર્ડ્ઝવર્થના નીચેના પ્રસિદ્ધ શ્લોકના વિષય જેવો કંઇક અંશે છે:

"The youth who daily farther from the east
Must travel, still is Nature's Priest,
And by the vision splendid
Is on his way attended."

એમાં vision અને ઉત્સાહકશક્તિનો એક અર્થ સાધેછે.

રંગભવનમાં હું તો મુગ્ધા સંતાઇ શરમાતી,
ગત દેખાતી પણ પતિ ફેરે વાંસે રહી બાઝી. તિ૦ ૧૭
અભેદ–અનુભવ ઉર–આલિંગન દેતું મને આજે,
રસિક પિયુના અંકમાં ઉરમાં સમાઇ હું સાચે ! તિ૦ ૧૮
પિયુની પ્રભામાં મળી પ્રભા ગઇ કોમળ આ મ્હારી,
સુરત મને મનગમતું રુચે એ! પ્રત્યંગ રહું બાઝી.'' તિ૦ ૧૯

---

૧૦૯. સાયુજ્ય, અરુણોદય.

પુરી થઇ નથી ખ-વાણી હજીય એવે
ઓચિંતી ઉછળી ગ્રહી લીધ ચેતનને જે
જ્યોતિની સાથ દૃઢ બાથ, ન કોઇ જાણે
ક્યાં તેની સાથ ગયું ચેતન દૃષ્ટિબ્હાર. ૧
પુરી થઇ નથીજ વાણી હજીય એવે,
આલિંગી મિત્ર નથી દૃશ્ય રહ્યો ન એવે,
આકાશતેજ ઉતર્યું નીચું, ને નીચેથી,
ઉંચું ચ્હડ્યું પથિકઉરનું જ્યોતિ ઝાઝું. ૨
જોતી જોતી રહી જ સખિયો, વાર ના લાગી કાંઇ,
એવી રીતે ઝટ થઇ ગયું એ તણું એક જ્યોતિ,
તે આ જોતી રમણીય ઘણું દૃશ્ય દૃષ્ટાની આંખો
રોતી રોતી ધરતી પર એ સારતી મોતી-માળા. ૩
વીજળીસમ દિગન્તો વ્યાપી એ ઉભું પ્હેલું,
ખરરર પછી ઉંચે ઉડવા લાગ્યું જ્યોતિ,
લઘુ લઘુ નીરખાતું અભ્રને બાઝયું અંતે,
અધર લટક્યું જાણે હોય વાયુ-વિમાન.[1] ૪
રવિ પણ જળરાશિને તજી તે જ કાળે
તિમિરદળ વિદારી વ્યોમને દ્વાર આવ્યો,

---

૧. 'બલુન.'

કર બહુ જ પ્રસારી જાતું જ્યોતિ ટકાવી,
દીન બની બની કહેતો "ભાઇ, તું જાઉ શાને?" ૫
કહ્યું ન માન્યો એ દિનનાથનું,
ગયું જ ક્યાં હશે જ્યોતિ એકલું?
મન ઉદાસતી એમ સહુ સખી
ધરતી મૌન ને આંસુ ઢાળતી. ૬
નિઃશ્વાસ ઉંડા મુકતી વ્યથાથી,
થઇ ગયું તેનો જ કીર્તિ ગાતી,
વેરાઇ સર્વે સખિયો ગઇ એ,
જ્યાં ફાવ્યું જેને ગઇ તે જ ત્યાંય. ૭
મૃત્યુ સુધી સર્વ ભુલી ન એક,
સંભારી રોઇ બીજી વર્ષદિન,
ત્રીજી સખી ખિન્ન રહી છ રાત્રિ,
ચોથી ભુલી ઘેર જઇ સહુયે. ૮
બાહ્ય દૃષ્ટિ ઉઘડાવી, તિમિર વિદારી, સ્વકાર્યમાં જોડી,
વિસ્મૃતિતિમિરે નાંખ્યા રવિએ સહુનું મીંચાવ્યું સ્મૃતિ-નેત્ર, ૯
અંધ બની એ રીતે જગત ચાલતું ભુલી જઇ હતું તે,
જે છે તેને લેખે, થયું શું તેનું ન સ્વપ્ન પણ દેખે. ૧૦
પ્રસંગથી કદી જાગે જો સંસ્કારો કંઇ ખુણે સુતા,
તો કોઇ સાક્ષી પૂરે "હા, હતું એવું, થયુંતું કંઇ આમ!" ૧૧
પર્વતતળ આગળ ઝંકારભરી નદી કેરે તીરે,
પ્રિયથી વિખુટી આખી રાત રહેલી હતી તે રીસે, ૧૨
જોઇ પ્રિયને બીજે તીરે, ત્યાં ઉડી પાંખને વેગે,
પ્રિયચંચૂ ચંચૂમાં ભરતી ચકી[1] પ્રેમથી બ્હેકે. ૧૩
પ્રભાત સળગતું જોતી દશે દિશ ઉંચી ઉંચી કરી કીકી,
નાજુક પાંખ ઉભી કરી રસિકશું કહેતી રસે રસરીતિ. ૧૪

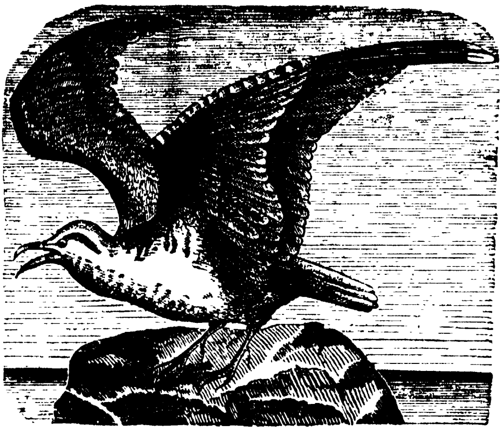
૧૧૦. ચક્રવાકી.[1]

"રજનિ બધોંય ગાળી! શોકની સીમ ભાળી!
તિમિરનોં તતિ થાકી દૃષ્ટિથી જાતોં આઘી!
અરુણ ઘણોં કૌનારીવાળોં આ સાડોં ધારી,
ઉભોં શિશુ રવિ ધારી કેડમાં વ્યોમનારી. ૧
રમત બહુ રમાડે, ઘેલોં ઘેલું લડાવે,
શિર ઉપર ચ્હડાવે, ઉંચ ઉંચો કુદાવે;
નીરખોં ધરતોં બાળા ક્‌હાડતી રાગ કાલા,
ઉંચોં ઉંચોં કરીં દૃષ્ટિ સારતી હર્ષવૃષ્ટિ. ૨
નિકટ તું, રઢિયાળા, આવ, ઓ ચક્ર વ્હાલા!
ભુલોં જઇ ક્ષણું પાછા દુઃખમાં પ્હોર ક્‌હાડ્યા,
થયું ન થયું ન પુછે, જાગતું હોય ઉંઘે,
ઉંઘોં ગયું જગ એ! છે આપણે આપણુંયે! ૩
ઉંચું, ઉંચું, પ્રિય, જોની! તેજ જોઇ હું મોહી!
ચલ ચલ ઉડિયે ત્યાં, પંખોં બીજાંય છે જ્યાં. ૪
"ઉડે મેઘ, તેની પાંખોમાં પુરે રંગ રવિ તાજા!
ચાલ! ચાલ! આપણુ પણુ જઇએ રંગ આપણા લ્હાવા!
પુરે ઉપરથી તેજ સુનેરી રવિ, પિયળ સમ ફેલે
તે, તે સળગતોં પુલિનવાલુકા જગત ઉડતું દેખે. ૫
લલાટપટપર હોય રક્ત સૌભાગ્યચિન્હ, તે જેવાં,
ચાલ, ચાલ, પુલિને થઇ રહોંશું! તું જ કહેનોં તે કેવાં?
રુપેરીં જળભરીં નદી આંખસમોં ભુવનનોં ઉઘડોં પ્રકાશે,
તેની કીકિયો સમ થઇયે, પ્રિય, ઉડ, સલિલમાં ન્હાતે. ૬
ચાલ! ચાલ! નભશું નભબિન્દુ સમો ઉદધિ પણ સ્પર્ધા
કરે, તો શું આપણુ કંઇ જઇએ? એ જ રંગના રસ્તાઃ—

---

૧. ચક્ર અથવા ચક્રવાક, અને ચક્રી અથવા ચક્રવાકી: એ પક્ષીનાં નરમાદા દિવસે એકઠાં રહે, રાત્રે જુદાં પડે અને એક જણ નદીની આ તીરે અને બીજું પેલે તીરે રહે-આખી રાત એકબીજાને બોલાવ્યાં કરે, અને સવારે પાછાં મળે: એવી દંતકથા છે. ચક્રવાકી ઉત્સાહક શક્તિની પ્રેરણાનું દૃષ્ટાન્ત છે અને એ પ્રેરણાનો અજરામર પ્રયોગ વર્ણવે છે.

મ્હોટાં ન્હાનાં વધુ મ્હોટાંમાં, તો ન્હાનાં પણ મ્હોટાં !
વ્યોમદીપ રવિ નભબિન્દુ, તો ઘરદીવડાં નહીં ખોટાં ! ૭
ચાલ, ચાલ, પુડિયે રસરસ્તે, નવું નવું જોવાશે,
[1] ઉભી લાગતી ધરા તેય ખેંચાતી ને ખેંચાશે !
ખેંચાતાં પણ જવું ! તો તો જવું ન શીદ ખુશીથી ?
ચાલ, ચાલ, ઉડિયેજ અગાડી આનંદે વણ ભીતિ !" ૮

૧. न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥
भगवद्गीता अध्याय ३.